

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	4
Εισαγωγή	10

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΤΣΙΓΓΑΝΟΥΣ

Ιστορικές και κοινωνικο-πολιτισμικές διευκρινίσεις	21
Η ελληνική πραγματικότητα	24
Η διεθνής κατάσταση	28

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ

Ορισμός	36
Στάση vs. κοινωνική αναπαράσταση	39
Φύση και λειτουργία	42
Περιεχόμενο και δομή	44
Οργάνωση	45

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΤΟ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΟ ΚΑΙ Η ΠΡΟΚΑΤΑΛΗΨΗ

Η έννοια του στερεοτύπου

Ορισμός	50
Δημιουργία – σχηματισμός	52
Διατήρηση	54

Λειτουργία	55
------------------	----

Η έννοια της προκατάληψης

Ορισμός	59
---------------	----

Μορφές	61
--------------	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

Η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας	68
--	----

Σχέση στερεοτύπου – κοινωνικής ταυτότητας	70
---	----

Σχέση προκατάληψης – κοινωνικής ταυτότητας	73
--	----

Σχέση κοινωνικής αναπαράστασης - κοινωνικής ταυτότητας	75
--	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΚΑΙ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ

Ερευνητικός σχεδιασμός	78
------------------------------	----

Υποθέσεις	83
-----------------	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

ΜΕΘΟΔΟΣ

Μεθοδολογικός σχεδιασμός	84
--------------------------------	----

Πληθυσμός	88
-----------------	----

Δείγμα	90
--------------	----

Διαδικασία	90
------------------	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

ΑΝΑΛΥΣΗ

Μεθοδολογία της ανάλυσης	92
Ανάλυση	95

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

ΣΥΖΗΤΗΣΗ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοπτική αποτίμηση	105
Η κοινωνική αναπαράσταση για τους τσιγγάνους	108
Ο ρόλος του στερεοτύπου και της προκατάληψης	114
Η οπτική της κοινωνικής ταυτότητας ως κανόνας ανάλυσης	122
 ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	 134
 ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: Πρωτόκολλο ερευνητικής συνέντευξης	 149

Πρόλογος

Σε κάθε συγγραφική προσπάθεια το μέρος του προλόγου είναι ξεχωριστό γιατί παρέχει – ή έστω υποτίθεται ότι παρέχει – στον γράφοντα την ελευθερία να διατυπώσει σκέψεις, απόψεις και προβληματισμούς οι οποίοι, είτε εστιάζονται στην επιστημονική και επιστημολογική ουσία του θέματος που μελετά, είτε κινούνται στην περίμετρό του, αναδεικνύοντας, ωστόσο, θέματα πολύ σημαντικά για την επιστήμη και τον *διάκονό* της. Ο χαρακτηρισμός αυτός δεν διατυπώθηκε τυχαία και σε καμία περίπτωση δεν επιθυμεί να προσδώσει μελοδραματικό τόνο στον πρόλογο της παρούσας μελέτης. Απλώς αποτελεί αφορμή για να διατυπώσω ορισμένες απόψεις μου.

Εξηγούμαι: Κατά την επισκόπηση της ελληνικής βιβλιογραφίας για τους τσιγγάνους διάβασα την μελέτη ενός γνωστού, στην ακαδημαϊκή κοινότητα, καθηγητή πανεπιστημίου της συμπρωτεύουσας, σχετικά με τις διαδικασίες παραγωγής και την ποιότητα του επιστημονικού έργου, το οποίο προκύπτει από τα ερευνητικά προγράμματα που αναλαμβάνουν τα πανεπιστήμια τα τελευταία χρόνια. Συνοψίζοντας, τις ενδιαφέρουσες, απόψεις του, μπορώ να πω ότι ο συγκεκριμένος πανεπιστημιακός δάσκαλος τίθεται εναντίον αυτής της προοπτικής διατυπώνοντας τη βασική θέση ότι η έρευνα και η επιστημονική μελέτη δεν είναι δυνατόν να αποτελούν προϊόν εμπορικής συναλλαγής και ότι η *στράτευση* των επιστημόνων σε τέτοιου είδους δραστηριότητες, τις οποίες επιλέγουν με μοναδικό κριτήριο το κέρδος, δεν μπορούν παρά να είναι χαμηλής ποιότητας δουλειές που γίνονται «στο πόδι» και στερούνται του πάθους και της ειλικρινούς πρόθεσης προαγωγής της επιστήμης.

Δεν διαφωνώ ότι στα ελληνικά πανεπιστήμια διαβιώνουν αρκετοί θιασώτες του κερδώου Ερμή. Επιστήμονες, που εδώ και χρόνια, έχουν λησμονήσει το ρόλο ύπαρξής τους στα εκπαιδευτικά ιδρύματα της χώρας, έχουν επαναπροσδιορίσει τον

επιστημονικό-επαγγελματικό τους προσανατολισμό, έχουν μετατρέψει τα γραφεία τους σε κεντρικά καταστήματα διοίκησης των «επιχειρήσεων» τους και εξαντλούν την επιστημοσύνη τους αοριστολογώντας σε, γνωστές ή και αμφιβόλου ποιότητας, εφημερίδες.

Ωστόσο, δεν μπορώ να δεχτώ ως δημοκρατικός πολίτης την ισοπεδωτική λογική –απ’ όπου κι αν εκφράζεται- η οποία αναμιγνύει την ήρα με το στάρι και κατατάσσει στην ίδια κατηγορία τους ανθρώπους αυτούς, τους διακονιάρηδες της επιστήμης, με τους διακόνους. Εκείνους τους επιστήμονες που η ερευνητική τους εμπλοκή σε ένα χρηματοδοτούμενο πρόγραμμα συνιστά ευθεία προέκταση των άμεσων ερευνητικών τους ενδιαφερόντων. Ειδικά, δε, όταν διαπιστώνω ιδίοις όμμασιν, μέσω του διαδικτύου, ότι το άτομο που με αυστηρότητα, πάθος και αδιαλλαξία κατηγορεί την εμπλοκή των επιστημόνων σε τέτοιου είδους ερευνητικές δραστηριότητες, διαφημίζει εαυτόν ως τον συγγραφέα τριών (3) επιστημονικών μονογραφιών, αυτόνομων και σε συνεργασία, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν στα πλαίσια χρηματοδοτούμενων από την Ε. Ε προγραμμάτων. Το σχόλιο που μπορώ να κάνω ως άνθρωπος είναι ότι η θρασύτητα και η υποκρισία δεν έχουν όρια. Το σχόλιο που μπορώ να κάνω ως επιστήμων είναι ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μία περίπτωση ψυχωσικής διαταραχής με έντονα διασχιστικά στοιχεία.

Δεν θα ασχοληθώ περισσότερο με το ζήτημα. Ο λόγος για τον οποίο αναφέρθηκα διεξοδικά σε αυτό είναι γιατί θέλω να δώσω το προσωπικό μου στίγμα σχετικά με την ανάληψη συγγραφής της παρούσας μελέτης, η οποία εντάσσεται στα πλαίσια του προγράμματος του πανεπιστημίου Ιωαννίνων για την «Ένταξη των τσιγγανοπαίδων στο σχολείο». Έχοντας ολοκληρώσει την έρευνα και τη συγγραφή της, νομίζω ότι μπορώ να διακρίνω τα κίνητρα που με ώθησαν στην ανάληψη της ευθύνης για την πραγματοποίησή της. Από τη μία, το έντονο ενδιαφέρον για την

μελέτη των κοινωνικών αναπαραστάσεων, κεντρικής έννοιας της κοινωνικής ψυχολογίας η οποία αποτελεί και την ακαδημαϊκή μου εξειδίκευση, από την άλλη η μύχια και δυσδιάκριτη ψυχογενής επιθυμία να ξορκίσω προσωπικούς μου δαίμονες. Δεν θα αναφερθώ στην πρώτη, γιατί θεωρώ ότι δεν υπάρχει κάποιος λόγος να προβώ στην ανάπτυξη των ερευνητικών μου ενδιαφερόντων και των ερευνητικών περιοχών στις οποίες κινούνται οι έως τώρα επιστημονικές μου απόπειρες. Μία τέτοια ενέργεια θα συνιστούσε ευθεία ταύτισή μου με τις απόψεις του πανεπιστημιακού δασκάλου, στις οποίες αναφέρθηκα νωρίτερα και, ασφαλώς, θα ήταν ένδειξη υποκρισίας και από την πλευρά μου. Προτιμώ να μιλήσω για τη δεύτερη αιτία εμπλοκής μου και να ζητήσω από τον αναγνώστη αφενός μεν, την άδεια να φέρω στο προσκήνιο και να μοιραστώ μαζί του μνήμες από την παιδική μου ηλικία, αφετέρου δε, την υπομονή και την επιείκειά του για την «λογοτεχνίζουσα» εκδοχή απόδοσης μιας αυτοβιογραφικής εμπειρίας.

«... Ο πατέρας μου είχε μαγαζί σε κεντρικό σημείο της πόλης. Κάθε Χριστούγεννα και Πάσχα έβρισκα τη χαρά μου. Δεν είχαμε σχολείο, ήμουν όλη τη μέρα έξω, έπαιζα μπάλα και έκανα βόλτες με το ποδήλατο. Ένα παράξενο μπλε ποδήλατο, με μικρή ρόδα μπροστά, μεγάλη πίσω, και γυριστό τιμόνι. Καβαλούσα το ποδήλατο και πήγαινα ως το μαγαζί για να ζαλίσω τον πατέρα μου και να δω ένα φίλο. Ένα φίλο που ήξερα ότι θα με περίμενε, ότι θα ήταν εκεί.

Ο Πέτρος ήταν εκεί. Στην έξω μεριά του πεζοδρομίου, με στημένη την πραμάτεια του· στολίδια και γιρλάντες τα Χριστούγεννα, λαμπάδες και ξύλινα αυγά το Πάσχα. Περίμενα να τον δω, να με πειράξει, να παίξει μαζί μου κι ας είχε δουλειά.

Ο Πέτρος δεν ήταν σαν εμάς. Είχε πιο σκούρο δέρμα, μιλούσε τα ελληνικά με μια περίεργη προφορά, η γυναίκα του δεν ήταν ντυμένη σαν τη δική μου μαμά, αλλά

φορούσε τσεμπέρι και κάτι πολύχρωμες πλουμιστές φούστες και πασούμια. Ο Πέτρος και η γυναίκα του ήταν γύφτοι. Έτσι λέμε τους τσιγγάνους που κατοικούν στην περιοχή.

Ο πατέρας μου τον είχε σε εκτίμηση και έλεγε ότι ο Πέτρος είναι δουλευτάρης, είχε στρώσει στη δουλειά όλη την οικογένεια, εμπορευόταν διάφορα είδη, γύριζε στα πανηγύρια, έστηνε τους πάγκους του και πούλαγε τηνπραμάτεια του. Θυμάμαι ακόμη που έλεγε ότι ήταν προκομμένος άνθρωπος, έχτιζε σπίτι για αυτόν και τα παιδιά του στον μαχαλά των γύφτων, στο Αλιμπέκιο και ότι οι γύφτοι τον σέβονταν και τον άκουγαν, ήταν κάτι σαν αρχηγός.... Τον θυμάμαι τον Πέτρο με τη χαρακτηριστική φωνή του να διαλαλεί το εμπόρευσμά του έξω απ' το μαγαζί. Καμιά φορά έμπαινε και μέσα για να ζητήσει από τον πατέρα μου να τηλεφωνήσει. Σκούπιζε με προσοχή τα πόδια του, μιλούσε ευγενικά, έδειχνε εκτίμηση.

Μεγαλώνοντας, τον Πέτρο τον συναντούσα όλο και πιο σπάνια. Μία-δυο φορές, γυμνάσιο πήγαινα, τον είδα τυχαία στο δρόμο κι έτρεξα να τον συναντήσω. Όταν γύρισα στους φίλους μου, με κοροΐδεψαν:

- Τι έγινε, πιάσαμε παρέα και με τους γύφτους;
- Αυτός είναι γύφτος, που τον ξέρεις;
- Τι σε ήθελε αυτός;

Κατάλαβα ότι δεν τους άρεσε. Ότι δεν ήθελαν ο φίλος τους, που πηγαίνουν στο ίδιο σχολείο, που είναι στην ίδια τάξη, να έχει παρτίδες με γύφτους.

Όταν κάποια στιγμή αργότερα έτυχε να συναντήσω τον Πέτρο και τη γυναίκα του στο δρόμο και ήμουν με τα παιδιά έκανα ότι δε τους είδα.... Ντράπηκα, πίστεψα ότι αν του μιλήσω θα πέσω στα μάτια της παρέας· παιδιών από καλές οικογένειες που είχαν μάθει να φοβούνται και να υποτιμούν τους γύφτους χωρίς να έχουν κάποιο συγκεκριμένο λόγο.....

Τα χρόνια πέρασαν, μεγάλωσα, έφυγα από την πόλη για να πάω να σπουδάσω.... Στα χρόνια των σπουδών μου άρχισα να καταλαβαίνω γιατί συμπεριφέρθηκα έτσι στον Πέτρο και γιατί κι εγώ, όπως όλοι μας, έχω τον κόσμο μου οργανωμένο σε κουτάκια, γιατί οι φίλοι μου δεν ήθελαν ούτε καν να μιλάω στους γύφτους....

Πέρσι, μετά από χρόνια απουσίας, βρέθηκα πάλι στο πατρικό μου, υπηρετώντας τους τρεις τελευταίους μήνες της θητείας μου στο στρατό.

Ένα μεσημέρι μόλις είχα επιστρέψει απ' το στρατόπεδο και κάθισα στο τραπέζι, μου λέει η μάνα μου:

- Πέρασε η κόρη του Πέτρου σήμερα απ' το μαγαζί...
- Του Πέτρου; Τι κάνει ο Πέτρος, χρόνια έχω να τον δω, ακόμη αγωνίζεται στους πάγκους και τα πανηγύρια;
- Πέθανε χθες..... Έμφραγμα... Σήμερα το απόγευμα είναι η κηδεία.

Πήρα τη μάνα μου και πήγαμε στην κηδεία. Από μια ολόκληρη πόλη που τον ήξερε, έναν άνθρωπο που χρόνια ήταν μέσα στην αγορά, μόνο εμείς και τρεις-τέσσερις άλλοι είμαστε παρόντες. Όλοι οι άλλοι ήταν γύφτοι.

Ακόμη έχω μέσα μου ένα βάρος, μια ντροπή, που όταν είδα τον Πέτρο και έκανε να μου μιλήσει, εγώ έκανα ότι δεν τον ήξερα και του μείνε το χαμόγελο στα χείλη την ώρα που ετοιμαζόταν να μου κάνει ένα από κείνα τα πειράγματα που μου έκανε όταν ήμουν πιτσιρικάς...».

Στην αρχή του προλόγου υποστήριξα ότι αυτό το τμήμα της συγγραφής είναι το μοναδικό στο οποίο ο γράφων μπορεί να εκφραστεί ελεύθερα. Πρέπει να

συμπληρώσω ότι είναι και το τμήμα εκείνο στο οποίο επιτρέπονται οι συναισθηματισμοί.

Στην παρούσα μελέτη οι συναισθηματισμοί εξαντλούνται στον πρόλογο. Ωστόσο, η επιστήμη της κοινωνικής ψυχολογίας δίνει την ευκαιρία στον άνθρωπο, να διερευνήσει με την ιδιότητα του επιστήμονα τους λόγους για τους οποίους τα άτομα τείνουν να συμπεριφέρονται με διαφορετικό τρόπο, σε διάφορους άλλους ανθρώπους, στα πλαίσια της κοινωνίας στην οποία ζουν. Στο επιστημονικό επίπεδο, η μελέτη της κοινωνικής ομάδας των τσιγγάνων μου προκαλεί έντονο ενδιαφέρον, εξαιτίας της ιδιαίτερης ενασχόλησής μου με τις διαδικασίες που αφορούν στις κοινωνικές ομάδες και τις διομαδικές σχέσεις. Μία εξαιρετική προοπτική για τη μελέτη του τρόπου με τον οποίο οι «άλλοι» σκέπτονται για τους τσιγγάνους είναι μέσα από το πρίσμα της θεωρίας των κοινωνικών αναπαραστάσεων. Της θεωρητικής πρότασης που τοποθετείται στην περιοχή που το ατομικό συναντάται και συνυπάρχει με το κοινωνικό και απεικονίζει τη σκέψη ενός συνόλου ατόμων για μία κοινωνική ομάδα και τα μέλη της, όπως αυτή διαμορφώνεται από την καθημερινή επικοινωνία των μελών της και συνιστά αυτό που αποκαλούμε «κοινό νου». Δεν θεωρώ ότι είναι απαραίτητο να μιλήσω περισσότερο για αυστηρά επιστημονικά θέματα εδώ, καθώς τόσο στην εισαγωγή που ακολουθεί αμέσως, όσο και στο σύνολο της μελέτης αυτά συζητούνται εναργώς.

Επιτρέψτε μου να εκφράσω την πεποίθηση ότι η παρούσα μελέτη κατορθώνει να διευκρινίσει ένα σημαντικό αριθμό επιστημονικών ζητημάτων και παράλληλα να απαντήσει σε έναν, επίσης, σημαντικό αριθμό προσωπικών προβληματισμών.

Μάκης Λαμπρίδης

Ιωάννινα, Μάρτιος 2004.

Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια η κοινωνική ομάδα των τσιγγάνων έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον σημαντικού αριθμού ερευνητών από τον χώρο των κοινωνικών και των ανθρωπιστικών επιστημών. Η ιστορία τους, η λαογραφία, η οικονομία, η κοινωνική δομή και οργάνωση, η εκπαίδευσή τους είναι μερικοί μόνο από τους τομείς εκείνους στους οποίους επικεντρώθηκε η σχετική ερευνητική παραγωγή.¹ Η επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας επιτρέπει τη διατύπωση του γενικού συμπεράσματος ότι οι τσιγγάνοι αποτελούν μία κοινωνική ομάδα με ξεχωριστά πολιτισμικά χαρακτηριστικά, που τοποθετήθηκε και κινείται στην εξώτερη κοινωνική στοιβάδα, διαθέτει περιορισμένες δυνατότητες κοινωνικής κινητικότητας και βιώνει έντονα την κοινωνική διάκριση. Αρκετοί, μάλιστα, είναι οι ερευνητές που αποπειρόμενοι να εξηγήσουν ή έστω να σκιαγραφήσουν τις πιθανές δυναμικές που προσδιορίζουν τη συγκεκριμένη κοινωνική συνθήκη κάνουν λόγο για την ύπαρξη αρνητικών στερεοτύπων, την υψηλή αρνητική προκατάληψη και τις αρνητικές στάσεις των μελών των τοπικών κοινωνιών έναντι των τσιγγάνων.² Οι απόψεις αυτές, παρά την έντονη διαφοροποίησή τους στις θεωρητικές τους καταβολές, τις μεθοδολογικές τους πρακτικές και, κυρίως, την επιστημολογική τους συγκρότηση και την ερευνητική τους εστίαση, οριοθετούν με αρκετό ρεαλισμό την κοινωνική πραγματικότητα που αντιμετωπίζουν οι τσιγγάνοι και φανερώνουν την ειλικρινή πρόθεση των επιστημόνων να συμβάλλουν στη μεταβολή αυτής της κατάστασης.

Η προσεκτικότερη ανάγνωση των βιβλιογραφικών πηγών στα πλαίσια των οποίων οι παραπάνω, δανεισμένοι από την κοινωνική Ψυχολογία, όροι διακινούνται

---

¹ Βλ. σχετικά: Δαμανάκης (1997), Ντούσας (1997).

² Ενδεικτικά: Καραθανάση (2000).

και χρησιμοποιούνται καταδεικνύει πως, στο πλαίσιο της μελέτης των πολυάριθμων παραμέτρων του θέματος των τσιγγάνων, το περιεχόμενο και η μορφή –και κατά συνέπεια η σημασιολογική και συμβολική μετα-ανάγνωση- των όρων αυτών, προσδιορίστηκαν έμμεσα, μέσα από δύο οδούς ερευνητικής προσέγγισης: Είτε, δια της διερεύνησης της αποτύπωσής τους σε θεσμικό επίπεδο (π.χ. νομοθεσία, εκπαιδευτική πολιτική, κρατική μέριμνα για την υγεία και την πρόνοια των τσιγγάνων), είτε, δια της εξέτασης δευτερογενών πηγών πληροφόρησης, όπως ο Τύπος και τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, εν γένει. Παράλληλα, δίνεται η εντύπωση ότι, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις,³ οι όροι αυτοί μοιάζουν να διακινούνται απλώς, στο πλαίσιο των συγκεκριμένων μελετών, χωρίς να διευκρινίζονται τα χαρακτηριστικά, ο ρόλος και η λειτουργία τους, γεγονός- που, δίνει την εντύπωση ότι χρησιμοποιούνται μονοδιάστατα και κατά περίπτωση, με σκοπό την περιγραφή μιας γενικότερης κοινωνικής συνθήκης και όχι της ανάδειξης των συνεπειών που έχουν για την κοινωνική πραγματικότητα που βιώνουν οι τσιγγάνοι σήμερα.⁴

Ασφαλώς, πρέπει να επισημανθεί ότι ένας μικρός αριθμός μελετών έχει διερευνήσει τις στάσεις συγκεκριμένων κοινωνικών κατηγοριών έναντι των τσιγγάνων, όπως των εκπαιδευτικών ή των μαθητών. Ωστόσο, και σε αυτή την περίπτωση, ο εντοπισμός και η διερεύνηση των στάσεων μπορεί να θεωρηθεί ως ένα σημείο περιορισμένη, καθώς οι αντιλήψεις αυτές και η συνακόλουθη προδιάθεση συμπεριφοράς έχουν διαμορφωθεί μέσα από ένα λίγο-πολύ "προκαθορισμένο" πρίσμα κοινωνικής απόδοσης, δεδομένης της κοινωνικής θέσης και, κυρίως, του κοινωνικού ρόλου των ατόμων αυτών- όπως προσδιορίζεται από το γενικότερο πλαίσιο που θέτει η εκπαιδευτική πραγματικότητα και οι συνακόλουθες διαδικασίες αναπαραγωγής της κυρίαρχης ιδεολογίας τις οποίες προδιαγράφει με αυστηρό τρόπο

---

³ Π.χ. Γκότοβος (1996).

⁴ Ενδεικτικά: Κάτσικας & Πολίτου (1999).

η συμπεριφορά των ατόμων, σύμφωνα με τις συνδηλώσεις που φέρει η κοινωνική τους ταυτότητα.⁵

Ο συλλογισμός, που αναπτύσσεται εδώ, αποσκοπεί στην κατάδειξη της ανάγκης μίας μελέτης με κύριο ερευνητικό στόχο την διακρίβωση των στάσεων, των αντιλήψεων και των πεποιθήσεων των ατόμων για τους τσιγγάνους, καθώς η σχετική βιβλιογραφική αναζήτηση αποδεικνύει την ύπαρξη ενός σημαντικού ερευνητικού κενού. Πρόθεση της παρούσας μελέτης είναι η συμπλήρωση αυτού του κενού μέσα από την διερεύνηση της εν λόγω θεματικής, υπό τους όρους μιας διαπολιτισμικής προσέγγισης στο πεδίο της κοινωνικής ψυχολογίας. Στο σημείο αυτό, και πριν αναπτυχθούν οι βασικές θεωρητικές και μεθοδολογικές ορίζουσες της μελέτης, κρίνεται σκόπιμη η διευκρίνιση ορισμένων κομβικών, για την απρόσκοπτη κατανόηση του περιεχομένου και της προοπτικής της, όρων.

Οι τσιγγάνοι αποτελούν μία ξεχωριστή κοινωνική ομάδα του κοινωνικού συνόλου. Είναι άνθρωποι με τις δικές τους, διαφορετικές, κοινωνικές και πολιτισμικές καταβολές. Διαθέτουν διαφορετική νοοτροπία για τον κόσμο, τη ζωή, τα πράγματα. Αναπτύσσονται και διαβιώνουν σύμφωνα με ένα ξεχωριστό σύστημα αρχών, αξιών, κανόνων. Υπακούουν σε δικές τους νόρμες για την οργάνωση της μικρο-κοινωνικής τους δομής και της ευρύτερης κοινωνικής τους συμπεριφοράς και δράσης. Στη σκέψη της παρούσας μελέτης το γεγονός αυτό δεν είναι κατακριτέο, μεμπτό, υποτιμητικό ή αρνητικό. Είναι απλώς η απόδειξη ότι πρόκειται για ένα διαφορετικό πολιτισμό που συνυπάρχει στα πλαίσια της ίδιας –μικρότερης ή μεγαλύτερης δεν έχει σημασία- κοινωνίας. Επιπρόσθετα, το γεγονός αυτό έχει την έννοια της διαφορετικότητας ενός σημαντικού αριθμού συλλογικών ταυτοτήτων, όπως η εθνοτική ή η γλωσσική, οι οποίες σε μεγάλο βαθμό δομούν και την κοινωνική

---

⁵ Για την ανεπτυγμένη και εμβριθή εκδοχή αυτής της σκέψης βλ. Π. Παπακωνσταντίνου (1993). Εκπαιδευτικό έργο και αξιολόγηση στο σχολείο. Αθήνα: Έκφραση.

ταυτότητα αυτών των ατόμων. Σε αρκετές τοπικές κοινωνίες της ελληνικής επικράτειας οι τσιγγάνοι ζουν μαζί με μη τσιγγάνους. Πρόκειται, ουσιαστικά, για δύο πολιτισμούς με κάποια κοινά και αρκετά διαφορετικά στοιχεία που συνυπάρχουν και ως τέτοιοι πρέπει να προσεγγιστούν και να μελετηθούν.

Υπό αυτό το σκεπτικό, η διερεύνηση απλά και μόνο των στάσεων για τους τσιγγάνους μοιάζει να μην είναι επαρκής. Αντίθετα, φαίνεται απαραίτητη η συνολικότερη θεώρηση του θέματος ώστε να συμπεριληφθούν οι πιθανές διαστάσεις, κοινωνικές και (δια)πολιτισμικές, οι οποίες διαμορφώνουν όχι απλώς τις στάσεις, αλλά το ιδεολογικό πλαίσιο στο οποίο κατασκευάζονται οι κοινωνικές ταυτότητες των μελών των ομάδων μιας κοινωνίας και προσδιορίζουν την έκφραση, τελικά, αυτής της διαφορετικής (δια)πολιτισμικής νοοτροπίας στο επίπεδο της προκατάληψης, των στερεότυπων αντιλήψεων και των στάσεων.

Η θεωρητική έννοια που μοιάζει να μπορεί να αποτελέσει το καταλληλότερο θεωρητικό υπόβαθρο μιας τέτοιας προσέγγισης είναι αυτή των κοινωνικών αναπαραστάσεων. Του αθροίσματος, δηλαδή, των απόψεων, αντιλήψεων και εξηγήσεων για ένα πλήθος κοινωνικών καταστάσεων και φαινομένων, ομάδων και προσώπων, που μοιράζονται τα μέλη ενός συνόλου και οι οποίες προκύπτουν από την καθημερινή δι-ατομική επικοινωνία και αλληλεπίδραση και συνιστούν αυτό που οι περισσότεροι, συνήθως, αποκαλούν "κοινή λογική". Η έννοια των κοινωνικών αναπαραστάσεων είναι σημαντική γιατί ενσωματώνει και αναδεικνύει τη λειτουργία επιμέρους φαινομένων όπως τα στερεότυπα, η προκατάληψη και οι στάσεις, τα οποία προσδιορίζονται από αυτό που τελικά ορίζεται ως "κοινός νους".⁶

Ειδικότερα, σύμφωνα με τη θεωρία της κατηγοριοποίησης του εαυτού και τη θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας, τα άτομα τείνουν να αποδίδουν στον εαυτό και

---

⁶ Σχετικά με τη θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων βλ. Παπαστάμου, Σ. & Μαντόγλου, Α (Επιμ.).(1995). Κοινωνικές Αναπαραστάσεις. Αθήνα: Οδυσσέας.

τους άλλους χαρακτηρισμούς με στόχο την οργάνωση του κοινωνικού τους σύμπαντος. Παράλληλα, τείνουν να εντάσσονται σε ομάδες προκειμένου να τοποθετηθούν μέσα σε αυτό το σύμπαν και να αποκτήσουν το αίσθημα του "ανήκειν" σε κοινωνικές κατηγορίες και ομάδες για να νιώθουν αποδεκτοί από τους άλλους-πράγμα, που καθορίζει σημαντικά την εικόνα του εαυτού. Ταυτόχρονα, αυτό που επίσης επιθυμούν είναι η κοινωνική τους ανέλιξη, η ένταξή τους δηλαδή σε ομάδες τις οποίες θεωρούν ανώτερες και κρίνουν τη συμμετοχή τους σε αυτές ουσιαστική για τη βελτίωση της εικόνας του εαυτού. Όμως, στην προσπάθεια ανέλιξης και ένταξης σε ομάδες και κοινωνικά περιβάλλοντα που θεωρούν ανώτερα και άρα επιθυμητά, είναι πιθανό να συναντήσουν την άρνηση των μελών των ομάδων αυτών επειδή ίσως κριθούν ελλιπείς για να απολαμβάνουν το προνόμιο του "συνανήκειν". Η άρνηση αυτή συνήθως οφείλεται σε υπεραπλουστευμένες νοερές εικόνες για μία κατηγορία προσώπων οι οποίες είναι κοινές σε ένα σύνολο ανθρώπων που συνήθως συνιστούν μια κοινωνική ομάδα ή ευρύτερα ένα κοινωνικό σύνολο (στερεότυπα). Συνήθως οι νοερές αυτές εικόνες διαμορφώνονται από μία ευνοϊκή ή αρνητική προδιάθεση απέναντι σε κάθε μέλος της υπό συζήτηση κατηγορίας (προκατάληψη)-πράγμα, που καταλήγει στην εκδήλωση ανάλογων συμπεριφορών οι οποίες φέρουν συγκεκριμένη συναισθηματική φόρτιση και είναι δηλωτικές του τρόπου με τον οποίο τα άτομα αντιμετωπίζουν τα μέλη της συγκεκριμένης κοινωνικής κατηγορίας (στην περίπτωσή που εδώ συζητείται τους τσιγγάνους).⁷

Στην παρούσα μελέτη πρόκειται να διερευνηθεί η κοινωνική αναπαράσταση για τους τσιγγάνους. Η εξέταση της συγκεκριμένης θεματικής συνιστά πρωτότυπη, για τα ελληνικά δεδομένα προσπάθεια. Το γεγονός αυτό αυξάνει το επιστημονικό ενδιαφέρον και ταυτόχρονα ανεβάζει το επίπεδο δυσκολίας, καθώς όπως αναφέρθηκε

---

⁷ Για μία επισκόπηση των όρων που θίγονται βλ. Sabini (1992)

νωρίτερα, οι πληροφορίες σχετικά με τις στάσεις, έστω, των ατόμων για τους τσιγγάνους προέρχονται από έμμεσες πρωτογενείς ή δευτερογενείς πηγές. Ωστόσο, το γεγονός αυτό δεν επηρεάζει την ερευνητική φιλοδοξία η απόπειρα αυτή να έχει ένα διπλό αποτέλεσμα: α) Την κατανόηση της φύσης και των χαρακτηριστικών της προκατάληψης και των στερεοτύπων σχετικά με τους τσιγγάνους, β) την ανάδειξη των ομαδικών δυναμικών που δημιούργησαν και συμβάλλουν στη διατήρηση αυτών των κοινωνικών φαινομένων εις βάρος της συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας.

Υπό αυτό το πρίσμα, η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας αναμένεται να ορίσει την ερμηνευτική ματιά της μελέτης, να επιτρέψει την αναγωγή του συλλογισμού στο επίπεδο των διομαδικών σχέσεων και να αναδείξει αθέατες δυναμικές που διαμορφώνουν την κοινωνική αναπαράσταση για τους τσιγγάνους, υπακούοντας σε ένα διαφορετικό ιδεολογικό – πολιτισμικό πρίσμα. Μάλιστα, λόγω της υψηλά επικοινωνιακής και αλληλεπιδραστικής φύσης των κοινωνικών αναπαραστάσεων κρίνεται σκόπιμο η μελέτη να αφορά σε άτομα που κατοικούν σε περιοχές οι οποίες γειτνιάζουν με συνοικισμούς ή καταυλισμούς τσιγγάνων. Οι άνθρωποι αυτοί, μέλη κοινωνικών ομάδων διαφορετικών από την ομάδα των τσιγγάνων, έρχονται σε καθημερινή συνδιαλλαγή και αλληλεπίδραση μαζί τους και, κυρίως, έχουν τη δυνατότητα να παρατηρούν απευθείας τις κοινωνικές νόρμες τους, τα ήθη και τα έθιμά τους, την λογική και πρακτική της κοινωνικής τους συμπεριφοράς, τόσο προς τα μέλη της ομάδας τους, όσο και προς τα μέλη άλλων κοινωνικών ομάδων με τις οποίες συνυπάρχουν στην ίδια περιοχή.

Η έννοια του χώρου και, ειδικότερα η έννοια της γειτνίασης, συνιστούν καθοριστικούς παράγοντες στην διερεύνηση της κοινωνικής αναπαράστασης και μπορούν να προσεγγιστούν ποικιλότροπα. Τα άτομα που γειτνιάζουν με τους τσιγγάνους διαθέτουν την εξής κοινωνικο-πολιτισμική ιδιαιτερότητα. Αν και τείνουν

να αποδίδουν στον εαυτό κοινωνικά χαρακτηριστικά ανάλογα με αυτά των ατόμων που ζουν σε περιοχές μακρύτερα από τους τσιγγάνους και έτσι να σχηματίζουν μία κοινωνική ταυτότητα ανάλογη με εκείνων, την ίδια στιγμή μοιράζονται το ίδιο κοινωνικό περιβάλλον με τους τσιγγάνους –πράγμα, που ενδεχομένως να διαμορφώνει ως ένα σημείο την κοινωνική αναπαράσταση που διαθέτουν για αυτούς.

Η παρούσα μελέτη έχει ένα στόχο, ένα σκοπό κι ένα όραμα. Πιο συγκεκριμένα, στόχος της έρευνας είναι η διευκρίνιση των κοινωνικών αναπαραστάσεων μέρους του κοινωνικού συνόλου για τα μέλη μίας ομάδας, η οποία θεωρείται ότι φέρει συγκεκριμένες αρνητικές συνδηλώσεις. Ο σκοπός της έρευνας αφορά στη διερεύνηση των δυναμικών που διέπουν αυτές τις κοινωνικές αναπαραστάσεις και στην ανάδειξη των μηχανισμών που τις προσδιορίζουν. Τέλος, το όραμα της μελέτης είναι ο σχεδιασμός και η εφαρμογή ενός σχεδίου παρέμβασης για την μεταστροφή των αναπαραστάσεων και των συνακόλουθων επιμέρους κοινωνικών τους εννοιών και φαινομένων στα πλαίσια της υπόθεσης επαφής (contact hypothesis), η οποία ορίζει ότι είναι δυνατός ο μετασχηματισμός των στερεοτύπων και η μείωση της προκατάληψης, εφόσον εκπληρώνονται ορισμένες προϋποθέσεις διομαδικής συνεργασίας και συνύπαρξης. Τα δεδομένα της έρευνας αναμένεται να παρέχουν πληροφοριακό υλικό χρήσιμο για την κατάρτιση ενός τέτοιου σχεδίου παρέμβασης.

Σύμφωνα με όσα προηγήθηκαν η παρούσα μελέτη διαρθρώνεται σε τέσσερα, βασικά, μέρη: Το Θεωρητικό Μέρος, τη Μέθοδο, την Ανάλυση και τη Συζήτηση.

Το θεωρητικό μέρος αποτελείται από 5 κεφάλαια:

Κεφάλαιο 1: *Όψεις της κοινωνικής αναπαράστασης για τους τσιγγάνους.* Στο κεφάλαιο αυτό, επιχειρείται η παρουσίαση των στοιχείων που προσφέρουν οι υπάρχουσες ερευνητικές πηγές σε ελληνικό και διεθνές επίπεδο με στόχο την παροχή

μιας πρώτης εικόνας στον αναγνώστη σχετικά με την υπό συζήτηση θεματική. Για το λόγο αυτό, το κεφάλαιο αρχίζει με μία σύντομη αναφορά σε στοιχεία της ιστορίας και της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας των τσιγγάνων.

Κεφάλαιο 2: *Η κοινωνική αναπαράσταση:* Με βασικό σημείο αναφοράς τις απόψεις του θεμελιωτή της θεωρίας των κοινωνικών αναπαραστάσεων Serge Moscovici, αναπτύσσονται σημαντικά οι πτυχές της θεωρίας που κρίνεται ότι συνεισφέρουν στην κατανόηση της βασικής θεωρητικής πλατφόρμας της μελέτης και ταυτόχρονα συνιστούν δυνάμει παράγοντες ερμηνευτικής διαχείρισης των δεδομένων της έρευνας. Έτσι, μετά από τις απαραίτητες διευκρινίσεις σχετικά με τον εννοιολογικό προσδιορισμό του όρου, επισημαίνονται οι διαφορές των κοινωνικών αναπαραστάσεων σε σχέση με τη στάση και αναπτύσσονται βασικά σημεία της φύσης και λειτουργίας τους, της δομής και του περιεχομένου τους, καθώς και της οργάνωσής τους.

Κεφάλαιο 3: *Το στερεότυπο και η προκατάληψη.* Στη σκέψη της μελέτης οι δύο αυτές έννοιες διαδραματίζουν σημαντικότατο ρόλο στη διαμόρφωση της μορφής και του περιεχομένου της κοινωνικής αναπαράστασης. Για το λόγο αυτό, συζητούνται εναργώς τα σημεία εκείνα της θεώρησης των δύο εννοιών, που κρίνεται ότι συμβάλλουν ουσιαστικά στην ανάδειξη του ρόλου τους. Όσον αφορά στο στερεότυπο, μετά την εννοιολογική οριοθέτηση του όρου, πραγματοποιείται η διαπραγμάτευση των διαδικασιών σχηματισμού, διατήρησης και λειτουργίας του. Αντίστοιχα, για την προκατάληψη εξηγούνται οι εννοιολογικές της ορίζουσες και οι μορφές με τις οποίες εκδηλώνεται στις σύγχρονες κοινωνίες.

Κεφάλαιο 4: *Η κοινωνική ταυτότητα.* Η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας επέχει ρόλο κανόνα ανάλυσης των δεδομένων της παρούσας έρευνας. Είναι ο σκελετός οικοδόμησης της ερμηνευτικής προοπτικής της. Έτσι, είναι απαραίτητη η διευκρίνιση

τόσο των βασικών θεωρητικών της μερών, όσο και της σχέσης που τη συνδέει με τις έννοιες του στερεοτύπου, της προκατάληψης και της κοινωνικής αναπαράστασης.

Κεφάλαιο 5: *Ερευνητικός σχεδιασμός και υποθέσεις.* Με το κεφάλαιο αυτό ολοκληρώνεται το θεωρητικό μέρος της μελέτης. Πραγματοποιείται μία προσπάθεια διασαφήνισης της λογικής που διέπει την παρούσα ερευνητική απόπειρα, αναδεικνύονται ο σκοπός και οι ερευνητικοί της στόχοι και διατυπώνεται η επιστημονική της φιλοδοξία. Η οριοθέτηση του επιστημολογικού πλαισίου και του, συνακόλουθου, ερευνητικού σχεδιασμού αποκρυσταλλώνονται και διατυπώνονται οι βασικές ερευνητικές υποθέσεις.

Το μέρος της **Μεθόδου** περιλαμβάνει 1 κεφάλαιο που φέρει τον ομώνυμο τίτλο. Καταρχήν, αναπτύσσεται η λογική σύμφωνα με την οποία σχεδιάστηκε η έρευνα και παρέχονται οι απαραίτητες πληροφορίες σχετικά με την επιλογή του πληθυσμού, του δείγματος και της διαδικασίας που ακολουθήθηκε για την συλλογή του ερευνητικού υλικού.

Το τρίτο μέρος της μελέτης, η **Ανάλυση**, εκτείνεται, επίσης, στα όρια ενός κεφαλαίου. Αρχικά, εξηγούνται οι επιστημολογικές – μεθοδολογικές παράμετροι, οι οποίες διαμορφώνουν το πλαίσιο και το πρίσμα της ερμηνευτικής προσέγγισης του λόγου των συνεντευξιασθέντων και διατυπώνονται οι 12 θεματικές κατηγορίες, στη βάση των οποίων αναλύεται ο λόγος των ατόμων. Στη συνέχεια, παρουσιάζονται με περισσότερες λεπτομέρειες τα ευρήματα αναφορικά με κάθε μία από τις κατηγορίες αυτές.

Τέλος, το τέταρτο και τελευταίο μέρος της μελέτης, η **Συζήτηση**, συνιστά ένα αρκετά εκτεταμένο κεφάλαιο που διαρθρώνεται στις ακόλουθες ενότητες:

i) Μετά από μία σύντομη και συνοπτική αποτίμηση των ευρημάτων, παρουσιάζεται αναλυτικά η κοινωνική αναπαράσταση για τους τσιγγάνους, όπως

αυτή προκύπτει από το λόγο των συντευξιασθέντων και επιχειρείται η περαιτέρω ανάλυσή της στη βάση σημαντικών πτυχών της, όπως το περιεχόμενο, η δομή και η οργάνωση της.

ii) Στη συνέχεια, επιχειρείται η ερμηνευτική ανατόμηση των δεδομένων και οι έννοιες του στερεοτύπου και της προκατάληψης έρχονται στο επίκεντρο της προσοχής. Οι πτυχές, που στο θεωρητικό μέρος αναπτύχθηκαν, εξυπηρετούν την πρόθεση της ανάλυσης να αναδείξει τις διαδικασίες και τους μηχανισμούς ενδο-ατομικούς, δι-ατομικούς και διομαδικούς οι οποίοι έχουν ως ορατό αποτέλεσμα την συγκεκριμένη κοινωνική αναπαράσταση για τους τσιγγάνους, έτσι όπως αυτή αποτυπώθηκε και σκιαγραφήθηκε από τους συμμετέχοντες.

iii) Τέλος, ο ερμηνευτικός φακός της μελέτης καταδύεται σε μεγαλύτερο βάθος και χρησιμοποιώντας ως κανόνα ανάλυσης την έννοια της κοινωνικής ταυτότητας προσπαθεί να φωτίσει τις αθέατες αλλά κομβικές, για την κατανόηση του θέματος, δυναμικές οι οποίες υπογραμμίζουν την κοινωνική αναπαράσταση για τους τσιγγάνους. Μέσα από αυτή την προοπτική αναδεικνύεται η θεωρητική πρόταση μίας συγκροτημένης και συνολικής θεώρησης του υπό μελέτη αντικειμένου και αναπτύσσεται μία εναλλακτική οπτική θέασής και κοινωνικής ερμηνείας του.

Η μελέτη ολοκληρώνεται με τον εντοπισμό και τη συζήτηση των αδυναμιών της, από τις οποίες προκύπτουν επιστημονικά προκλητικές προτάσεις μελλοντικής διερεύνησης και γόνιμοι προβληματισμοί, που επιστεγάζουν την συγκεκριμένη θεματική.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΤΣΙΓΓΑΝΟΥΣ

Η έννοια των κοινωνικών αναπαραστάσεων αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα θεωρητικά επιτεύγματα στο πεδίο της κοινωνικής ψυχολογίας τα τελευταία 50 χρόνια. Οι εφαρμογές της είναι πολυάριθμες και η αποδοχή της ευρύτατη και, κυρίως, διεπιστημονική. Η απόπειρα εντοπισμού, καταγραφής και, πρωτίστως, ανατόμησης των κοινωνικών αναπαραστάσεων για ένα συγκεκριμένο κοινωνικό φαινόμενο ή μία ομάδα συνιστά, το δίχως άλλο, επιστημονική πρόκληση. Ακόμη περισσότερο, η μελέτη των κοινωνικών αναπαραστάσεων για την κοινωνική ομάδα των τσιγγάνων καθίσταται δυσκολότερη και προκλητικότερη καθώς, όπως τονίστηκε και στην Εισαγωγή, η σχετική βιβλιογραφία είναι λιγιστή και τα όποια επιστημονικά ευρήματα προέρχονται από την εξέταση και ανάλυση δευτερογενών ή έμμεσων πρωτογενών πηγών.

Για λόγους επιστημονικής ευκρίνειας και μεθοδολογικής συνέπειας κρίνεται σκόπιμο στο πρώτο κεφάλαιο της μελέτης να αναπτυχθούν τα στοιχεία εκείνα που αφορούν στις στάσεις, τις αντιλήψεις, τις πεποιθήσεις και τις συμπεριφορές απέναντι στους τσιγγάνους, τόσο εντός όσο και εκτός των ελληνικών συνόρων. Μία τέτοια επιλογή μοιάζει να εξυπηρετεί δύο σκοπούς: Πρώτον, παρέχει τη δυνατότητα χαρτογράφησης της σχετικής με την υπό διερεύνηση θεματική βιβλιογραφίας και δεύτερον δίνει μια άμεση «κοινωνική εικόνα» του κοινού νου, της νοοτροπίας που, έστω με τη μορφή στάσης ή αντίληψης, μοιάζει να διαπερνά και να είναι κοινή σε ομάδες πληθυσμού. Με αυτό τον τρόπο αναμένεται να διευκολυνθεί η θεωρητική διαπραγμάτευση της έννοιας των κοινωνικών αναπαραστάσεων και των επιμέρους

στοιχείων -κοινωνικών φαινομένων και διεργασιών- που εμπλέκονται στο σχηματισμό, τη διαμόρφωση, τη διατήρηση και τη διάδοσή τους.

Στο παρόν κεφάλαιο, μετά από μια πολύ σύντομη αναφορά στην προέλευση και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κοινωνικής ομάδας των τσιγγάνων θα πραγματοποιηθεί η ανάδειξη των στοιχείων εκείνων που συνθέτουν την σημερινή κοινωνική αναπαράσταση για τους τσιγγάνους σε ελληνικό και διεθνές επίπεδο.⁸ Οι στερεοτυπικά δομημένες απόψεις, η εκδήλωση της προκατάληψης, η ρατσιστική συμπεριφορά προς τους τσιγγάνους, τόσο μέσα από τις διάφορες εμπειρικές έρευνες, όσο και η εικόνα των τσιγγάνων στον Τύπο, αποτελούν σημαντικές πηγές δεδομένων που εκτιμάται ότι παρέχουν χρήσιμες και ουσιαστικές πληροφορίες στην κατασκευή της «εικόνας» που αναζητά η παρούσα μελέτη και δεν είναι άλλη από την σχετική κοινωνική αναπαράσταση.

Ιστορικές και κοινωνικο-πολιτισμικές διευκρινίσεις

Ανάμεσα στις πιο έγκυρες και συχνότερα αναφερόμενες πηγές σχετικά με την προέλευση και τη διαδρομή των τσιγγάνων στο πέρασμα των αιώνων κατατάσσονται αυτές των Fraser (1992) και Liegeois (1994). Ανατρέχοντας κανείς στους δύο αυτούς ακρογωνιαίους λίθους της σχετικής βιβλιογραφίας τείνει να συμπεράνει ότι οι

---

⁸ Η εκτενής αναφορά στην ιστορική διαδρομή και τα κοινωνικο-οικονομικά και πολιτισμικά στοιχεία που αφορούν κυρίως στο παρελθόν αλλά και στο παρόν των τσιγγάνων κινείται πέρα από τη στόχευση της παρούσας μελέτης, η οποία αφορά στη διερεύνηση της γνώμης, στάσης ή στερεότυπης θέσης των άλλων για τους τσιγγάνους υπό το πρίσμα της κοινωνικής ψυχολογίας. Ωστόσο, για τον αναγνώστη που επιθυμεί περαιτέρω σχετική πληροφόρηση, προτείνονται οι ακόλουθες πηγές:

Fraser, A. (1992). *The Gypsies*. Oxford: Blackwell Publishers.

Liegeois, J.P. (1994). *Roma, Tsiganes, Voyageurs*. Strasbourg: Conseil De L'EUROPE.

Kentrick, D. (1994). *Τσιγγάνοι: Από τις Ινδίες στη Μεσόγειο*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Γκότοβος, Α. (2002). *Εκπαίδευση και ετερότητα: Ζητήματα διαπολιτισμικής παιδαγωγικής*. Μεταίχμιος: Αθήνα.

τσιγγάνοι ξεκινούν από την Ινδία και με το πέρασμα των αιώνων ακολουθούν μία πορεία σταδιακής μετακίνησης προς τη Δύση μέσω της Μ. Ανατολής και του Βυζαντίου.⁹ Στις αρχές του 15^{ου} αιώνα οι τσιγγάνοι, όπως αναφέρει ο Liegeois (1994), κάνουν την εμφάνισή τους στην κεντρική Ευρώπη και έναν αιώνα αργότερα, τον 16^ο, εμφανίζονται στο βορειότερο τμήμα της Γηραιάς ηπείρου. Από τον 17^ο αιώνα οι τσιγγάνοι χωρίζονται σε μικρότερες ομάδες και διασπείρονται σε όλα τα μήκη και πλάτη της Ευρώπης, εξέλιξη την οποία, τόσο ο Fraser, όσο και ο Liegeois αποδίδουν στις συνεχείς διώξεις που υφίσταντο από τον ντόπιο πληθυσμό και στις προσπάθειες των τοπικών κοινωνιών να επιβάλλουν την κοινωνική και εθνοτική τους ενσωμάτωση.

Σήμερα, κατοικούν στην Ελλάδα περίπου 230.000 τσιγγάνοι.¹⁰ Για τη μεγάλη πλειοψηφία των μη τσιγγάνων όλοι αυτοί οι άνθρωποι είναι απλώς τσιγγάνοι ή γύφτοι. Η πραγματικότητα, όμως, είναι διαφορετική. Δεν αποτελούν ένα ομοιογενές σύνολο ατόμων που μοιράζονται την ίδια γλώσσα ή την ίδια θρησκεία. Δεν είναι όλοι μέλη της ίδιας φυλής και δεν ζουν σύμφωνα με ένα κοινό σύστημα αρχών, αξιών και

---

⁹ Ο Fraser (1992) παραθέτει χειρόγραφες πηγές των αρχών του 11^{ου} αιώνα σχετικά με την ύπαρξη τσιγγάνων στη Βυζαντινή αυτοκρατορία.

¹⁰ Ο αριθμός αυτός αποτελεί την κατά προσέγγιση εκτίμηση του γράφοντος η οποία προέρχεται από στοιχεία που παραθέτουν τόσο ο Γ. Εξαρχος (1998) όσο και ο Γ. Παπακωνσταντίνου (2000), οι οποίοι κάνουν λόγο για 250.000 τσιγγάνους ο πρώτος, και για περίπου 9.000 τσιγγάνικες οικογένειες ο δεύτερος, στηριζόμενος σε στοιχεία της ΓΓΛΕ. Επίσης η εκτίμηση του γραφείου απογραφής πληθυσμού των Η.Π.Α είναι ότι για το έτος 2002 ο αριθμός των τσιγγάνων που κατοικούν εντός των ορίων της ελληνικής επικράτειας ανέρχεται σε 210.000 ανθρώπους (U.S Bureau of Population report, 2002). Τέλος πρέπει να τονιστεί ότι μία ακριβής εκτίμηση του αριθμού των τσιγγάνων είναι πολύ δύσκολη δεδομένου ότι κάποιοι από αυτούς μετακινούνται από το ένα μέρος της χώρας στο άλλο και ότι οι πολεμικές συγκρούσεις στις αρχές της δεκαετίας του 1990 στην πρώην Γιουγκοσλαβία προκάλεσαν την μετανάστευση αρκετών χιλιάδων τσιγγάνων προς την Ελλάδα –γεγονός, ωστόσο που δεν σημαίνει απαραίτητα πως αυτοί οι άνθρωποι έχουν εγκατασταθεί μόνιμως στη χώρα καθώς αρκετοί από αυτούς διακινούνται από και προς τη χώρα της Βαλκανικής στην οποία ζούσαν πριν τις αρχές του 1990 (βλ. σχετικά Papadaki, 2002).

κανόνων. Συνιστούν, μάλλον, πολλά και διαφορετικά κοινωνικο-πολιτισμικά υποσύνολα ατόμων με ποικίλλες γεωγραφικές και γλωσσικές καταβολές -γεγονός, που σε συνδυασμό με το διαφορετικό αξιακό τους σύστημα, διαμορφώνει και διαφορετικές νοοτροπίες όσον αφορά στον τρόπο με τον οποίο ορίζουν τον εαυτό σε σχέση με τους άλλους και το κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο ζουν. Μάλιστα, είναι τέτοια η γλωσσική ποικιλομορφία που δεν πρέπει να προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι δύο τσιγγάνοι που προέρχονται από διαφορετικές φυλές μπορεί να μην είναι σε θέση να συνεννοηθούν ούτε στοιχειωδώς, επειδή θα μιλούν τελείως διαφορετική γλώσσα. Οι περισσότεροι από αυτούς δηλώνουν ότι ανήκουν σε κάποιο από τα τρέχοντα θρησκευτικά δόγματα, αλλά η πλειοψηφία των μελών των περισσότερων φυλών διαθέτει προσωπικούς κώδικες θρησκευτικού, ηθικού και κοινωνικού χαρακτήρα, οι οποίοι παραπέμπουν σε πανάρχαιες μυστικιστικές δοξασίες θρησκευολογικού τύπου (Εξαρχος, 1998).

Οι περισσότεροι τσιγγάνοι εργάζονται ως εποχικοί εργάτες, ή ασχολούνται με την λιανική πώληση εμπορευμάτων σε αγορές και πανηγύρια και ασφαλώς ελάχιστοι είναι αυτοί που καταφεύγουν σε κλοπές ή στη χειρομαντεία προκειμένου να εξασφαλίσουν τα προς το ζην (Καραθανάση, 2000). Ωστόσο, ελάχιστοι είναι και εκείνοι που ασκούν τις παραδοσιακές επαγγελματικές ασχολίες των τσιγγάνων όπως το εμπόριο των ζώων, η κατασκευή ψάθινων καλαθιών και χάλκινων ειδών (Εξαρχος, 1998). Η μεγάλη πλειοψηφία αυτών των ανθρώπων δεν διαθέτει ασφάλιση, το ποσοστό αναλφαβητισμού παραμένει πολύ υψηλό και οι συνθήκες υγιεινής στους συνοικισμούς είναι μάλλον ανεπαρκείς.¹¹

---

¹¹ Σε έρευνα που διεξήγαγε το 1983 η Σ. Κοκκινάκη στην περιοχή Άνω Λιοσίων διαπίστωσε μεταξύ άλλων ότι το 92,4% του πληθυσμού ήταν ανασφάλιστο, το 81,8% δεν διέθετε ούτε τις στοιχειώδεις γραμματικές γνώσεις, ενώ μόλις το 14,7% θεωρούσε την ελληνική ως μητρική του γλώσσα. Επιπλέον, μόνο το 35,1% διέθετε βρύση εντός της οικίας και το 33,65 δεν διέθετε κανένα είδος φωτισμού.

Η ελληνική πραγματικότητα

Τα τελευταία χρόνια ενσωματώθηκαν στο καθημερινό λεξιλόγιο ορισμένες ιδιαίτερα κομψές (sic) εκφράσεις για να χαρακτηρίσουν και παράλληλα να κατηγοριοποιήσουν ορισμένες κοινωνικές ομάδες με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, ανάμεσα στις οποίες και η ομάδα των τσιγγάνων. «Ευπαθείς κοινωνικές ομάδες», «ομάδες κοινωνικού αποκλεισμού» και άλλες συναφείς εκφράσεις χρησιμοποιούνται ευρέως από τα άτομα και τον Τύπο στα πλαίσια μιας πολιτικά ορθής στάσης απέναντι στα μέλη αυτών των ομάδων.

Η επισκόπηση των δημοσιευμάτων του ημερήσιου Τύπου της τελευταίας δεκαετίας αποδεικνύεται εξόχως ενδιαφέρουσα και πληροφοριακά πλούσια, καθώς παρέχει σαφείς ενδείξεις σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο δομείται η αναπαράσταση του τσιγγάνου στη σύγχρονη ελληνική κοινωνική πραγματικότητα. Η πρώτη παρατήρηση που μπορεί να κάνει κανείς είναι ότι η μεγάλη πλειοψηφία των ελληνικών εφημερίδων τείνει να αναπαράγει μία αρνητική στερεότυπη εικόνα για τους τσιγγάνους. Οι τσιγγάνοι παρουσιάζονται ως κοινωνικά παράσιτα, άτομα που ζουν στο περιθώριο, ρέπουν προς την παρανομία, δεν διαθέτουν αρχές αξίες και ηθικούς φραγμούς. Οι κατηγορίες των αδικημάτων στις οποίες «ειδικεύονται» είναι το εμπόριο ναρκωτικών και το εμπόριο βρεφών. Το απόσπασμα από τον *Αδέσμευτο Τύπο* της 19/4/1996 είναι χαρακτηριστικό: «... (οι τσιγγάνοι) είναι αδίστακτοι έμποροι ναρκωτικών που δεν διστάζουν να χρησιμοποιήσουν ακόμη και μικρά παιδιά για βαποράκια ... πολλοί από αυτούς αποφεύγουν τη σύλληψη κυρίως λόγω της

Ανάλογα, σε έρευνα που πραγματοποίησαν το 1990 στους συνοικισμούς Αγ. Βαρβάρας και Κάτω Αχαΐας οι Κορρέ και Σιδέρη καταθέτουν ότι το 14% των τσιγγάνων της Αγ. Βαρβάρας και το 88,46% των τσιγγάνων της Κάτω Αχαΐας δεν διαθέτε κανενός είδους ασφαλιστική κάλυψη, το ποσοστό αναλφαριθμητισμού ανερχόταν στο 35% για τον πρώτο συνοικισμό, στο 45% για τον δεύτερο συνοικισμό. Επίσης κανένα από τα σπίτια δεν διέθεταν κεντρική θέρμανση και το δίκτυο υδροδότησης και ηλεκτροδότησης των συνοικισμών παρουσίαζε σημαντικότερα λειτουργικά προβλήματα.

προστασίας που τους παρέχουν οι ομόφυλοί τους, οι οποίοι τους παρέχουν σταθερά άσυλο».

Μεγάλη μερίδα του Τύπου εμφανίζει την τάση υπερμεγέθυνσης ορισμένων μεμονωμένων περιστατικών και δεν διστάζει να προβεί στην καταδίκη και τον στιγματισμό του συνόλου των τσιγγάνων. Τα αποσπάσματα που ακολουθούν είναι χαρακτηριστικά:

Εφημερίδα το *Έθνος* (6/6/1999): «... Οι τσιγγάνοι έχουν μετατρέψει τη Θεσσαλονίκη σε κέντρο των Βαλκανίων σχετικά με την αγοραπωλησία βρεφών».

Εφημερίδα *Ελευθεροτυπία της Κυριακής* (28/7/2002): «... είναι η φτώχεια και η εξαθλίωση ή μήπως η πολιτισμική τους διαφορετικότητα που τους έχει μετατρέψει σε στυγνούς εκμεταλλευτές της ανθρώπινης σάρκας ; ».

Ωστόσο πρέπει να διευκρινιστεί ότι κατά καιρούς έχουν δει το φως της δημοσιότητας και γραπτά κείμενα που κινούνται στην αντίθετη κατεύθυνση. Προσπαθούν να μετριάσουν την προκατάληψη για τους τσιγγάνους, να καταρρίψουν το αρνητικό στερεότυπο, να ενημερώσουν την κοινή γνώμη σχετικά με το ανθρώπινο πρόσωπο των τσιγγάνων, τις ιδιαιτερότητες και την ομορφιά του πολιτισμού τους. Επιπλέον, είναι φανερή η πρόθεση ανάδειξης των προσπαθειών της Πολιτείας και των ελλήνων ερευνητών να βοηθήσουν την ομαλή ενσωμάτωση των τσιγγάνων στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο και να βελτιώσουν τις συνθήκες ζωής των ίδιων και των παιδιών τους. Το απόσπασμα από την *Καθημερινή της Κυριακής* της 5/4/1999 μοιάζει να είναι αρκετά αντιπροσωπευτικό:

«... στα μάτια μας οι τσιγγάνοι δεν είναι τίποτα περισσότερο από καρικατούρες με χρωματιστές φούστες που λένε τη μοίρα διαβάζοντας το χέρι και χορεύουν με τη συνοδεία κλαρίνων και βιολιών και όχι φυσιολογικοί άνθρωποι που έχουν και αυτοί τις δικές τους ανάγκες και τα δικά τους αναρίθμητα προβλήματα.

Ζουν κοντά μας, δίπλα μας, αλλά όχι ανάμεσά μας. Οι τσιγγάνοι είναι η πιο αδικημένη, η πιο αγνοημένη κοινωνική ομάδα από όλες επειδή σχεδόν κανείς από αυτούς δεν είναι μορφωμένος, ελάχιστοι έχουν πρόσβαση στο σύστημα και τη δύναμη να κάνουν τα λόγια τους να ακουστούν στα ώτα των «ισχυρών» της κοινωνίας μας. Για αυτό το λόγο λοιπόν, είναι π.χ. πολύ εύκολο για την αστυνομία να εισβάλλει στα σπίτια τους (πολλές φορές χωρίς ένταλμα) και να συλλαμβάνει υπόπτους για κάθε είδους παράνομη πράξη. Κι εμείς οι δημοσιογράφοι φέρουμε ευθύνη για αυτή την κατάσταση. Περιμένουμε το αστυνομικό δελτίο για να γράψουμε το «μεγάλο» θέμα. Ενδιαφερόμαστε για τα ποινικά αδικήματα, τις παράνομες πράξεις όλα εκείνα τα στοιχεία που θα ενισχύσουν την αρνητική εικόνα που οι πολίτες ήδη διαθέτουν για αυτούς. Δεν προβάλλουμε θετικές πλευρές του πολιτισμού και της προσωπικότητάς τους, κι αν το κάνουμε σε κάποιο ένθετο κυριακάτικου φύλλου, είναι μάλλον πολύ ιλουστρασιόν, φολκλωρικό και φαντάζει ψεύτικο. Τώρα όμως τα πράγματα αλλάζουν. Οι τσιγγάνοι στέλνουν τα παιδιά τους στο σχολείο και μία νέα γενιά τσιγγάνων κινητοποιείται σε όλη την Ευρώπη για να ενημερώσει τη διεθνή κοινότητα για τον πολιτισμό, τη γλώσσα και τα πολλά και δυσεπίλυτα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι τσιγγάνοι. Ας ελπίσουμε ότι και οι δημοσιογράφοι θα κινηθούν προς αυτή την κατεύθυνση».

Σε επιστημονικό επίπεδο οι μελέτες που εξετάζουν τις αντιλήψεις ή τις στάσεις απέναντι στους τσιγγάνους ως μέλη μιας ορισμένης κοινωνικής ομάδας υπό το πρίσμα της κοινωνικής ψυχολογίας της δυναμικής των ομάδων και των ομαδικών φαινομένων είναι ελάχιστες.¹² Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει κανείς

---

¹² Όπως τονίστηκε και στην Εισαγωγή, η απόπειρα μελέτης των Κοινωνικών Αναπαραστάσεων για τους τσιγγάνους παρουσιάζει στο επίπεδο της βιβλιογραφίας την εξής ιδιομορφία: Δεν έχουν πραγματοποιηθεί στο παρελθόν σχετικές μελέτες οι οποίες να μελετούν, αν όχι τις Κοινωνικές Αναπαραστάσεις, έστω τις απόψεις ή τις στάσεις των «άλλων» για τους τσιγγάνους. Έτσι, η

επισκοπώντας το υπάρχον επιστημονικό υλικό είναι ότι η ελληνική κοινωνία διαθέτει σε μεγάλο βαθμό μία συγκεκριμένη –αρνητικά φορτισμένη- κοινωνική εικόνα για την ομάδα των τσιγγάνων.

Οι τσιγγάνοι τείνουν να θεωρούνται μέλη μίας φυλής με κοινή γλώσσα, ήθη και έθιμα. Η πολιτισμική τους διαφορετικότητα αναγνωρίζεται, όπως και το γεγονός ότι πολλοί τσιγγάνοι μπορεί να διαθέτουν διαφορετικές θρησκευτικές πεποιθήσεις. Από την άλλη, είναι διάχυτη στην ελληνική κοινωνία η εντύπωση ότι είναι άνθρωποι τεμπέληδες, οι οποίοι παραμελούν την προσωπική τους υγιεινή, ενδιαφέρονται ελάχιστα για την υγεία και τη μόρφωση των παιδιών τους, είναι ανεύθυνοι και επιπόλαιοι και προτιμούν τις παρασιτικές ασχολίες όπως η επαιτεία, οι μικροκλοπές και η περιστασιακή εργασία. Οι περισσότεροι είναι επιφυλακτικοί απέναντι στους τσιγγάνους και αμφισβητούν την αγαθότητα των προθέσεών τους. Θεωρούν υποτιμητικό να διατηρούν διαπροσωπική επαφή με τους τσιγγάνους και είναι αρνητικοί ως προς την προοπτική συγκατοίκησης στην ίδια οικοδομική κατασκευή ή έστω οικιστικής γειτνίασης (Καραγκούνης, 1998).

Στο νου του μέσου πολίτη οι τσιγγάνοι είναι απλώς μια κοινωνική ομάδα που κινείται στο κοινωνικό περιθώριο και όσο πιο απομονωμένοι είναι, τόσο το καλύτερο για όλους. Το πρότυπο του τσιγγάνου-νομάδα κυριαρχεί στην αντίληψη για αυτούς. Η πλειοψηφία των «άλλων», των μη τσιγγάνων, επιθυμεί και σταθερά διατηρεί διακριτές αποστάσεις από αυτή την κοινωνική ομάδα, όπως και από τα μέλη αντίστοιχων «κοινωνικά ευπαθών» ομάδων. Σαν να μην έχουν το δικαίωμα και

προσπάθεια αναζήτησης ερευνητικών δεδομένων στηρίζεται αναγκαστικά, είτε σε κάποιες μελέτες που προσεγγίζουν το ζήτημα υπό το γενικότερο πρίσμα των φαινομένων του ρατσισμού (π.χ. Γκότοβος, 1993,1996) ή της προκατάληψης (π.χ. Αζίζη-Καλατζή & Ζώνιου-Σιδέρη, 1996), είτε σε μελέτες που αναφέρονται στο θέμα των αντιλήψεων για την κοινωνική ομάδα των τσιγγάνων με τρόπο έμμεσο-μέσα από το πρίσμα της ενσωμάτωσής τους στην εκπαιδευτική διαδικασία (π.χ. Κάτσικας & Πολίτου, 1999).

παράλληλα την αξία, την ικανότητα για εκπαίδευση, στέγαση, εργασία. Το φαινόμενο του στρουθοκαμηλισμού είναι έντονο στις σχέσεις του κοινωνικού συνόλου με την ομάδα των τσιγγάνων. Η ομάδα αυτή υπάρχει ιστορικά και θεσμικά εδώ και πολλές δεκαετίες στο ελληνικό κοινωνικό σύστημα, τα προβλήματα είναι ορατά, αλλά κανείς δεν φαίνεται να είναι διατεθειμένος να κάνει το παραμικρό. Η αδιαφορία, η απαξίωση, η προσποίηση κοινωνικής κώφωσης και τύφλωσης μοιάζουν να αποτελούν τις επιλογές μεγάλου τμήματος της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στην κοινωνική ομάδα των τσιγγάνων (Γκότοβος, 2002).

Η διεθνής κατάσταση

Θα ήταν τουλάχιστον αφελές να υποτεθεί ότι οι στερεοτυπικά δομημένες απόψεις για τους τσιγγάνους και η έκδηλη και, κυρίως, άδηλη προκατάληψη αποτελούν ελληνικό «προνόμιο». Οι τσιγγάνοι είναι μια ξεχωριστή πολιτισμική ομάδα που κατοικεί σχεδόν σε όλη την Ευρώπη και σε αρκετές χώρες της Αμερικάνικης ηπείρου. Μάλιστα, σε αρκετές περιπτώσεις το ζήτημα των τσιγγάνων και της πολιτικής των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων απέναντί τους, συνιστά ζήτημα υψηλής προτεραιότητας στην πολιτική ατζέντα. Για παράδειγμα, η πολιτική αδιαφορίας του Τσέχικου κράτους για τους τσιγγάνους και τα επεισόδια βίας που σημειώθηκαν σε βάρος τους, αποτέλεσαν τροχοπέδη για την ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Fawn, 2001).

Τους δέκα τελευταίους αιώνες οι τσιγγάνοι έχουν υπάρξει αντικείμενο φόβου, μίσους, τιμωρίας, αποκλεισμού και, κατά τη διάρκεια της κυριαρχίας του Χίτλερ,

αφανισμού.¹³ Ακόμη και σήμερα, ανεξάρτητα από την κοινωνία στην οποία ζουν, αντιμετωπίζονται ως παιδιά ενός κατώτερου θεού. Μάλιστα, είναι αρκετοί εκείνοι που δεν διστάζουν να τους αποδώσουν τον άχαρο τίτλο της πιο αποκλεισμένης και κατατρεγμένης κοινωνικής ομάδας στη σημερινή Ενωμένη Ευρώπη. Χαρακτηρίζουν τους τσιγγάνους ως παρίες της Ευρώπης και κάνουν λόγο για μια συλλογική μοίρα απόρριψης.¹⁴ Τα στοιχεία που ακολουθούν υποστηρίζουν αυτή τη θέση:

Στη Γερμανία, κράτος που έχει θεσπίσει νόμους για την υποδοχή των ατόμων που υφίστανται πολιτικές-ρατσιστικές διώξεις, οι τσιγγάνοι ήταν η μόνη εθνική ομάδα για την οποία η γερμανική κυβέρνηση έδωσε το ποσό των 20.000.000 δολαρίων, προκειμένου η ρουμανική κυβέρνηση να πάρει πίσω όσους τσιγγάνους κατέφυγαν ως πολιτικοί πρόσφυγες στη Γερμανία από τη Ρουμανία –πρακτική, που αναπόφευκτα παραπέμπει στην εποχή και την λογική των ναζί, όπου το άτομο θεωρούνταν είδος ιδιοκτησίας. Η ιταλική κυβέρνηση αρνήθηκε να παράσχει άσυλο σε χιλιάδες τσιγγάνους πρόσφυγες από το Κοσσυφοπέδιο με τη δικαιολογία ότι δεν αποτελούσαν ομάδα υψηλού κινδύνου. Στην Ισπανία με εντολή της κυβέρνησης Αθénar ισοπεδώθηκε οικισμός που στεγάζε περισσότερες από 1.000 οικογένειες τσιγγάνων, προσφύγων από τη Ρουμανία, για να εξαναγκασθούν σε φυγή. Η φινλανδική κυβέρνηση, τη στιγμή που στεγάζει στο Ελσίνκι το Διεθνές Παρατηρητήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, απαίτησε την έκδοση ειδικής βίζας για τους Σλοβάκους πολίτες που επισκέπτονται την χώρα μετά την μετακίνηση χιλίων τσιγγάνων από τη Σλοβακία προς την Φινλανδία. Ανάλογη ήταν και η συμπεριφορά της ελβετικής κυβέρνησης (Cargas, 1994).

---

¹³ Ο αριθμός των τσιγγάνων που έπεσαν θύματα της ναζιστικής θηριωδίας ανέρχεται στις 600.000, ενώ πιο πρόσφατοι υπολογισμοί κάνουν λόγο για 1.000.000 θύματα σε σύνολο 2.500.000 τσιγγάνων σε όλη την Ευρώπη κατά την περίοδο εκείνη (πηγή: Christian Science Monitor, 1999).

¹⁴ Βλ. σχετικά Webster & Millar, 2001· Turner, 2000.

Είναι εξαιρετικά δύσκολο να εκτιμηθεί ο πραγματικός αριθμός των τσιγγάνων σε διάφορες περιοχές του πλανήτη καθώς, ειδικά στο δυτικό κόσμο, αρκετοί είναι οι άνθρωποι τσιγγάνικης καταγωγής την οποία επιμελώς κρύβουν, προσπαθώντας να αποφύγουν τις συνέπειες του στίγματος, της κοινωνικής διάκρισης, του κοινωνικού υποβιβασμού και αποκλεισμού που αυτή η καταγωγή φέρει. Στις Ηνωμένες πολιτείες αγγίζουν το 1.500.000, στην Βρετανία τις 100.000, στη Γαλλία τις 500.000, στην Ισπανία και την Πορτογαλία τις 800.000, στη Ρωσία και τη Βουλγαρία το 1.000.000, στη Ρουμανία σχεδόν τα 3.000.000 -το μεγαλύτερο ποσοστό στην Ευρώπη (Christian Science Monitor, 1999).

Σε έρευνα της φιλανδικής κοινωνικής επιτροπής για τους τσιγγάνους διαπιστώθηκε ότι για τον μέσο φινλανδό πολίτη οι τσιγγάνοι είναι τεμπέληδες, αποφεύγουν συστηματικά την εργασία και προτιμούν τον κοινωνικό παρασιτισμό, δεν είναι ικανοί να ανταποκριθούν σε εργασίες που απαιτούν συνεπή παρουσία και πλήρη απασχόληση, είναι ανεύθυνοι και αφερέγγυοι (Struhl, 1995). Ανάλογο περιεχομένου είναι και η αναπαράσταση των Ούγγρων. Σε έρευνα που διεξήγαγε ο Kende (2000) βρέθηκε ότι η πλειοψηφία θεωρεί πως οι τσιγγάνοι είναι ευνοημένοι από το κράτος και πως αν θα έπρεπε να παραπονιούνται κάποιοι για πολιτική διάκριση πρέπει να είναι οι ίδιοι οι Ούγγροι και όχι οι τσιγγάνοι. Στην ουγγρική κοινωνία είναι διάχυτη η αίσθηση ότι τα ΜΜΕ μεταχειρίζονται ευνοϊκά τους τσιγγάνους και τείνουν να προβάλλουν μία υπερεκτιμημένη εικόνα τους, ενώ οι ίδιοι απολαμβάνουν την κρατική πρόνοια εμπράκτως, καθώς τους έχουν δοθεί δωρεάν σπίτια και πηγές εσόδων, τη στιγμή μάλιστα που αντίστοιχες παροχές και μέριμνα δεν έχει δοθεί σε αρκετούς Ούγγρους, οι οποίοι αντιμετωπίζουν σοβαρά οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα. Επίσης, στην ουγγρική κοινωνία είναι διαδεδομένη η αντίληψη ότι οι τσιγγάνοι είναι αχάριστοι, αγνώμονες, άπληστοι και κοινωνικά

παράσιτα που δεν εκτιμούν τις παροχές του κράτους και την πρόθεση της κοινωνίας να βοηθήσει ουσιαστικά στην κοινωνική τους ενσωμάτωση.¹⁵ Τείνουν δε, να πιστεύουν ότι το ενδιαφέρον των τσιγγάνων επικεντρώνεται στη συνεχή έκφραση παράπονα για την καταπάτηση των δικαιωμάτων τους –πράγμα, που ο μέσος Ούγγρος θεωρεί μάλλον ως τέχνασμα με απώτερο στόχο την αποκόμιση, όσο το δυνατόν περισσότερων, κοινωνικών και οικονομικών οφελών, χωρίς να χρειαστεί οι τσιγγάνοι να καταβάλλουν καμία προσπάθεια.

Η άποψη της κοινής γνώμης των Η.Π.Α για τους τσιγγάνους δεν διαφέρει σημαντικά από αυτή των πολιτών των κρατών της Ευρώπης. Σύμφωνα με τα στοιχεία που καταθέτει ο Cargas (1994) η πλειοψηφία των αμερικανών πολιτών πιστεύει ότι οι τσιγγάνοι είναι περιπλανώμενοι νομάδες που ταξιδεύουν με καραβάνια και απολαμβάνουν αυτό τον τρόπο ζωής, είναι ελεύθεροι, ανεξάρτητοι και ολιγαρκείς, ζουν από κλεψιές και μικροαπατεωνιές, λένε τη μοίρα και τα χαρτιά και δεν διστάζουν να καταφύγουν στην κλοπή παιδιών προκειμένου να εξοικονομήσουν χρήματα. Το αξιοσημείωτο είναι ότι σχεδόν κανείς από τους ερωτηθέντες της έρευνας δεν κατέθεσε ότι έχει συναντήσει τσιγγάνους στην πραγματικότητα, ενώ οι λίγοι που έτυχε να δουν τσιγγάνους, παραδέχτηκαν ότι δεν παρατήρησαν καμία από τις προαναφερθείσες συμπεριφορές. Ωστόσο, σταθερά διαθέτουν μία εικόνα, μία νοητική αναπαράσταση που ελάχιστη σχέση έχει με την πραγματικότητα. Επίσης αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι κάτι τέτοιο δεν φαίνεται να τους απασχολεί ιδιαίτερα και μάλλον δεν προτίθενται να επαναπροσδιορίσουν τη στάση και τις

---

¹⁵ Οι Ούγγροι, πάντως, φαίνεται πως σε κάποιες περιπτώσεις δεν δίστασαν να εκδηλώσουν τα «αισθήματά» τους προς τους τσιγγάνους. Όπως αναφέρει η L'Homme (1999) τον Οκτώβρη του 1998 στην βιομηχανική πόλη του Usti nad Labem ένα τείχος 2 μέτρα ψηλό και 65 μέτρα μακρύ υψώθηκε σε μια νύχτα για να διαχωρίσει τον συνοικισμό των τσιγγάνων από την υπόλοιπη πόλη. **Τα στρατόπεδα συγκέντρωσης πλανώνται πάνω από πόλεις κρατών-μελών της Ε.Ε ;**

απόψεις τους, παρά το ότι παραδέχονται πως οι ίδιοι δεν διαθέτουν χειροπιαστά στοιχεία που να τεκμηριώνουν τη στάση και την αντίληψή τους για αυτούς.

Επίσης, άξιο αναφοράς και δηλωτικό του στερεοτύπου που επικρατεί στις Η.Π.Α είναι το ακόλουθο γεγονός. Σε έρευνα που πραγματοποίησε η έγκυρη και ευρύτατης κυκλοφορίας εφημερίδα *New York Times* (25/1/1999) σχετικά με την αξιοπιστία συγκεκριμένων εθνικών-φυλετικών ομάδων, οι τσιγγάνοι αξιολογήθηκαν ως οι λιγότερο αξιόπιστοι και φερέγγυοι. Μάλιστα κατετάγησαν τελευταίοι στον σχετικό κατάλογο, κάτω ακόμη και από τους Ουισιανούς (Whisians), μία φανταστική, μη υπαρκτή φυλετική ομάδα, που οι δημοσιογράφοι της εφημερίδας επινόησαν για την εξυπηρέτηση των σκοπών της συγκεκριμένης έρευνας.

Ο Ian Hancock (2002) επισκοπώντας ένα μεγάλο αριθμό ερευνών σχετικά με τις στάσεις, τις αντιλήψεις, τη γνώμη των «άλλων» για τους τσιγγάνους παρατηρεί ότι ένα από τα κοινά στοιχεία των ερευνών αυτών είναι η τάση πολλών ανθρώπων οι οποίοι, αν και δεν έχουν συναντήσει ποτέ τσιγγάνο, μπορούν να παρέχουν με μεγάλη ευκολία μία εικόνα περιγραφής της εμφάνισης και του τρόπου ζωής τους. Οι περισσότεροι από αυτούς εμφανίζουν την τάση να φοβούνται τους τσιγγάνους, να είναι επιφυλακτικοί απέναντί τους και να προτιμούν την τήρηση σαφών κοινωνικών αποστάσεων. Είναι εντυπωσιακό το γεγονός ότι αν και δεν γνώρισαν ποτέ τους κάποιο τσιγγάνο δίνουν την αίσθηση ότι διαθέτουν μία συγκεκριμένη και παγιωμένη άποψη για αυτούς. Χαρακτηριστική είναι η αντίδραση πολλών από αυτούς όταν ρωτώνται σχετικά με την προκατάληψη έναντι των τσιγγάνων: «... Αυτό είναι άλλο θέμα. Δεν μιλάμε για προκατάληψη... αυτοί είναι τσιγγάνοι».

Σε μία προσπάθεια σύνοψης της συζήτησης που προηγήθηκε μπορεί να υποστηριχθεί ότι τόσο σε ελληνικό, όσο και σε διεθνές επίπεδο είναι φανερή η ύπαρξη μιας αρνητικά δομημένης στερεότυπης εικόνας για τους τσιγγάνους. Η

προκατάληψη είναι υψηλή και οι ρατσιστικές συμπεριφορές δεν απουσιάζουν. Συγκρίνοντας τα δεδομένα της ελληνικής πραγματικότητας με αυτά των υπολοίπων κρατών –κυρίως της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης- μπορεί να αναπτυχθεί ο ισχυρισμός ότι, τουλάχιστον εδώ το αρνητικό στερεότυπο και η προκατάληψη μοιάζουν να είναι πιο ήπιες μορφές, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η μεγάλη πλειοψηφία της ελληνικής κοινωνίας δεν διαθέτει μία σταθερή «κοινωνική εικόνα» του τσιγγάνου, πράγμα- που, περιγράφηκε νωρίτερα αναπτύσσοντας τα στοιχεία της ελληνικής πραγματικότητας. Σε μία εποχή πολιτικής ορθότητας, που επιβάλλει την διακριτική και, πολλές φορές, συγκαλυμμένη εκδήλωση κοινωνικών συμπεριφορών και αισθημάτων, η προσπάθεια αποτύπωσης μιας ρεαλιστικής «κοινωνικής εικόνας» σχετικά με μία κοινωνική ομάδα ή ένα κοινωνικό φαινόμενο δεν είναι απλή υπόθεση.¹⁶

Η παρούσα μελέτη δεν σκοπεύει να αποτελέσει μία απόπειρα απλής καταγραφής των στάσεων απέναντι στους τσιγγάνους. Προτίθεται να διερευνήσει τα χαρακτηριστικά, τη φυσιογνωμία και τα δομικά στοιχεία αυτής της «εικόνας», που μοιάζει να συνιστά τον «κοινό νο» των μελών της πλειοψηφίας των κοινωνικών ομάδων της ελληνικής κοινωνίας, την κοινωνική αναπαράσταση για τους τσιγγάνους.

---

¹⁶ Οι Todosijevic & Enyedi (2002, σελ. 50) περιγράφουν με γλαφυρό τρόπο αυτή τη συνθήκη: «...Το να είσαι τσιγγάνος δεν είναι απλώς θέμα φυλής. Είναι περισσότερο μία ταυτότητα που με πολλούς τρόπους προσδιορίζει κι ένα συγκεκριμένο τρόπο ζωής. Οι άνθρωποι αυτοί είναι ξεχωριστοί στις σύγχρονες κοινωνίες σύμφωνα με χαρακτηριστικά και ποιότητες που οι ίδιες οι κοινωνίες απέδωσαν σε αυτούς. Παρά το γεγονός ότι τα τελευταία χρόνια όλο και περισσότερες πρωτοβουλίες λαμβάνονται για τη βελτίωση της οικονομικής, κοινωνικής και μορφωτικής κατάστασης των τσιγγάνων και παρά το γεγονός ότι, τουλάχιστον σε θεσμικό επίπεδο τα περισσότερα κράτη αναγνωρίζουν στους τσιγγάνους τα ίδια δικαιώματα με τους υπόλοιπους πολίτες τους, η κοινωνική εκτίμηση για αυτούς παραμένει στερεότυπη. Αυτό που έχει αλλάξει είναι μάλλον ο τύπος και όχι η ουσία. Απλά, στις μέρες μας οι πολίτες αποφεύγουν να δείξουν τα πραγματικά τους αισθήματα, τις αληθινές τους απόψεις και προσποιούνται ότι έχουν αποδεχτεί τους τσιγγάνους ως ισότιμα μέλη της κοινωνίας τους. Η κοινωνική σύμβαση και η κοινωνική ευγένεια καλύπτουν την προκατάληψη και την αρνητική στάση, αλλά δεν την εξαφανίζουν.»

Η κοινωνική αναπαράσταση είναι μία σύνθετη θεωρητική κατασκευή που εμπεριέχει τις έννοιες του στερεότυπου και της προκατάληψης και μπορεί να αναλυθεί στη βάση της θεωρίας της κοινωνικής ταυτότητας. Για το λόγο αυτό στα κεφάλαια που ακολουθούν θα επιχειρηθεί η διεξοδική θεωρητική ανατόμηση της έννοιας αυτής και των μερών της, με στόχο την κατασκευή ενός συνεκτικού θεωρητικού συνόλου, που θα επιτρέψει, όχι μόνο την απεικονιστική ανάδειξη των εκφάνσεων των πτυχών της, αλλά την ανάπτυξη μίας ελκυστικής πρότασης για την ερμηνεία των δυναμικών που συντελούν στη διαμόρφωση και διατήρησή της.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ

Στο τέλος της συζήτησης που πραγματοποιήθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, τονίστηκε η σημασία της λεπτομερούς εξέτασης του περιεχομένου και των χαρακτηριστικών της έννοιας των κοινωνικών αναπαραστάσεων. Στα πλαίσια της παρούσας μελέτης οι κοινωνικές αναπαραστάσεις αποτελούν την κεντρική θεωρητική δομή, η οποία επιτελεί δύο σημαντικές λειτουργίες: Από τη μια, επέχοντας τον ρόλο της υπό διερεύνηση θεματικής σε σχέση με μία συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα – αυτή των τσιγγάνων- κατέχουν τη θέση της θεωρητικής βάσης. Από την άλλη, διαδραματίζουν κομβικό ρόλο στην διαχείριση της υπάρχουσας θεωρητικής γνώσης και της γνώσης η οποία προκύπτει ως επιστημονικό προϊόν της ερευνητικής απόπειρας που εδώ αναπτύσσεται, ώστε να παράσχουν τελικά μία συγκροτημένη και ικανή εξήγηση για τον τρόπο με τον οποίο τα μέλη των υπόλοιπων κοινωνικών ομάδων τοποθετούνται, νιώθουν, συμπεριφέρονται προς τα μέλη της κοινωνικής ομάδας των τσιγγάνων. Από τη στιγμή, δε, που η παρούσα μελέτη αποτελεί πρωτότυπη ερευνητική προσπάθεια για τα ελληνικά δεδομένα, κρίνεται σκόπιμη η πιο διεξοδική ανάπτυξη του συνόλου, σχεδόν, των πτυχών της έννοιας των κοινωνικών αναπαραστάσεων.¹⁷

---

¹⁷ Στο σημείο αυτό είναι χρήσιμο να διευκρινιστεί το εξής: Σκοπός της μελέτης δεν είναι η συνολική και εκτενέστατη παρουσίαση της θεωρίας των κοινωνικών αναπαραστάσεων. Η προοπτική αυτή, αν και ιδιαίτερος ελκυστική, εκτείνεται πέρα από τη στοχοθέτηση της μελέτης. Άλλωστε, κάτι τέτοιο έχει ήδη κατατεθεί τόσο από τον Κ. Ναυρίδη (1994) στο βιβλίο με τίτλο: *Κλινική Κοινωνική Ψυχολογία*, όσο και από τους Σ. Παπαστάμου και Α. Μαντόγλου (1995) στο βιβλίο με τίτλο *Κοινωνικές Αναπαραστάσεις – δύο πραγματικά εξαιρετές προσπάθειες*. Στην παρούσα μελέτη, η «διεξοδική ανάπτυξη» αφορά στα σημεία εκείνα της θεωρίας που κρίνεται ότι πρόκειται να εξυπηρετήσουν τους σκοπούς της, υπό την έννοια ότι θα χρησιμοποιηθούν ως στοιχεία οικοδόμησης μιας θεωρητικής κατασκευής και ως παράμετροι ανάλυσης των ευρημάτων της έρευνας που πραγματοποιήθηκε,

Υπό αυτό το σκεπτικό, η διάρθρωση του κεφαλαίου πρόκειται να είναι η ακόλουθη: Καταρχήν, θα επιχειρηθεί ο εννοιολογικός προσδιορισμός του όρου. Στη συνέχεια, θα γίνει μία απόπειρα περιγραφής των συνιστωσών της έννοιας και ανάδειξης της υπεροχής της σε σχέση με συναφείς έννοιες όπως αυτή των στάσεων. Τέλος, θα πραγματοποιηθεί εναργής παρουσίαση της φύσης και λειτουργίας των κοινωνικών αναπαραστάσεων, της δομής και του περιεχομένου τους καθώς και της οργάνωσής τους.

Ορισμός

Για τον Moscovici, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις είναι ιδέες, σκέψεις, γνώσεις, οι εικόνες που μοιράζονται τα μέλη ενός συνόλου. Είναι ομόφωνα σύμπαντα σκέψης που δημιουργούνται και μεταδίδονται κοινωνικά για να σχηματίσουν μέρος μιας «κοινωνικής συνείδησης». Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις αναφέρονται στο απόθεμα της κοινής γνώσης και των πληροφοριών που τα άτομα μοιράζονται με τη μορφή του κοινού νου σχετικά με τον κοινωνικό τους κόσμο, Με αυτή τους την ιδιότητα, επιτρέπουν στα άτομα να κατασκευάσουν την κοινωνική τους πραγματικότητα. Ο Moscovici ορίζει τις κοινωνικές αναπαραστάσεις ως εξής:

«... είναι γνωστικά συστήματα με μία δική τους γλώσσα και λογική.... Δεν αντιπροσωπεύουν απλώς απόψεις, εικόνες ή στάσεις αλλά θεωρίες ή ποσότητες γνώσης για την εξερεύνηση και οργάνωση της πραγματικότητας (Moscovici, 1973, σελ. 12).

Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις αφορούν στο περιεχόμενο του καθημερινού νου και του αποθέματος των ιδεών που δίνουν συνοχή στις θρησκευτικές και

συντελώντας με αυτό τον τρόπο στην κατασκευή, τελικά, ενός συγκροτημένου συνόλου που αναμένεται να συμβάλλει καίρια στην κατανόηση της υπό διαπραγμάτευση θεματικής..

πολιτικές πεποιθήσεις των ατόμων, στις συνδέσεις που δημιουργούμε τόσο αυθόρμητα, όσο αυθόρμητα αναπνέουμε. Καθιστούν δυνατή την κατάταξη ατόμων και αντικειμένων, τη σύγκριση και εξήγηση συμπεριφορών και την κατανόησή τους ως μέρη του κοινωνικού μας περιβάλλοντος (Mosconici, 1988, σελ. 214). Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις είναι ένα σώμα πεποιθήσεων και πληροφοριών σχετικά με κάποιο κοινωνικό αντικείμενο και ταυτόχρονα οι δυνάμεις επαναπροσδιορισμού του κοινωνικού νοήματος αυτού του αντικειμένου (Herzich, 1973).¹⁸

Μελετώντας την διαδικασία διείσδυσης της ψυχανάλυσης στην κοινωνία, ο Mosconici μελέτησε τον μετασχηματισμό της επιστημονικής γνώσης σε γνώση της κοινής και απλής λογικής των πολιτών. Με αυτό τον τρόπο έδειξε ότι και τα δύο είδη γνώσης είναι υπαρκτά μέσα στην κοινωνία και συνδέονται διαλεκτικά μέσω της επικοινωνίας. Οι αναπαραστάσεις είναι ριζωμένες στην επικοινωνία και στον νου των ατόμων. Αποτελούν ένα «ζωντανό» συνδετικό κρίκο υποκειμένων, αντικειμένων και συμπεριφορών στο σημείο συνάντησης του ατόμου με την κοινωνία. Η αναπαράσταση είναι μία δραστηριότητα –η αναπαραστατική διαδικασία- με ένα

---

¹⁸ Σχετικά με τον ορισμό των κοινωνικών αναπαραστάσεων είναι σκόπιμο να γίνουν δύο επισημάνσεις. Η πρώτη αφορά στο γεγονός ότι ο θεμελιωτής της θεωρίας των κοινωνικών αναπαραστάσεων S. Mosconici δεν προχώρησε άμεσα στην πρόταση ενός ορισμού της έννοιας, ενώ σε πολύ κατοπινά του κείμενα (π.χ. 1973, 1988) προτιμά να ορίσει την έννοια περιγράφοντάς την. Η δεύτερη παρατήρηση έρχεται ως συνέχεια της πρώτης. Αντίθετα, με τον Mosconici αρκετοί είναι οι μελετητές των κοινωνικών αναπαραστάσεων που αποπειράθηκαν να διατυπώσουν έναν ορισμό (π.χ. Herzich, 1973; Abrie, 1987). Η επισκόπηση της βιβλιογραφίας αναδεικνύει ως τον πλέον αποδεκτό τον ορισμό της Jodelet (1984, σελ. 361-362): « Η έννοια της κοινωνικής αναπαράστασης προσδιορίζει μία μορφή ειδικής γνώσης, τη γνώση της κοινής γνώμης, τα περιεχόμενα της οποίας είναι προϊόντα γενετικών και λειτουργικών διαδικασιών, οι οποίες είναι κοινωνικά σφραγισμένες. Ευρύτερα, η έννοια της κοινωνικής αναπαράστασης προσδιορίζει μία μορφή κοινωνικής σκέψης. Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις είναι τρόποι πρακτικής σκέψης, προσανατολισμένοι στην επικοινωνία, την κατανόηση και τον έλεγχο του κοινωνικού, υλικού και ιδεατού περιβάλλοντος. Ως τέτοιοι τρόποι σκέψης, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις εμφανίζουν ειδικά χαρακτηριστικά στο επίπεδο της οργάνωσης των περιεχομένων, των νοητικών εγχειρημάτων και της λογικής».

άμεσα παρατηρήσιμο αποτέλεσμα –την αναπαράσταση. Αυτή η συνθήκη μπορεί να παρατηρηθεί σε διαφορετικά πλαίσια και επίπεδα της πραγματικότητας (Jonchelovitch, 1996). Ο Moscovici επικέντρωσε το ερευνητικό του ενδιαφέρον και την αναλυτική του σκέψη στην απλοϊκή, την εκλαϊκευμένη πτυχή της γνώσης και πήγε ενάντια στο παραδοσιακό μοντέλο κατανόησης της κοινωνικής πραγματικότητας και της κοινωνικής σκέψης, σύμφωνα με το οποίο η κοινή γνώση ήταν κατώτερη της επιστημονικής και η θέση της ήταν μακριά από την κοινωνική σκέψη και πραγματικότητα. Η επιστημονική γνώση θεωρούνταν αντικειμενική και σύμφωνη με τη λογική, ενώ η γνώση του κοινού νου θεωρούνταν ότι βασιζόταν σε πεποιθήσεις –γεγονός, που την καθιστούσε μη αντικειμενική. Η επιστημονική γνώση ήταν η γνώση της διάνοιας και της λογικής ενώ η γνώση του κοινού νου ήταν απλώς κοινή, ασήμαντη και συχνά παράλογη (Gellner, 1992; Moscovici & Markova, 1998).

Συχνά η έννοια της αναπαράστασης αντιμετωπίζεται ως ανάλογη της εικόνας. Μια τέτοια αντίληψη περιορίζει σημαντικά τη δράση και την ουσία της αναπαράστασης. Η εικόνα είναι η αντανάκλαση της πραγματικότητας μια δεδομένη στιγμή –πράγμα, που εμπεριέχει έντονα την έννοια της στατικότητας (Abric, 1987). Η κοινωνική αναπαράσταση είναι «κοινωνική εικόνα», εκτείνεται πέρα από το άμεσο και εντοπίζεται στη διατομή του ψυχολογικού με το κοινωνικό. Αντιπροσωπεύει τον τρόπο με τον οποίο το κάθε άτομο κατανοεί τα γεγονότα της καθημερινότητας και το σύνολο των κοινωνικών πληροφοριών με τις οποίες έρχεται αντιμέτωπο. Είναι η αυθόρμητη, απλοϊκή γνώση, η γνώση της κοινής γνώμης, που διαμορφώνεται μέσα από την κοινωνική αλληλεπίδραση αλλά έχει σχηματιστεί μέσα από τη συμμετοχή του καθενός σε ένα πλήθος κοινωνικών διαδικασιών και περιβαλλόντων. Επιτρέπει την οριοθέτηση του κοινωνικού σύμπαντος και θέτει τους κανόνες πλοήγησης στον ωκεανό των κοινωνικών καταστάσεων προσδιορίζοντας την ερμηνεία τους και τη

συνακόλουθη συμπεριφορά των ατόμων. Είναι γνώση απλή και πρακτική που επηρεάζει την μεταβολή της κοινωνικής πραγματικότητας και διαμορφώνεται μέσα από αυτή (Jodelet, 1995).

Στάση vs. κοινωνική αναπαράσταση

Το μέγεθος της αναγνώρισης, αποδοχής και υποστήριξης της θεωρίας των κοινωνικών αναπαραστάσεων προβλημάτισε αρκετούς κοινωνικούς ψυχολόγους, όχι μόνο γιατί πολύ σύντομα αναδείχθηκε σε κορυφαία θεωρητική έννοια, αλλά και γιατί φάνηκε να υποσκελίζει την έννοια των στάσεων ως κανόνα ανάλυσης της συμπεριφοράς των ατόμων στο διατομικό, διομαδικό αλλά και ενδοατομικό επίπεδο, το οποίο για δεκαετίες υπήρξε προπύργιο των θιασωτών της ερευνητικής προσέγγισης των στάσεων.

Η στάση αφορά στον προσδιορισμό της πρόθεσης για δράση ενός ατόμου απέναντι σε μία συγκεκριμένη κοινωνική συνθήκη, πρόσωπο ή ομάδα. Η συμπεριφορά, δηλαδή, του ατόμου σε επίπεδο πράξεων και συναισθημάτων αποτελεί την απάντηση σε ένα συγκεκριμένο ερέθισμα ενός συγκεκριμένου κοινωνικού αντικείμενου, έξω από το άτομο-μέρος της κοινωνικής πραγματικότητας. Αντίθετα, η κοινωνική αναπαράσταση κατασκευάζεται από το ίδιο το άτομο μέσα από τη σχέση του –φανταστική ή πραγματική- με ένα κοινωνικό αντικείμενο. Η στάση είναι μία διάσταση του οργανωμένου σύμπαντος γνώμων και πεποιθήσεων που συγκροτεί η κοινωνική αναπαράσταση και βασική της λειτουργία είναι η πλοήγηση της συμπεριφοράς μέσα στο πλήθος των κοινωνικών ερεθισμάτων και η επένδυση αυτής της τάσης για συμπεριφορά με ένα συγκεκριμένο συγκινησιακό και συναισθηματικό φορτίο (Ναυρίδης, 1994).

Η κοινωνική αναπαράσταση συνιστά ένα δομημένο σύστημα απόψεων. Η στάση μοιάζει να είναι πιο περιορισμένη, πιο διακριτική, πιο στενά επικεντρωμένη. Στις κοινωνικές αναπαραστάσεις η σημασία αποδίδεται στο λεπτομερές περιεχόμενό τους. Στις στάσεις η προσοχή αποδίδεται στις διαδικασίες και όχι στο περιεχόμενο. Οι στάσεις συνήθως εξετάζονται και αναλύονται με ποσοτικές μεθόδους ενώ οι κοινωνικές αναπαραστάσεις με ποιοτικές μεθόδους. Κυρίως, όμως, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις υιοθετούνται για τη μελέτη ομοιοτήτων σε ευρύτατα διαδεδομένες απόψεις για τον κόσμο στο εσωτερικό μιας κοινωνικής ομάδας, ενώ οι στάσεις προσδιορίζουν τις διαφορές ως προς μία κοινωνική συνθήκη μεταξύ των μελών μιας ομάδας¹⁹ (Allansdottir, Jonchelovitch, Stathopoulou, 1993).

Δεν είναι λίγα τα σημεία στα οποία μπορούν να εντοπιστούν ομοιότητες μεταξύ των στάσεων και των κοινωνικών αναπαραστάσεων.²⁰ Ωστόσο, η σημαντική τους διαφορά είναι ότι οι κοινωνικές αναπαραστάσεις αναγνωρίζουν ότι οι διαδεδομένες απόψεις εξωτερικεύονται και θεσμοποιούνται, ενώ οι στάσεις υπάρχουν μόνο στον νου του κάθε ατόμου ξεχωριστά. Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις μπορούν να ανεβρεθούν και να αξιολογηθούν σε ένα πλήθος πηγών πρωτογενών και δευτερογενών, ενώ οι στάσεις είναι μεθοδολογικά εξαιρετικά περιορισμένες στον

---

¹⁹ Πάντως, αυτές οι διαφορές μπορούν να θεωρηθούν και ως διαφορές στις πρακτικές που υιοθετήθηκαν από τους ερευνητές τις τελευταίες δεκαετίες και όχι απαραίτητα ως αποδείξεις θεωρητικής ασυμβατότητας.

²⁰ Ο Moscovici (1984) επισημαίνει ότι σε αντίθεση με τις στάσεις, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις δεν είναι απλώς στατικές γνωστικές δομές, αλλά διαθέτουν και δυναμικά χαρακτηριστικά-ιδιότητες. Ωστόσο, και οι στάσεις είναι μεταβαλλόμενες έννοιες και είναι γνωστή η μεγάλη σπουδή των ερευνητών σχετικά με την αλλαγή των στάσεων (για μία επισκόπηση βλ. Wood, 2000). Ο Moscovici προσδιορίζοντας τις κοινωνικές αναπαραστάσεις αποδίδει σε αυτές ένα τρισυπόστατο χαρακτήρα και αναφέρει ότι πρόκειται για ένα σύστημα αξιών, ιδεών και πρακτικών. Ωστόσο ήδη από το 1960 ο Rosenberg ανέδειξε το τρισυπόστατο των στάσεων τονίζοντας ότι οι στάσεις διαθέτουν εκτός από τη γνωστική, μία συναισθηματική και μία συμπεριφορική διάσταση. Τέλος, και οι στάσεις μπορούν να είναι κοινές σε ένα σύνολο ανθρώπων ή ευρύτατα διαδεδομένες.

προσδιορισμό τους μέσω δημοσκοπικών ερευνών. Σε μία κλίμακα στάσεων είναι πιθανό δύο άνθρωποι να θεωρούνται ότι διαθέτουν την ίδια στάση, εάν πετύχουν το ίδιο σκορ, ενώ οι απαντήσεις που έδωσαν στις επιμέρους ερωτήσεις είναι τελείως διαφορετικές –πράγμα, που συνήθως αγνοείται. Αυτό που ακόμη δεν έχει διερευνηθεί –και συνιστά αδυναμία των στάσεων- είναι το ερώτημα σχετικά με το ποιες συγκεκριμένες στάσεις τείνουν σταθερά να συνδέονται με κάποιες άλλες συγκεκριμένες στάσεις, σε ένα σύνολο ανθρώπων ή σε ένα πληθυσμό. Η έρευνα των στάσεων δεν έχει καταφέρει ή δεν μπορεί, να μελετήσει συστηματικά την δομή των ευρέως διαδεδομένων στάσεων. Συνεπώς, αυτό που πρέπει να γίνει είναι να μελετηθούν δομημένα σύνολα στάσεων σχετικά με διαδεδομένες αντιλήψεις –πράγμα, το οποίο προσφέρει η μελέτη των κοινωνικών αναπαραστάσεων (Fraser, 1994).²¹

Η θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων δεν αποσκοπεί στην αντικατάσταση προηγούμενων θεωριών της κοινωνικής ψυχολογίας αλλά στη συγχώνευσή τους σε ένα συνολικότερο θεωρητικό οικοδόμημα.

---

²¹ Με τρόπο ανάλογο με αυτόν που επιχειρήθηκε η συζήτηση για τη σχέση και υπεροχή της θεωρίας των κοινωνικών αναπαραστάσεων έναντι της θεωρίας των στάσεων, φαίνεται να είναι δυνατό να πραγματοποιηθεί μία συζήτηση σε σχέση με τη θεωρία των κοινωνικών σχημάτων –έννοιας που κάποιος θα μπορούσε να υποστηρίξει ως καταλληλότερη από αυτή των κοινωνικών αναπαραστάσεων. Σε πρώτη ανάγνωση οι αναπαραστάσεις μπορούν να ειδοθούν ως κοινωνικά σχήματα. Τα σχήματα όπως και οι αναπαραστάσεις έχουν να κάνουν με γνωστικές δομές που προσανατολίζουν το άτομο στον κόσμο του. Όμως, η θεωρία των σχημάτων σωπαίνει σχετικά με την κοινωνική προέλευση των σχημάτων, ενώ η θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων είναι αρκετά λεπτομερής σχετικά με τη κοινωνιο-γένεση της. Επιπλέον, τα σχήματα θεωρούνται ως αναπαραστάσεις της πραγματικότητας, ανάλογα με μία διαδικασία απεικόνισης στον νου των ατόμων, ενώ οι κοινωνικές αναπαραστάσεις θεωρούνται ως διαπραγματεύσιμες κατασκευές των κοινωνικών ομάδων. Επομένως, είναι η κοινωνική αναπαράσταση εκείνη που βρίσκεται στην ομιλία και τις δράσεις, συγκροτώντας τον κοινωνικό κόσμο της κοινότητας.

Φύση και λειτουργία

Ο Moscovici (1961/1976) υποστηρίζει την δυνατότητα διάκρισης δύο όψεων των κοινωνικών αναπαραστάσεων, μίας ενεργητικής και μίας παθητικής. Η ενεργητική όψη αφορά στην ιδιότητα των αναπαραστάσεων να διακινούν, να ανακατανέμουν και, κυρίως, να αναπαράγουν τα κοινωνικά δεδομένα που συντελούν και στη δική τους διαμόρφωση, σχηματίζοντας ένα ενιαίο σύμπαν από έννοιες, αξίες και νόρμες. Η παθητική όψη αφορά στην συνθήκη που υπάρχει πριν από την δυναμική παρέμβαση των αναπαραστάσεων και συνίσταται στην συγκράτηση και διατήρηση στη μνήμη μιας απεικόνισης της κοινωνικής πραγματικότητας του ατόμου, χωρίς τις νοηματοδοτήσεις, συνδέσεις και συμβολικές προεκτάσεις που αποδίδονται στην ενεργητική όψη (Μαντόγλου, 1995). Η διάκριση αυτή αναδεικνύει τον κομβικό ρόλο των κοινωνικών αναπαραστάσεων για τη διευθέτηση της επικοινωνίας των γνώσεων του ατόμου. Η θέση τους είναι ανάμεσα στην εικόνα και την έννοια. Λειτουργούν, δηλαδή, ως μεσολαβητές, ως διαχειριστές της κοινωνικής γνώσης αντιστοιχώντας μία εικόνα σε μία σημασία και το αντίστροφο. Η κοινωνική αναπαράσταση ακροβατεί στη λεπτή γραμμή συνάντησης του απεικονιστικού και του συμβολικού χωρίς να αντιγράφει την πραγματικότητα, να σχηματοποιεί το φανταστικό, να συνιστά αντικατοπτρισμό του κοινωνικού αντικειμένου στο οποίο αφορά. Μία από τις βασικές της λειτουργίες είναι η δημιουργία των συνθηκών για τη διασύνδεση όλων αυτών των πτυχών-επιμέρους λειτουργιών της ίδιας κοινωνικής πραγματικότητας (Ναυρίδης, 1994).

Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις είναι από τη φύση τους ρυθμιστικές, καθώς προσδιορίζονται από την παράδοση και τις κοινωνικές συμβάσεις, επιβάλλονται στη γνωστική δραστηριότητα των ατόμων. Συχνά, τα άτομα δεν έχουν συναίσθηση αυτών των ρυθμίσεων και δεν είναι σε θέση να γνωρίζουν τις προκαταλήψεις και τον

κοινωνικό ντετερμινισμό της σκέψης τους, προτιμώντας να θεωρούν τις σκέψεις τους ως «κοινή λογική» (Moscovici, 1981).²²

Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις είναι άρρηκτα δεμένες με την καθημερινότητα των ατόμων, θέτουν τις βάσεις αλλά και το πλαίσιο της διαπροσωπικής επικοινωνίας και δράσης. Υπό αυτούς τους όρους, οι σημαντικότερες λειτουργίες που επιτελούν οι κοινωνικές αναπαραστάσεις μπορούν να συνοψιστούν στις ακόλουθες: ανάγνωση, αποκωδικοποίηση, πρόβλεψη, ερμηνεία, κατηγοριοποίηση, αιτιολόγηση και αφομοίωση. Πιο συγκεκριμένα, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις υπηρετούν καταρχήν μία λειτουργία ανάγνωσης-αναγνώρισης της κοινωνικής πληροφορίας που αφορά σε μια πτυχή της πραγματικότητας. Στη συνέχεια, επεξεργάζονται και αποκωδικοποιούν το πλήθος των νοηματικών αναφορών που φέρει και με τον τρόπο αυτό την μετατρέπουν σε γνώση κατανοητή από το άτομο. Έτσι, δημιουργούν τις συνθήκες που επιτρέπουν την πρόβλεψη της συμπεριφοράς του ατόμου και των άλλων στο ίδιο κοινωνικό πλαίσιο και καθιστούν ικανή την ερμηνεία της κοινωνικής συνθήκης που περιγράφει η αρχική πληροφορία συνδέοντας την με μία ήδη κατεστημένη σημασία. Τούτο επιτυγχάνεται μέσω της αναφοράς σε μία συναφή νοηματική κατηγορία, η οποία αποτελεί τμήμα ενός ευρύτερου συστήματος κατηγοριοποίησης των κοινωνικών εννοιών και καταστάσεων. Η λειτουργία κοινωνικο-γνωστικής επεξεργασίας της πληροφορίας και η επένδυση της με νοήματα οικεία προς το άτομο και κατανοητά από αυτό, επιτρέπει την αιτιολόγησή της σε σχέση με το υπάρχον κατηγορικό σύστημα αξιών, αρχών και κανόνων και εν τέλει στην αφομοίωση της (Abric, 1995).

---

²² Ο Moscovici, άλλωστε, παρομοίασε τη μελέτη των κοινωνικών αναπαραστάσεων με τη μελέτη της κοινής λογικής, φέρνοντας το συλλογισμό του πολύ κοντά στην προβληματική των Berger & Luckmann (1967) για την κοινωνική δόμηση της πραγματικότητας.

Περιεχόμενο και δομή

Από τη στιγμή που σχηματίζονται οι κοινωνικές αναπαραστάσεις, η «κοινωνική» πτυχή τους είναι στο προσκήνιο, καθώς δημιουργούνται και γενικεύονται μέσα από την επικοινωνία και αλληλεπίδραση ατόμων και ομάδων. Το στοιχείο της επικοινωνίας αποτελεί σύμφυτο και δομικό στοιχείο των κοινωνικών αναπαραστάσεων, αφού μέσω αυτού τα άτομα δομούν ένα σύνολο από γνώσεις, εκτιμήσεις και προσδοκίες για την κατανόηση του κοινωνικού τους κόσμου. Σε μία προσπάθεια ακροθιγούς, για την ώρα, ανατόμησης της έννοιας των κοινωνικών αναπαραστάσεων με σκοπό την διαπίστωση της δόμησης του περιεχομένου τους και έχοντας ως γνώμονα το στοιχείο της επικοινωνίας, μπορεί να υποστηριχθεί ότι το σύνολο αυτό διαθέτει τρεις διαστάσεις, οι οποίες ορίζουν το περιεχόμενο, αλλά και την οργάνωση και σημασία των κοινωνικών αναπαραστάσεων: Τη στάση, την πληροφορία και το πεδίο της αναπαράστασης (Moscovici, 1961).

Η στάση είναι μία εσωτερική, ψυχική δομή που προδιαθέτει ένα άτομο ή μία ομάδα για συμπεριφορά θετική ή αρνητική ως προς το αντικείμενο της κοινωνικής αναπαράστασης. Η στάση, μπορεί να πει κανείς, αφορά στο γενικό προσανατολισμό της κοινωνικής αναπαράστασης. Η πληροφορία αφορά στο μέγεθος, την ποσότητα της γνώσης που διαθέτει ένα άτομο ή μια ομάδα σε σχέση με ένα κοινωνικό αντικείμενο, όπως επίσης και στην ποιότητα της γνώσης, υπό την έννοια του βαθμού στον οποίο η γνώση αυτή είναι στερεοτυπικά δομημένη ή όχι, αποτελεί αποτέλεσμα προκατάληψης ή όχι. Το πεδίο της αναπαράστασης οργανώνει το σύνολο των απόψεων που αφορούν σε μία συγκεκριμένη αναπαράσταση κατά τρόπο ιεραρχικό. Συγκεντρώνει τη γνώση, ταξινομεί, οργανώνει, κατηγοριοποιεί και έτσι κάνει τα πράγματα πιο απτά, πιο ελέγξιμα, πιο εύκολα στη διαχείρισή τους (Bauer & Gaskell, 1999). Σε σχέση με τις άλλες δύο η στάση δεν είναι μόνο η πιο «δημοφιλής», αλλά

και η διάσταση με την πιο κεντρική σημασία και ρόλο, καθώς προηγείται των άλλων δύο και έτσι προσδιορίζει την μορφή τους μέσα από τη μορφή που η ίδια ήδη διαθέτει (Μαντόγλου, 1995).

Οργάνωση

Το ζήτημα της οργάνωσης της κοινωνικής αναπαράστασης απασχόλησε ιδιαίτερα τους κοινωνικούς ψυχολόγους.²³ Αρκετοί από αυτούς αποπειράθηκαν να ερευνήσουν το θέμα και είναι αρκετές οι σχετικές θεωρίες που προτάθηκαν. Οι περισσότεροι περιγράφουν την ίδια οργάνωση και ουσιαστικά διαφοροποιούνται στο επίπεδο της ονοματοδότησης των εννοιών που διαπραγματεύονται.²⁴ Έτσι, μπορεί να υποστηριχθεί ότι κάθε κοινωνική αναπαράσταση οργανώνεται σε ένα κεντρικό πυρήνα και ένα σύνολο περιφερειακών στοιχείων, άποψη που διατύπωσε ο J.-C. Abric (1976, 1987) και επιβεβαίωσαν αρκετές έρευνες στη συνέχεια.²⁵

Ο κεντρικός πυρήνας είναι το δομικό και θεμελιώδες στοιχείο της αναπαράστασης. Προσδιορίζει τη σημασία, την έννοια της αναπαράστασης συνολικά, αλλά και τη δομή της. Είναι σταθερός, συνεκτικός, ομόφωνος και προσδιορίζεται σε

---

²³ Οι εργασίες των Abric (1984, 1987, 1989, 1994) και Flament (1987, 1989, 1993) ασχολούνται σχεδόν αποκλειστικά με το ζήτημα και παρέχουν πλήθος πληροφοριών και σχετικών βιβλιογραφικών αναφορών.

²⁴ Έτσι, ο Doise (1990) αναφέρεται σε position-generating principles, οι οποίες οργανώνουν τις συμβολικές διεργασίες που συμβαίνουν στις κοινωνικές σχέσεις. Για τους Mugny & Carugati (1985) οι αναπαραστάσεις της διάνοιας οργανώνονται γύρω από έναν «σκληρό πυρήνα» (hard core). Οι Grize, Verges & Silem (1987) μελετώντας την αναπαράσταση της εργασίας κάνουν λόγο για έναν «οργανωτικό πυρήνα» (organizing nucleus). Οι Emiliani & Molinari (1992) διαπίστωσαν την ύπαρξη μιας ανάλογης δομής την οποία ονόμασαν «κοινό πυρήνα» (common core). Τέλος, η Jodelet (1989) χρησιμοποιεί τον όρο «αναπαραστατικός κόμβος» (representative nodal) αναπτύσσοντας την οργανωτική διάσταση της κοινωνικής αναπαράστασης της ψυχικής ασθένειας.

²⁵ Ενδεικτικά: Moliner, 1989.

μεγάλο βαθμό από τη συλλογική μνήμη της ομάδας και το σύστημα αξιών της. Ο κεντρικός πυρήνας είναι κατά κάποιο τρόπο το σταθερό, μη διαπραγματεύσιμο και μη μετασχηματιζόμενο, μέρος της αναπαράστασης.²⁶ Ο κεντρικός πυρήνας είναι τόσο κομβικός ώστε, είναι πιθανό, εάν τρωθεί ή αμφισβητηθεί η αξιοπιστία ενός από τα στοιχεία που τον συγκροτούν, να καταρρεύσει η αναπαράσταση στο σύνολό της. Είναι απαραίτητος για να λειτουργήσει η αναπαράσταση ως το εργαλείο αποκρυπτογράφησης μιας δεδομένης πραγματικότητας (Guimelli, 1993).

Ο Abrie (1995, σελ. 79) επισημαίνει ότι ο ρόλος και η λειτουργία του περιφερειακού συστήματος είναι σχετικά γνωστά χάρη στην έρευνα του C. Flament (ό.π), ο οποίος ανέδειξε ότι το περιφερειακό σύστημα επιτελεί ένα σημαντικό ρόλο στη λειτουργία και τις δυναμικές των αναπαραστάσεων. Αποτελείται από σχήματα και συγκροτεί το στοιχείο διασύνδεσης και διαμεσολάβησης μεταξύ της αναπαράστασης και της πραγματικότητας. Καθώς είναι πιο εύκαμπτο επιτρέπει στον κεντρικό πυρήνα να προσαρμόζεται στους περιορισμούς και τα χαρακτηριστικά της κατάστασης και ταυτόχρονα προστατεύει το κεντρικό σύστημα. Το περιφερειακό σύστημα είναι αυτό στα πλαίσια του οποίου αναπτύσσονται η διαφορετικότητα και η ατομικότητα του καθενός, με αποτέλεσμα τα άτομα που μοιράζονται την ίδια αναπαράσταση να παρουσιάζουν ελαφρές διακυμάνσεις και μια ποικιλότητα στην

---

²⁶ Κάτι τέτοιο δεν σημαίνει ότι ο κεντρικός πυρήνας και συνεπώς η κοινωνική αναπαράσταση στο σύνολό της είναι μη μεταβαλλόμενη, μη μετασχηματιζόμενη. Απλώς, η άποψη αυτή διατυπώνεται για να δώσει έμφαση στον ισχυρισμό του Abrie, ο οποίος υποστήριξε ότι η αποτελεσματικότητα του μετασχηματισμού της αναπαράστασης εξαρτάται από τον εάν θα μετασχηματιστεί ο κεντρικός πυρήνας της ή όχι. Μάλιστα, όρισε και τρεις τύπους μετασχηματισμού της κοινωνικής αναπαράστασης: Τον ανθεκτικό ή επιφανειακό, όπου τα στοιχεία που μεταβάλλονται είναι τα περιφερειακά. Τον σταδιακό, που λαμβάνει χώρα όταν ο κεντρικός πυρήνας μεταβάλλεται λόγω της ενσωμάτωσης νέων στοιχείων, χωρίς όμως να καταργούνται τα υπάρχοντα κεντρικά χαρακτηριστικά του στοιχείου. Τέλος, μίλησε και για έναν βάνουσο, άμεσο και πλήρη μετασχηματισμό του κεντρικού πυρήνα ο οποίος συντελείται όταν οι μηχανισμοί άμυνας του περιφερειακού συστήματος αδυνατούν να επιτελέσουν τη λειτουργία τους (Abrie, 1995, σελ. 79-80).

πρόσληψη της. Είναι το τμήμα εκείνο της αναπαράστασης που επιτρέπει την ανάπτυξη της ατομικότητας στα πλαίσια του συλλογικού (Moliner & Tafani, 1997).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΤΟ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΟ ΚΑΙ Η ΠΡΟΚΑΤΑΛΗΨΗ

Στο κεφάλαιο αυτό πρόκειται να συζητηθούν οι έννοιες του στερεοτύπου και της προκατάληψης. Πριν από αυτό, όμως, κρίνεται σκόπιμο να διευκρινιστούν ορισμένα ζητήματα.

Είναι ήδη σαφές ότι σκοπός του παρόντος πονήματος είναι η μελέτη των κοινωνικών αναπαραστάσεων για τους τσιγγάνους. Ο όρος μελέτη έχει ξεχωριστή σημασιολογική έννοια, γιατί σηματοδοτεί την πρόθεση της συγγραφής και οριοθετεί τους στόχους της. Αναμφίβολα, η σπουδή ενός κοινωνικού φαινομένου μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσα από μια ποικιλία θεωρητικών προβληματισμών που δύνανται να εκκινούν από την ίδια θεωρητική αφετηρία. Εν προκειμένω, η μελέτη των κοινωνικών αναπαραστάσεων για τα μέλη της κοινωνικής ομάδας των τσιγγάνων φαίνεται να μπορεί να επιτευχθεί σε ικανοποιητικό βαθμό, εάν προσεγγιστεί τόσο σε επίπεδο μορφής και περιεχομένου, όσο και σε επίπεδο δυναμικών. Για τον λόγο αυτό επιχειρείται, όχι μόνο, ο εντοπισμός και η απεικόνιση του «κοινού νου» των ατόμων σε σχέση με τα μέλη μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας, αλλά και η διευκρίνιση του περιεχομένου αυτού του «κόσμου απόψεων» ώστε να φωτιστούν οι δυναμικές που υπογραμμίζουν και τελικά διαμορφώνουν αυτό το σύνολο γνώμων.

Σύμφωνα με αυτό το σκεπτικό, κρίθηκε σκόπιμο στα δύο προηγούμενα κεφάλαια να παρουσιαστούν αρκετά από τα υπάρχοντα στοιχεία που σκιαγραφούν το υπό μελέτη θέμα και να εξηγηθούν πιο αναλυτικά οι πτυχές της θεωρίας των κοινωνικών αναπαραστάσεων, που θεωρούνται ότι συνεισφέρουν στην κατανόηση της κεντρικής θεωρητικής έννοιας της μελέτης. Άλλωστε, ορισμένες από τις πτυχές που συζητήθηκαν, αναμένεται να αποτελέσουν κόμβους της ερμηνευτικής

διαπραγμάτευσης των δεδομένων της έρευνας. Επομένως, η περαιτέρω θεωρητική συζήτηση πρόκειται να επικεντρωθεί πρώτα στη μορφή και το περιεχόμενο, και στη συνέχεια στην ανάδειξη της θεωρίας της κοινωνικής ταυτότητας ως ικανής πρότασης για την ερμηνεία των δυναμικών των κοινωνικών αναπαραστάσεων.

Καταρχήν, θα αναπτυχθεί η έννοια του στερεοτύπου, η οποία στα πλαίσια της προβληματικής που αναπτύχθηκε, εμφανίζεται να διαθέτει δύο ιδιότητες: Από τη μία, αποτελεί μία από τις βασικές εκφάνσεις της κοινωνικής αναπαράστασης στο επίπεδο της συμπεριφοράς. Από την άλλη, τείνει να συνιστά την κατεξοχήν δομή οργάνωσης της σκέψης των ατόμων-μελών διαφόρων κοινωνικών ομάδων για τα μέλη της κοινωνική ομάδας των τσιγγάνων. Η συζήτηση θα ξεκινήσει με την προσπάθεια εννοιολογικού προσδιορισμού του όρου. Στη συνέχεια πρόκειται να αναπτυχθούν οι διαδικασίες μέσα από τις οποίες σχηματίζονται τα στερεότυπα και οι παράγοντες που συντελούν στη διατήρησή τους. Τέλος, θα παρουσιαστούν οι λειτουργίες των στερεοτύπων σε ατομικό και, κυρίως, σε κοινωνικό επίπεδο και θα αποπειραθεί η εξήγηση του κοινωνικού μέρους της λειτουργίας τους υπό το πρίσμα της θεωρίας της κοινωνικής απόδοσης.

Με αυτό τον τρόπο θα τονιστεί η διαλεκτική σχέση μεταξύ στερεοτύπου και προκατάληψης και θα διασαφηνιστεί ο κρίσιμος ρόλος της προκατάληψης στην προσπάθεια ανατόμησης της κοινωνικής αναπαράστασης. Απλώς, στην περίπτωση της προκατάληψης, μετά από μία σύντομη απόπειρα προσδιορισμού της έννοιας, η συζήτηση θα επικεντρωθεί στη φύση των σύγχρονων μορφών της, προσβλέποντας στην ανάδειξη της κομβικότητας της έννοιας της κοινωνικής ταυτότητας.

Η έννοια του στερεοτύπου

Ορισμός

Η έννοια του στερεοτύπου έχει οριστεί με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους από έναν σημαντικό αριθμό μελετητών.²⁷ Συνεκτιμώντας τις απόψεις που κατατίθενται στη σχετική βιβλιογραφία, μπορεί να υποστηριχτεί ότι οι περισσότερες τείνουν να ορίζουν τα στερεότυπα ως πεποιθήσεις σχετικά με τα χαρακτηριστικά, την τάση και τη συμπεριφορά των μελών συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων (Hilton & Von Hippel, 1996). Ο R. Brown (1995) υπογραμμίζει πως τα στερεότυπα είναι γενικευμένες και συχνά υπεραπλουστευμένες εικόνες, απόψεις, στάσεις για μία ομάδα ανθρώπων οι οποίες είναι βαθιά ριζωμένες στο πολιτισμικό παρελθόν και παρόν του κάθε ατόμου και μπορούν να εντοπιστούν εξετάζοντας την κοινωνική ταυτότητα του καθενός. Η έννοια του στερεοτύπου μπορεί να θεωρηθεί ως ένα σύνολο απόψεων οι οποίες υποστηρίζουν ότι όλα τα μέλη μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας έχουν τα ίδια χαρακτηριστικά -πράγμα, που αυτόματα τους διαχωρίζει από τα μέλη των άλλων κοινωνικών ομάδων και τους τοποθετεί σε κάποιο σημείο της κοινωνικής ιεραρχίας. Υπό αυτό το σκεπτικό, ένα συγκεκριμένο μέλος μιας ομάδας θεωρείται ουσιαστικά όμοιο με τα άλλα και ως τέτοιο αντιμετωπίζεται από τα μη μέλη της ομάδας. Παράλληλα, η ομάδα ως σύνολο αντιμετωπίζεται με μια ενιαία ματιά που τείνει να προσλαμβάνει την ομάδα ως ένα ομογενοποιημένο σύνολο ατόμων, όπου οι διαφορές, αν υπάρχουν – και συνήθως υπάρχουν – τείνουν να παίρνουν σε δεύτερη μοίρα, να παραβλέπονται.

Η ομοιογένεια στην πρόσληψη μιας κοινωνικής ομάδας, αν και δεν συνδέεται πάντα με την αξιολόγηση της από τα μέλη των άλλων ομάδων, είναι ωστόσο ένα

---

²⁷ Για μία επισκόπηση βλ. Gardner, 1994.

στοιχείο που υπάρχει. Δηλαδή, τα άτομα έχουν την τάση να σχηματίζουν ευνοϊκά, θετικά στερεότυπα για τα μέλη της ομάδας τους και αρνητικά, υποτιμητικά στερεότυπα για τα μέλη των άλλων ομάδων αντιμετωπίζοντας τους ως αδιαφοροποίητα σύνολα ατόμων τη στιγμή που κάτι τέτοιο δεν ανταποκρίνεται σημαντικά στην πραγματικότητα της σύνθεσης των κοινωνικών ομάδων (Vonk, 2002).

Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό των στερεοτύπων είναι ο συλλογικός τους χαρακτήρας. Τα στερεότυπα είναι διαδεδομένα σε ομάδες ατόμων που τα αποδέχονται και τα χρησιμοποιούν ως στοιχεία σκέψης και δράσης απέναντι στα μέλη της κοινωνικής ομάδας στην οποία αναφέρονται. Για παράδειγμα σε πολλές κοινωνίες υπάρχει η αντίληψη ότι οι Σκοτσέζοι είναι τσιγκούνηδες, οι Ιταλοί επιπόλαιοι, οι Γάλλοι ρομαντικοί, οι Άγγλοι ψυχροί κτλ.

Ο Lippmann, πολύ νωρίς (1922),²⁸ περιέγραψε με εξαιρετικά εύστοχο τρόπο την έννοια των στερεοτύπων, υποστηρίζοντας τις εξής θέσεις: Τα άτομα προκειμένου να μπορέσουν να λειτουργήσουν μέσα σε ένα πολύπλοκο και γεμάτο απαιτήσεις κοινωνικό περιβάλλον τείνουν να δομούν μία απλουστευμένη εικόνα αυτού του περιβάλλοντος στο νου τους. Αυτή η εικόνα παίζει το ρόλο του μεσολαβητή ανάμεσα στο άτομο και στο περιβάλλον του. Το περιεχόμενο αυτής της εικόνας, που εν μέρει είναι πολιτισμικά προσδιορισμένο, συνιστά τα στερεότυπα. Έτσι, τα στερεότυπα προσλαμβάνονται, ως απλοποιημένες εικόνες του κοινωνικού κόσμου. Αποτελούν, ωστόσο, γενικά μη επιθυμητές μορφές οργάνωσης της κοινωνικής γνώσης, δεδομένου ότι είναι λανθασμένα υπό τους όρους της αντικειμενικής προσέγγισης της πραγματικότητας. Είναι συμπαγή και ανθεκτικά στην ενημέρωση και γενικεύονται

---

²⁸ Lippmann, W. (1922). *Public opinion*. New York: Harcourt Brace. Βρέθηκε σε: Brown, R. (1995). *Prejudice*. Oxford: Blackwell.

μέσω μιας αιτιολογικής διαδικασίας που αναπαριστά μία μικρογραφική απεικόνιση της γνώσης και «διάνοιας» της κοινωνίας.

Δημιουργία - σχηματισμός

Η διαδικασία της δημιουργίας και απόδοσης στερεοτύπων είναι μία θεμελιώδης και πιθανότατα παγκόσμια διαδικασία αντίληψης των μελών συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων με τρόπο επιφανειακό, που τείνει να αποδίδει συγκεκριμένους χαρακτηρισμούς και να δημιουργεί αντίστοιχες αναμονές συμπεριφοράς χωρίς να έχει ελεγχθεί στο σύνολό της και προτού αποτελέσει αντικείμενο ολοκληρωμένης γνωσιακής επεξεργασίας να έχει διαμορφωθεί και αποκρυσταλλωθεί ως θέση (Kawakami, Spears & Dovidio, 2002).

Τα στερεότυπα δημιουργούνται και, κυρίως, αναπαράγονται με όλους τους συνηθισμένους κοινωνικο-πολιτισμικούς τρόπους· μέσω της κοινωνικοποίησης που συντελείται στην οικογένεια και το σχολείο, μέσα από την επανειλημμένη έκθεση του ατόμου σε αυτά δια των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας, αλλά και την καθημερινή επικοινωνία και αλληλεπίδραση στα πλαίσια του μικρο-κοινωνικού συστήματος στο οποίο τα κάθε άτομο κινείται στις διάφορες περιόδους της ζωής του. Τα στερεότυπα, συνήθως, δεν προκαλούνται, από κάποια συμπεριφορά μέλους ή μελών της ομάδας στην οποία αναφέρονται. Είναι, μάλλον, η πρόθεση των άλλων, των μελών άλλων κοινωνικών ομάδων να δημιουργεί συγκεκριμένες εικόνες για να μπορέσει με αυτό τον τρόπο να ορίσει και να χειραγωγήσει την κοινωνική πραγματικότητα προς ίδιον όφελος (Lepore & Brown, 1997).

Κατά καιρούς έχουν προταθεί διάφορες απόψεις σχετικά με την εξήγηση του τρόπου δημιουργίας των στερεοτύπων. Εδώ πρόκειται να συζητηθούν δύο από αυτές:²⁹

Οι Johnson & Mullen (1994) θεωρούν ότι μία από τις σημαντικότερες οδούς σχηματισμού των στερεοτύπων είναι αυτή που αφορά στη γενίκευση της συμπεριφοράς ενός μέλους μιας ομάδας, προκειμένου να χαρακτηριστεί η ομάδα στο σύνολό της. Μία εξήγηση αυτού του φαινομένου μπορεί να δοθεί αν σκεφτεί κανείς ότι τα μέλη των μεγαλύτερων σε αριθμό και ισχυρότερων κοινωνικών ομάδων βρίσκονται σε εγρήγορση, ώστε να εντοπίσουν μία συμπεριφορά ενός μέλους μιας μικρότερης και λιγότερης ισχυρής ομάδας και να χαρακτηρίσουν συλλήβδην την ομάδα αυτή και τα μέλη της με συγκεκριμένους χαρακτηρισμούς, οι οποίοι θα εξυπηρετούν την πρόθεσή τους να διαφυλάξουν τη διαφορετικότητα και διακριτικότητα της ομάδας τους.

Στην προέκταση αυτού του τελευταίου συλλογισμού οι Park et al., (1991) αναδεικνύουν το στοιχείο της εξω-ομαδικής ομοιογένειας ως βασικό κριτήριο δημιουργίας των στερεοτύπων. Σύμφωνα με αυτή την προοπτική, τα άτομα που ανήκουν σε μία συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα και τείνουν να αναγνωρίζουν εαυτόν ως μέλος της, απολαμβάνοντας όλα τα –κατά την υποκειμενική τους κρίση- προτερήματα αυτής της ιδιότητας, δεν διαφοροποιούν τα μέλη των άλλων ομάδων σύμφωνα με κάποια χαρακτηριστικά που τους καθιστούν, επίσης, διαφορετικούς και ξεχωριστούς. Προτιμούν να καταφεύγουν σε γρήγορες και απλουστευμένες

---

²⁹ Οι Hilton & Von Hippel (1996) αναφέρουν ένα πλήθος προτάσεων για τον σχηματισμό των στερεοτύπων και αποτελούν σημαντική πηγή βιβλιογραφικής επισκόπησης σχετικά με το θέμα. Η επιλογή αναφοράς δύο μόνον από αυτές οφείλεται στην εκτίμηση ότι οι συγκεκριμένες προοπτικές εξήγησης είναι κοντύτερα στο σκεπτικό που διαπνέει την παρούσα μελέτη και εξυπηρετούν καλύτερα τους σκοπούς της θεωρητικής διαπραγμάτευσης που επιχειρείται.

γενικεύσεις με στόχο την ομαδοποίησή τους και απώτερο σκοπό τον τονισμό της διαφορετικότητας της ομάδας στην οποία οι ίδιοι ανήκουν.

Διατήρηση

Η έννοια της παλαιότητας των πληροφοριών σχετικά με ένα άτομο ή μια κοινωνική κατάσταση διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη διατήρηση ενός στερεοτύπου. Οι άνθρωποι τείνουν να χρησιμοποιούν την άποψη που έχουν σχηματίσει καταρχήν για ένα πρόσωπο ή μια κατάσταση, ακόμα κι αν η αρχική τους εμπειρία και, συνακόλουθα, σχηματισθείσα άποψη δεν έχει καμία σχέση με τα τρέχοντα δεδομένα (Sherman et al., 1990). Η έρευνα,³⁰ έχει δείξει ότι ειδικά σε περιπτώσεις που ιδιότητες όπως το γένος, η φυλή, η εθνικότητα είναι παρούσες, οι αρχικά αποθηκευμένες πληροφορίες ανακαλούνται μάλλον αυτόματα στην συνείδηση και διαμορφώνουν την άποψη και τη θέση του ατόμου χωρίς απαραίτητα να διαμεσολαβεί η συνείδηση της γνωσιακής διαδικασίας της επεξεργασίας των νέων πληροφοριών. Μάλιστα, όπως υποστηρίζουν οι Macrae et al., (1994) ειδικά στις περιπτώσεις που η πληροφορία σχετίζεται ή παραπέμπει άμεσα στο θέμα της κοινωνικής κατηγοριοποίησης έχει παρατηρηθεί ότι οι αρχικά αποθηκευμένες πληροφορίες είναι αυτές που καθορίζουν την στάση του ατόμου χωρίς να επιτρέπουν την συνολική επεξεργασία των νέων πληροφοριών, που μάλλον αποθηκεύονται άμεσα, έχοντας ωστόσο υποστεί μία εννοιολογική τροποποίηση, ώστε να συμβαδίζουν με τις ήδη υπάρχουσες πληροφορίες που σχηματίζουν και τις σχετικές απόψεις.

---

³⁰ Βλ. Ford et al., 1994

Η βασική διαδικασία διατήρησης του στερεοτύπου είναι η αφομοίωση. Πιο απλά, πολλές φορές τα άτομα γίνονται αντιληπτά ως πιο ανάλογα ή όμοια με το στερεότυπο που τα αφορά από ότι είναι στην πραγματικότητα. Για παράδειγμα σε μία περίπτωση κλοπής σε μία περιοχή κοντά στο συνοικισμό των τσιγγάνων είναι πολύ πιο πιθανό να θεωρηθεί κάποιος τσιγγάνος ως δράστης απ' ότι κάποιος μη τσιγγάνος. Οι Neuberg & Newsom (1993) διαπίστωσαν ότι ιδιαίτερα τα μέλη των κοινωνικά μεγάλων και ισχυρών ομάδων έχουν την τάση να επιζητούν την συνέπεια και την οργάνωση στο κοινωνικό τους περιβάλλον με αποτέλεσμα να τείνουν να χρησιμοποιούν στερεοτυπικά δομημένους χαρακτηρισμούς που διευκολύνουν την διαδικασία της απόδοσης. Ο διομαδικός ανταγωνισμός και η έλλειψη ουσιαστικής επαφής μεταξύ των μελών διαφορετικών ομάδων αυξάνει την εντύπωση της έξω-ομαδικής ομοιογένειας και ευνοεί την τάση να προσομοιώνονται με το στερεότυπο της ομάδας τους άτομα που η στάση και η συμπεριφορά τους δεν δικαιολογούν κάτι τέτοιο (Islam & Hewstone, 1993).

Λειτουργία

Ο H. Tajfel (1969) υπήρξε από τους πρώτους ερευνητές της κοινωνικής ψυχολογίας που υπέδειξαν την ανάγκη μελέτης των γνωστικών διαδικασιών τις οποίες εξυπηρετούν τα στερεότυπα. Υπήρξε, όμως, και από τους πρώτους που υπέδειξαν ότι τα στερεότυπα δεν εξυπηρετούν μόνο τις γνωστικές λειτουργίες του ατόμου και ανέδειξε την κομβικότητα της κοινωνικής διάστασης της λειτουργίας των στερεοτύπων. Τα στερεότυπα είναι παρόντα σε περιπτώσεις διένεξης μεταξύ κοινωνικών ομάδων, διαφορών στη χρήση και την τοποθέτηση απέναντι στην εξουσία, προκειμένου να διευκολύνουν το άτομο να πάρει μία απόφαση σχετικά με

την στάση που πρέπει σε κάθε περίπτωση να τηρήσει, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι είναι πάντα και οι καλύτεροι σύμβουλοι (Eagly, 1995). Επίσης, τα στερεότυπα κάνουν την εμφάνισή τους για να τεκμηριώσουν την καθεστηκία τάξη των πραγμάτων κατά το συμφέρον του ατόμου και για να προσδιορίσουν και κυρίως να στηρίξουν –μέσω της διαφοροποίησης- την κοινωνική ταυτότητα του (Hogg & Abrams, 1988).

Άλλωστε, και στη σκέψη του Tajfel (1981α) η κοινωνική πτυχή της λειτουργίας των στερεοτύπων συνίσταται στα ακόλουθα: Επιτρέπουν την ερμηνεία – μέσω της απόδοσης ευθυνών- μεγάλης κλίμακας κοινωνικών καταστάσεων και γεγονότων. Τεκμηριώνουν ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών αντιδράσεων και συμπεριφορών υπηρετώντας την ιδεολογική λειτουργία της ερμηνείας και δικαιολόγησης του υπάρχοντος κοινωνικού συστήματος. Διατηρούν ή δημιουργούν τις ανάλογες συνθήκες για τη θετική διαφοροποίηση μεταξύ της ομάδας στην οποία ανήκει το άτομο και των υπολοίπων. Οι λειτουργίες αυτές μπορούν να ονομαστούν αντίστοιχα ως *κοινωνική αιτιολόγηση, κοινωνική τεκμηρίωση και κοινωνική διαφοροποίηση*.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η κοινωνική αιτιολόγηση αναφέρεται σε μια διαδικασία διερεύνησης προκειμένου να κατανοηθούν τα πολύπλοκα, και συνήθως δυσάρεστα, κοινωνικά ή μη γεγονότα μεγάλης κλίμακας. Η κοινωνική εξήγηση τέτοιων γεγονότων εμπεριέχει τον προσδιορισμό της ταυτότητας της κοινωνικής ομάδας που κατηγορείται ως άμεσα υπεύθυνη για αυτό και την λεπτομερή και σχοινοτενή διάδοση των αρνητικών στερεοτύπων που σχετίζονται με τα γεγονότα αυτά. Αυτό είναι το φαινόμενο του αποδιοπομπαίου τράγου. Ένα παράδειγμα αυτού του φαινομένου στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες είναι η απόδοση της ευθύνης για την ανεργία στους οικονομικούς μετανάστες και όχι σε άλλους, πιο ρεαλιστικούς,

λόγους, όπως η οικονομική πολιτική της κυβέρνησης ή η τάση του κεφαλαίου να χειραγωγεί την διακίνηση και τα κοινωνικά αιτήματα του εργατικού δυναμικού.

Η κοινωνική τεκμηρίωση αναφέρεται στην λεπτομερή ανάλυση ενός συγκεκριμένου στερεοτύπου μιας κοινωνικής ομάδας ώστε να δικαιολογηθούν οι πράξεις που διαπράττονται ή σχεδιάζονται εναντίον αυτής της ομάδας. Το παράδειγμα που ο Tajfel (1981α) δίνει, αφορά στον τρόπο με τον οποίο οι αποικιακές δυνάμεις τον 19^ο αιώνα κατασκεύασαν υποτιμητικά στερεότυπα για τις φυλές που απάνθρωπα εκμεταλλεύονταν προκειμένου να εξυπηρετηθούν τα ιμπεριαλιστικά τους σχέδια. Η από-ανθρωποποίηση (dehumanization) μιας ομάδας κάνει την βάνουση εκμετάλλευση της να φαίνεται πιο τεκμηριωμένη, φυσική και μη προβληματική. Οι Jost & Banaji (1994) επεχείρησαν τη διεξοδικότερη εξέταση της άποψης του Tajfel και πρότειναν ότι η λειτουργία της κοινωνικής τεκμηρίωσης εξυπηρετεί την τεκμηρίωση του κοινωνικού συστήματος, της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων μέσα από την τεκμηρίωση, τόσο του εαυτού, όσο και της ομάδας. Η τεκμηρίωση του εαυτού αφορά στη θέση ότι τα στερεότυπα αναπτύσσονται για να προστατεύσουν τη θέση ή τη συμπεριφορά του εαυτού, ενώ η τεκμηρίωση της ομάδας αφορά στην άποψη ότι τα στερεότυπα δεν αναδύονται για να εξυπηρετήσουν ή να προστατέψουν μόνο την εικόνα του εαυτού, αλλά και την θέση της κοινωνικής ομάδας στην οποία ανήκει το άτομο συνολικά, στο πλαίσιο της κοινωνικής οργάνωσης και ιεράρχησης των ομάδων.

Η κοινωνική διαφοροποίηση αναφέρεται στην τάση ενίσχυσης των στερεοτυπικά δομημένων διαφορών που ενισχύουν την εικόνα της ομάδας στην οποία το άτομο κατατάσσει τον εαυτό. Συνήθως, αυτό συμβαίνει σε συνθήκες κατά τις οποίες η διαφοροποιητική ισχύς της ομάδας προσλαμβάνεται ως παραπαίουσα και απειλούμενη ή όταν οι κοινωνικές συνθήκες είναι τέτοιες ώστε μία ομάδα χαμηλού

στάτους να προσλαμβάνεται ως άνομη και μεταβαλλόμενη. Η κοινωνική διαφοροποίηση πραγματοποιείται μέσα από την παραγωγή θετικών στερεοτύπων για την ομάδα στην οποία ανήκει το άτομο και αρνητικών στερεοτύπων για την άλλη ή τις άλλες ομάδες. Τις περισσότερες φορές το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας συνίσταται στην δραματική αύξηση του βαθμού διαφοροποίησης μεταξύ των ομάδων (Tajfel, 1982).

Η έννοια της κοινωνικής αιτιολόγησης και η λειτουργία της στην περίπτωση των στερεοτύπων αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο η πλειοψηφία των κοινωνικών ομάδων μιας κοινωνίας αναγνωρίζει μία συγκεκριμένη ομάδα ως υπεύθυνη για δυσεπίλυτα και δυσάρεστα γεγονότα στα πλαίσια της εν λόγω κοινωνίας (Tajfel, 1981β). Στην ομάδα αυτή αποδίδονται υποτιμητικά στερεότυπα και συχνά γίνεται αντικείμενο διώξεων. Μία εξήγηση για τη λειτουργία αυτή των στερεοτύπων παρέχεται από την θεωρία της κοινωνικής απόδοσης στο πλαίσιο της κοινωνικής ψυχολογίας (Harvey & Smith, 1977· Hewstone, 1983). Η θεωρία της κοινωνικής απόδοσης μοιράζεται με την προσέγγιση της κατηγοριοποίησης την άποψη ότι οι άνθρωποι έχουν την βασική ανάγκη να απλοποιούν και να επιβάλλουν την τάξη – να διαφεντεύουν – τον κοινωνικό τους κόσμο. Η προσέγγιση της κοινωνικής απόδοσης κάνει ένα βήμα πιο πέρα υποστηρίζοντας ότι υπάρχει μία βαθύτερη και ουσιαστικότερη ανάγκη να καταστεί ο κόσμος πιο προβλέψιμος, προκειμένου να είναι το άτομο ικανό να συμπεριφερθεί πιο προσαρμοστικά –πράγμα, που εκδηλώνεται με τη μορφή της αυθόρμητης τάσης για την αναζήτηση αιτιωδών εξηγήσεων για το σύνολο των κοινωνικών γεγονότων.

Ωστόσο η άποψη αυτή μοιάζει να είναι περιορισμένη ως προς τη θεώρηση που επιχειρεί σχετικά με την εξήγηση του είδους των αιτιωδών αποδόσεων στις οποίες προβαίνουν τα άτομα και τη χρονική συγκυρία στην οποία τις

πραγματοποιούν. Μπορεί επομένως να υποστηριχτεί ότι η οπτική της κοινωνικής απόδοσης εστιάζοντας την προσοχή της στην λειτουργία της κοινωνικής αιτιολόγησης των στερεοτύπων υπό τους όρους των κινήτρων του ατόμου που «αποδίδει», αναδεικνύει και τα όρια της λειτουργίας των στερεοτύπων στο κοινωνικό επίπεδο. Η προκατάληψη είναι το θεωρητικό –ιδεολογικο-πολιτικό- πλαίσιο, μέσα στο οποίο δομείται και λειτουργεί το στερεότυπο έχοντας πάντα μια σχέση αμφίδρομης διασύνδεσης με το φαινόμενο της προκατάληψης. Οι Kunda και Sinclair καταθέτουν σχετικά ερευνητικά ευρήματα τα οποία υποδεικνύουν πως η ενεργοποίηση και εφαρμογή ενός στερεοτύπου ως προς τα μέλη μιας κοινωνικής ομάδας μπορεί να επηρεαστεί από την προσπάθεια ενίσχυσης και «νομιμοποίησης» των προκατειλημμένων πεποιθήσεων σχετικά με τα μέλη αυτής της ομάδας (Kunda & Sinclair, 1999· Sinclair & Kunda, 2000).

Η έννοια της προκατάληψης

Ορισμός

Η μεγάλη πλειοψηφία των ορισμών που έχουν διατυπωθεί παρουσιάζει την προκατάληψη ως ένα σύνολο ψευδών ή παράλογων πεποιθήσεων, μία λανθασμένη γενίκευση και απλούστευση των πραγμάτων, μία «ατεκμηρίωτη» προδιάθεση των μελών μιας ομάδας να συμπεριφέρονται άσχημα προς τα μέλη μιας άλλης ομάδας. Ο R. Brown (1995, σελ. 8) υιοθετεί έναν λιγότερο αυστηρό και περιοριστικό ορισμό: «Προκατάληψη είναι το να κατέχεις υποτιμητικές, κοινωνικές στάσεις ή γνωστικές απόψεις, η έκφραση αρνητικών αισθημάτων ή η εκδήλωση εχθρικής ή ρατσιστικής

συμπεριφοράς προς τα μέλη μιας ομάδας, επειδή συμβαίνει να έχουν την ιδιότητα του μέλους της συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας.³¹

Η προκατάληψη αφορά στη διομαδική μεροληψία και αναφέρεται γενικά στη συστηματική τάση αξιολόγησης της ιδιότητας μέλους ενός ατόμου σε μία ομάδα, στην οποία ανήκει και το ίδιο το άτομο, ή των μελών αυτής της ομάδας πιο ευνοϊκά από ότι την ιδιότητα μέλους σε μία ομάδα, που το άτομο δεν ανήκει, ή τα μέλη αυτής της ομάδας. Η μεροληψία περιλαμβάνει την συμπεριφορά (διάκριση), τις στάσεις (προκατάληψη), και την γνωστική διάσταση του εαυτού (στερεότυπα) (Mackie & Smith, 1998· Wilder & Simon, 2001). Πιο συγκεκριμένα, αυτή η τάση μεροληψίας υπέρ μιας ομάδας μπορεί να πάρει τη μορφή της ευνοϊκής μεταχείρισης των μελών της ομάδας στην οποία και το άτομο ανήκει και την υποτίμηση των μελών των ομάδων στις οποίες το άτομο δεν ανήκει. Η χρήση του όρου «μεροληψία» έχει την έννοια της ερμηνευτικής κρίσης σχετικά με το ότι μια συμπεριφορά, μια αντίδραση είναι άδικη, άνομη ή ατεκμηρίωτη, υπό τη έννοια ότι κινείται σε μία σφαίρα πέρα από τα αντικειμενικά στοιχεία ή τις αποδείξεις που υπάρχουν σχετικά.³²

Έχει ιδιαίτερη σημασία να τονιστεί πως ακόμη κι αν, σε μία δεδομένη κατάσταση, η προκατάληψη εστιάζεται σε ένα συγκεκριμένο άτομο, τα ατομικά χαρακτηριστικά αυτού του ατόμου είναι ήσσονος σημασίας σε σύγκριση με τα κοινωνικά του γνωρίσματα, βάσει των οποίων κατατάσσεται σε μία κοινωνική ομάδα και όχι σε μία άλλη – το όνομα, η προφορά, το χρώμα του δέρματος, η κοινωνική του καταγωγή. Άλλωστε, όπως παρατηρούν οι Simpson & Yinger (1972) η προκατάληψη υπάρχει στις κοινωνίες των ανθρώπων και θα συνεχίσει να υπάρχει επειδή πάντα κάποιος ή κάποιοι κερδίζουν από την ύπαρξή της.

---

³¹ Μπορεί να υποστηριχθεί ότι Ο ορισμός αυτός συμπυκνώνει τους ορισμούς που προτάθηκαν ωρύτερα από τους Sherif (1966), Secord & Backman (1974), Aboud (1988).

³² Βλ. σχετικά Brewer & Brown, (1998), Fiske, (1998), Turner & Reynolds, (2001).

Μορφές

Δεν είναι λίγοι αυτοί που ισχυρίζονται ότι τις τελευταίες δεκαετίες το φαινόμενο της προκατάληψης ακολουθεί φθίνουσα πορεία. Μάλιστα ερευνητές όπως οι Dovidio & Fazio (1992) παρουσιάζουν και σχετικά ερευνητικά στοιχεία που κάνουν λόγο για φανερή μείωση της προκατάληψης έναντι των φυλετικών ομάδων. Οι απόψεις αυτές δεν είναι απαραίτητα λανθασμένες. Ωστόσο δεν λαμβάνουν υπόψη τις φωνές των ερευνητών που την τελευταία σχεδόν εικοσαετία ξεκίνησαν μία συζήτηση για τον μετασχηματισμό της μορφής της προκατάληψης και πλέον μιλούν για τη λεγόμενη «φανερή» και «κρυφή» προκατάληψη. Άλλωστε αρκετά είναι τα δεδομένα που συγκλίνουν προς αυτή τη θέση, υποδεικνύοντας ότι η προκατάληψη δεν μειώθηκε αλλά μάλλον μεταμορφώθηκε και συνεχίζει να αποτελεί ένα από τα πιο κεντρικά κοινωνικά φαινόμενα του καιρού μας.

Αυτό που μοιάζει να συμβαίνει είναι ότι οι παλιότερες μορφές προκατάληψης αντικαθίστανται από μία μοντέρνα εκδοχή, όπου η αντιπάθεια έναντι των ατόμων-μελών άλλων ομάδων είναι περισσότερο συμβολική ή έμμεση. Άλλωστε οι κοινωνικές δομές και οι κοινωνικοί κανόνες έχουν επίσης εξελιχθεί. Για παράδειγμα, οι τσιγγάνοι πριν από 40 χρόνια ήταν απλώς περιπλανώμενοι που δεν είχαν δικαίωμα στην εργασία, τη στέγαση, τη μόρφωση. Σήμερα οι επίσημοι κρατικοί φορείς φροντίζουν για την οικιστική τους αποκατάσταση, παρέχουν δάνεια οργανώνουν προγράμματα για να βοηθήσουν τη σχολική ένταξη και την εκπαίδευση των τσιγγανοπαίδων. Έστω και σε ευρωπαϊκό επίπεδο³³ έχουν αναγνωριστεί ως ισότιμα μέλη της κοινωνίας με πολιτισμικές διαφορές –πράγμα, που πριν από 30 χρόνια θα

---

³³ Το Συμβούλιο της Ευρώπης. Στην Ελλάδα, δυστυχώς, τα πράγματα είναι ακόμη «πίσω». Η αναγνώριση της εθνοτικής διαφορετικότητας των πολιτών που ζουν στο ελληνικό κράτος δεν αποτελεί πραγματικότητα. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Γκότοβος, Α. (2002). Εκπαίδευση και ετερότητα: Ζητήματα διαπολιτισμικής παιδαγωγικής. Μεταίχμιο: Αθήνα.

ηγούσε μάλλον ως ανέκδοτο, έστω και σε επίπεδο πολιτικών προθέσεων. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο McConahay (1986, σελ. 212), πλέον το πρόβλημα του γονέα δεν είναι το ότι το παιδί του φοιτά στο ίδιο σχολείο με ένα παιδί που προέρχεται από μία πολιτισμικά διαφορετική ομάδα, αλλά το γεγονός ότι το κράτος δίνει ίσες ευκαιρίες και βοηθά την κοινωνική ανέλιξη αυτών των παιδιών με αποτέλεσμα να γίνονται άμεσα ανταγωνιστικά –πράγμα, που αυξάνει αντί να μειώνει τον διαχωρισμό και την προκατάληψη.

Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 παράχθηκε ένας σημαντικός ερευνητικός όγκος και κατατέθηκαν ποικίλες απόψεις για τα στερεότυπα και την προκατάληψη.³⁴ Πολλοί από τους ερευνητές που μελετούν το φαινόμενο συμφωνούν ότι η έκφρασή της έχει γίνει πιο ήπια στις σύγχρονες κοινωνίες (Eberhardt & Fiske, 1994). Για τον Sears (1988) η σύγχρονη προκατάληψη χαρακτηρίζεται από τρία στοιχεία: την άρνηση της συνεχούς διάκρισης, τον ανταγωνισμό έναντι των δικαιωμάτων και απαιτήσεων των αριθμητικά μικρότερων κοινωνικών ομάδων, την μνησικακία για τις όποιες «ειδικές κοινωνικές ρυθμίσεις» απολαμβάνουν οι μικρότερες σε αριθμό και κοινωνική εξουσία ομάδες. Υπό το ίδιο πρίσμα, οι Pettigrew & Meertens (1995, 2001) καταλήγουν στα ίδια συμπεράσματα και περιγράφουν με τον ίδιο τρόπο τα τρία στοιχεία που συνιστούν τη σημερινή, διακριτική (sic) μορφή της προκατάληψης.

Σε αντίθεση με την μοντέρνα προκατάληψη, η φανερή ή παλιά προκατάληψη εκφράζεται πιο άμεσα και ανοιχτά. Η φανερή προκατάληψη αποτελείται από δύο συστατικά μέρη. Το πρώτο αφορά στην προσλαμβανόμενη απειλή και την απόρριψη του μη μέλους της κοινωνικής ομάδας. Στην πλήρη ρατσιστική της μορφή, η φανερή προκατάληψη ενέχει την άποψη της γενετικής υπεροχής των ατόμων μελών και της

---

³⁴ Για μία επισκόπηση βλ. Fiske, 1998· Hamilton & Sherman, 1994· Hilton & Von Hippel, 1996.

γενετικής κατωτερότητας των ατόμων μη μελών. Μία τέτοια πεποιθήση αποτελεί ισχυρό επιχείρημα για την μειονεκτική θέση των μη μελών της ομάδας και κατά προέκταση αρνείται την ύπαρξη διαχωρισμού από τα άτομα με το απλοϊκό επιχείρημα ότι ο διαχωρισμός αυτός έχει γίνει από άλλες μεταφυσικές οντότητες. Το δεύτερο συστατικό μέρος της φανεράς προκατάληψης, αφορά στην αντίθεση για διαπροσωπική επαφή με μη μέλη της ομάδας· την αντίσταση σε κάθε είδους συναισθηματική ή ερωτική επαφή και οπωσδήποτε στον γάμο μεταξύ μελών και μη μελών της ομάδας. Εμπεριέχει, επίσης, και το στοιχείο της εξουσίας, οπότε η πιθανότητα να εργάζεται κάποιο μέλος της ομάδας υπό τις εντολές κάποιου μη μέλους, αποκλείεται. Αυτή είναι και η κλασική μορφή της προκατάληψης, η παλιά μορφή προκατάληψης, για να το πούμε έτσι.

Ωστόσο, οι αλλαγές στον κοινωνικοπολιτικό χάρτη του δυτικού κόσμου τις τελευταίες δεκαετίες και η σταδιακή ανάπτυξη της τάσης των ατόμων να παρουσιάζουν εαυτούς ως μη προκατειλημμένους και κοινωνικά ή πολιτικά «ορθούς»³⁵ φαίνεται ότι περιόρισαν αισθητά την έκφραση της φανεράς προκατάληψης. Παρά το γεγονός ότι αρκετοί συγγραφείς συμφωνούν ως προς την αλλαγή της μορφής της προκατάληψης και τον εξευγενισμό της, εν τούτοις τείνουν να αποδίδουν μία ποικιλία ονομάτων για να χαρακτηρίσουν το ίδιο πράγμα.³⁶ Μιλούν ουσιαστικά για μία νέα μορφή προκατάληψης που είναι πιο λεπτή, πιο διακριτική, πιο συγκαλυμμένη και αποσκοπεί στην απόκρυψη της μισαλλοδοξίας των ατόμων που είναι προκατειλημμένα και προβαίνουν σε κοινωνικούς και ταξικούς διαχωρισμούς.

³⁵ Π.χ. Crosby, Bromly & Saxe, 1980.

³⁶ Οι Essed (1984) και Barker (1984) κάνουν λόγο για καθημερινό ρατσισμό –everyday racism- και για το νέο ρατσισμό –the new racism- αντίστοιχα. Οι Bergman & Erb (1986) μιλούν για κρυφή προκατάληψη –latent prejudice, ο Sears (1988) για συμβολικό ρατσισμό –symbolic racism, ο Pettigrew (1989) για μοντέρνο ρατσισμό –modern racism, ενώ ο Frenks (1990) για νέο, κάτω από το δέρμα, ρατσισμό –new under the skin racism.

Χρησιμοποιούν την διάκριση ως μέσο κάλυψης και άλλοθι της τάσης τους να κάνουν διακρίσεις, να διαχωρίζουν όμοιους και ανόμοιους, να διαφοροποιούν ποιοτικά τα άτομα που συναποτελούν το κοινωνικό σύνολο (Otten & Wentura, 1999).³⁷

Η λεπτή, δυσδιάκριτη, κρυφή προκατάληψη μπορεί να πει κανείς ότι είναι μία μορφή προκατάληψης που έχει υποστεί ένα πολιτιστικό «ρετουσάρισμα». Στο επίπεδο των γενικών θέσεων και αρχών τα μέλη της ομάδας δεν είναι αρνητικά στην βελτίωση των κοινωνικών πολιτισμικών και οικονομικών συνθηκών των μη μελών, χωρίς αυτό να συμβαίνει βέβαια ότι το υποστηρίζουν ή ότι είναι φανερά θετικοί (Brewer, 1999, 2001). Υποστηρίζουν γενικά αυτή τη θέση, εφόσον δεν ζητείται από τους ίδιους να αναλάβουν δράση προς αυτή την κατεύθυνση. Ιδεατά, υποθετικά, καταδικάζουν τη διάκριση και δεν χρησιμοποιούν βαρείς και οξείς χαρακτηρισμούς για τα μη μέλη, αλλά από την άλλη προτιμούν να κρατούν αποστάσεις ασφαλείας από αυτούς. Δεν αντιτίθενται στην κοινωνική και προσωπική τους ανέλιξη, αρκεί αυτό να μη θίγει τα συμφέροντα των μελών της ομάδας. Η κρυφή προκατάληψη χαρακτηρίζεται από την απουσία θετικών αισθημάτων και όχι από την παρουσία ισχυρών, αρνητικών στάσεων προς τα μέλη των άλλων ομάδων. Είναι μάλλον μία υποκριτική, αλλά πολιτικά ορθή, στάση που συγκαλύπτει τις πραγματικές προθέσεις και τα πραγματικά αισθήματα που μοιάζουν να είναι μάλλον όμορα με εκείνα της φανερής προκατάληψης. Το περιτύλιγμα αλλάζει, ενώ η ουσία παραμένει η ίδια. Δεν τους αντιμετωπίζουν ως ίσους, αλλά ως υποδεέστερους και προτιμούν να τους βλέπουν αφ' υψηλού, κι ας τονίζουν την γενική τους θέση για την κατάρριψη των

---

³⁷ Στο κεφαλαίωδες έργο του *The nature of prejudice* ο Allport (1954, σελ.10) ορίζει την προκατάληψη ως αντιπάθεια βασισμένη σε μία λανθασμένη και δύσκαμπτη απλούστευση. Σε αυτή την προσέγγιση που συνδυάζει γνωστικά και συναισθηματικά στοιχεία μπορεί να προστεθεί η άποψη ότι οι προκατειλημμένες στάσεις τείνουν να διαμορφώνουν ιδεολογικά πρίσματα πεποιθήσεων που τεκμηριώνουν την διάκριση.

διαχωριστικών κοινωνικών γραμμών (Akrami, Ekehammar & Araya, 2000· Dovidio & Gaertner, 2000).³⁸

Τα τρέχοντα ερευνητικά δεδομένα υποδεικνύουν ότι τα άτομα φαινομενικά έχουν την τάση να περιορίζουν τις συμπεριφορές που φανερώνουν διάκριση – γεγονός, που σχετίζεται άμεσα με περιορισμούς ή όρια τα οποία οι ίδιοι θέτουν σε γνωστικό και συναισθηματικό επίπεδο, θεωρώντας ότι στα πλαίσια της σύγχρονης κοινωνίας οι αντίθετες σκέψεις και συμπεριφορές είναι λανθασμένες, οπισθοδρομικές, ακατάλληλες. Όμως, όπως παρατηρούν αρκετοί κοινωνικοί ψυχολόγοι,³⁹ αυτοί οι περιορισμοί που επιτρέπουν την εκδήλωση της προκατάληψης στο επίπεδο της ευνοιοκρατίας για τα μέλη της ομάδας υπαγωγής, μπορούν να προκαλέσουν την αύξηση του φαινομένου όταν συνδυαστούν με ισχυρότερα συναισθήματα. Στις περιπτώσεις που τα συμφέροντα δύο ομάδων έρχονται αντιμέτωπα, τα μέλη της ομάδας με υψηλότερο στάτους είναι πιθανό να νιώσουν απειλή και έτσι να βιώσουν συναισθήματα όπως ο φόβος, το μίσος, η απέχθεια (Stephan & Stephan, 2000).

---

³⁸ Σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε υπό την αιγίδα της Ε.Ε. το 1998 με θέμα τον ρατσισμό και τη ξеноφοβία των πολιτών της ενωμένης Ευρώπης μερικά από τα ευρήματα υποστηρίζουν κατά τον καλύτερο τρόπο την θέση που μόλις αναπτύχθηκε. Πιο συγκεκριμένα, το 84% των ερωτηθέντων είναι αντίθετοι στη διάκριση όποιας μορφής που στηρίζεται στην φυλή, τη θρησκεία ή την κουλτούρα ενός ατόμου. Πάνω από το 90% υποστηρίζει το δικαίωμα της ισονομίας και θεωρεί αδιαπραγμάτευτα αγαθά την υγεία και την εκπαίδευση για όλους τους ανθρώπους. Πάνω από το 80% τάσσονται υπέρ της υπεράσπισης των ακόλουθων δικαιωμάτων: της νομικής προστασίας έναντι των διακρίσεων, της ιδιοκτησίας, της γλώσσας και του πολιτισμού ενός λαού ή μιας ομάδας ανθρώπων, της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας της συνείδησης. Το 75% βλέπει θετικά την εξέλιξη των σύγχρονων κοινωνιών σε πολύ-πολιτισμικές και υποστηρίζει ότι οι αρχές πρέπει να προασπίσουν τα δικαιώματα των αριθμητικά μικρότερων κοινωνικών ομάδων. Τα δεδομένα αυτά, αν μη τι άλλο, δείχνουν ότι είναι δυνατό να «συνυπάρχουν» ο ρατσισμός με την ισχυρή πίστη στο δημοκρατικό σύστημα και τον σεβασμό των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ελευθεριών.

³⁹ Π.χ. Brewer, 2001· Doosje et al., 1998· Mackie & Smith, 1998· Mummendey & Otten, 2001.

Τα συναισθήματα αυτά μπορούν να αποτελέσουν την αιτία τροποποίησης της συνολικής συμπεριφοράς που θα επιδείξουν τα μέλη της ομάδας · συμπεριφορά η οποία θα χαρακτηρίζεται από διάκριση, τάση υποτίμησης, εχθρικότητα. Η απειλή είναι οπωσδήποτε ένας παράγοντας που πυροδοτεί τέτοιου είδους συναισθήματα και αντιδράσεις.⁴⁰ Ο Smith (1993) μελετώντας τα συναισθήματα που είναι πιθανότερο να εκδηλωθούν σε ένα διομαδικό πλαίσιο προέβη στο διαχωρισμό των ηπιότερων συναισθημάτων (όπως η αποστροφή) από τα πιο έντονα (όπως η περιφρόνηση, η προσβολή και ο θυμός) και συσχέτισε συγκεκριμένα αισθήματα και αντιλήψεις για τα μέλη μιας άλλης ομάδας που θεωρούνται απειλητικά, με συγκεκριμένες τάσεις συμπεριφοράς.⁴¹ Έτσι, ένα μη μέλος που παραβιάζει τους κανόνες της ομάδας μπορεί να προκαλέσει απέχθεια και περιφρόνηση. Τα πιο αδύναμα συναισθήματα προκαλούν μόνο την αποφυγή, όμως τα πιο έντονα συναισθήματα προκαλούν και τη ρατσιστική συμπεριφορά των μελών της ομάδας που νιώθει απειλή και είναι αυτά ακριβώς τα συναισθήματα που, τεκμηριώνουν, ή, έστω, λειτουργούν ως άλλοθι για την δημιουργία στάσεων και την εκδήλωση συμπεριφορών, οι οποίες κινούνται πέρα από την διαφύλαξη των συμφερόντων της ομάδας υπαγωγής και εκτείνονται στο πεδίο της προσβολής της ομάδας που προσλαμβάνεται ως δυνητική απειλή (Brewer, 2001).

---

⁴⁰ Βλ. σχετικά: Eagly et al., 1994· Jackson et al., 1996.

⁴¹ Οι Mackie et al., (2000) καταθέτουν ανάλογα αποτελέσματα και επιβεβαιώνουν την αρχική σύλληψη του Smith.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

Η συζήτηση σχετικά με τις έννοιες των στερεοτύπων και της προκατάληψης μπορεί, υπό μία έννοια, να θεωρηθεί ως ημιτελής. Ο ισχυρισμός αυτός διατυπώνεται γιατί, αν και καταδεικνύεται η κεντρική θέση που κατέχουν αυτές οι δύο έννοιες στη διαμόρφωση της κοινωνικής αναπαράστασης, δεν παρέχεται, παρά μόνο σε υπολανθάνουσα μορφή, κάποιο είδος θεωρητικής πλατφόρμας πάνω στην οποία θα μπορούσε να οικοδομηθεί μία εξήγηση σχετικά με την ερμηνεία των λόγων για τους οποίους τα άτομα τείνουν να διαθέτουν στερεότυπα και να τοποθετούνται και να συμπεριφέρονται απέναντι στα μέλη κάποιων κοινωνικών ομάδων υπό την επήρεια της προκατάληψης. Αυτό το κενό έρχεται να συμπληρώσει η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας. Στη σκέψη της παρούσας μελέτης, η συγκεκριμένη θεωρητική πρόταση μοιάζει να μπορεί να δώσει επαρκείς εξηγήσεις σχετικά με αυτό το ζήτημα. Η πεποίθηση αυτή στηρίζεται σε δύο, κυρίως, επιχειρήματα. Το πρώτο αφορά στο γεγονός ότι πρόκειται για μία κατεξοχήν θεωρία διομαδικών σχέσεων και στην παρούσα μελέτη, τόσο το υπό διερεύνηση θέμα, όσο και η επιστημονική προοπτική προσέγγισής του είναι, πρωτίστως, διομαδικές. Δεύτερον, η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας είναι σταθερά προσανατολισμένη στην εξήγηση των συμπεριφορών των ατόμων στη βάση των δυναμικών που διέπουν τους κανόνες επικοινωνίας και αλληλεπίδρασης των ατόμων, παράλληλα σε ενδο-ατομικό, δι-ατομικό και διομαδικό επίπεδο. Με άλλα λόγια κατορθώνει να ερμηνεύει τη στάση, την αντίληψη, τη γνώμη αλλά και τη συμπεριφορά των μελών μιας ομάδας, εστιάζοντας την προσοχή της στα κοινωνικο-ψυχολογικά κίνητρα που υπαγορεύουν τις συγκεκριμένες εκδηλώσεις της ανθρώπινης δράσης και στα τρία επίπεδα ανάλυσης. Έτσι, η οπτική

της κοινωνικής ταυτότητας μπορεί, όχι μόνο να δικαιολογήσει το στερεότυπο και την προκατάληψη, αλλά και να αποτελέσει μία δύναμη συμπληρωματική θεωρητική εκδοχή η οποία ολοκληρώνει και προεκτείνει την θεωρία της κοινωνικής αναπαράστασης –πράγμα, που συνεπάγεται την απόπειρα αναγωγής της σύνδεσης των δύο θεωριών στο ιδεολογικό επίπεδο.⁴² Η συζήτηση που θα ακολουθήσει έχει αυτή ακριβώς την πρόθεση. Έτσι, καταρχήν θα συζητηθούν τα βασικά σημεία της θεωρίας και στη συνέχεια θα επιχειρηθεί η κατάδειξη της ερμηνευτικής διάστασής της για το στερεότυπο και την προκατάληψη και η ανάδειξη των σημείων επαφής με τη θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων.

Η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας

Σύμφωνα με τους H. Tajfel και J. Turner, εισηγητές της θεωρίας, η κοινωνική ταυτότητα «... αποτελείται από εκείνες τις πτυχές της εικόνας του εαυτού που προέρχονται από εκείνες τις κοινωνικές κατηγορίες στις οποίες το άτομο θεωρεί ότι ανήκει» (1986, σελ. 16). Με άλλα λόγια, η κοινωνική ταυτότητα είναι πάντα παρούσα όταν το άτομο σκέπτεται τον εαυτό ως κατέχοντα μία συγκεκριμένη εθνική, ταξική, φυλετική κ.ο.κ, ταυτότητα.

Οι Tajfel & Turner (1986) υποστηρίζουν, επίσης, ότι τα άτομα έχουν την τάση να αντιμετωπίζουν, να κρίνουν τον εαυτό τους θετικά παρά αρνητικά. Από τη στιγμή που ένα τμήμα της εικόνας του εαυτού προσδιορίζεται από τη συμμετοχή του ατόμου σε διάφορες κοινωνικές ομάδες και την έννοια του μέλους που αυτή η συμμετοχή

---

⁴² Η υπόμνηση σχετικά με την προέλευση της έννοιας των επιπέδων ερμηνείας στις κοινωνικο-ψυχολογικές μελέτες θεωρείται σχεδόν περιττή, δεδομένης της διάδοσης και ευρείας αποδοχής των σχετικών θέσεων του W. Doise. Ωστόσο, για κάποιον που επιθυμεί περισσότερες πληροφορίες:

Doise, W. (1986). *Levels of Explanation in Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.

φέρει, αυτό σημαίνει ότι θα υπάρχει και η τάση κρίσης των ατόμων που ανήκουν, ή που αναγνωρίζονται ότι ανήκουν στην ίδια ομάδα, πιο θετικά από ότι τα άτομα που ανήκουν σε άλλες κοινωνικές ομάδες. Αυτή η γενικότερη τάση των ατόμων να προβαίνουν σε προκατειλημμένες κρίσεις στα πλαίσια των διομαδικών τους σχέσεων αποτελεί τον πυρήνα της θεωρίας της κοινωνικής ταυτότητας. Επιπρόσθετα, η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας υποστηρίζει ότι ένα σημαντικό κίνητρο πίσω από τις διομαδικές στάσεις και συμπεριφορές είναι η δημιουργία ή η διατήρηση μιας ικανοποιητικής θετικής εικόνας για τον εαυτό. Από αυτή την θέση απορρέει το συμπέρασμα ότι η απειλή που δέχεται η κοινωνική ταυτότητα ενός ατόμου αντιμετωπίζεται με την αύξηση των προσπαθειών για θετική διαφοροποίηση της ομάδας υπαγωγής σε σχέση με τις άλλες κοινωνικές ομάδες. Το άτομο εισέρχεται σε μία διαδικασία διομαδικών συγκρίσεων, η οποία συνήθως προκύπτει αυθόρμητα, ως ένα είδος αμυντικού μηχανισμού που θα προστατέψει την αυτό-εικόνα του ατόμου.

Οι σχετικές έρευνες⁴³ έχουν δείξει ότι τα άτομα που ανήκουν σε ομάδες υψηλού κοινωνικού στάτους και απολαμβάνουν την αίσθηση μιας ικανοποιητικής κοινωνικής ταυτότητας -θεωρούν δηλαδή ότι η ιδιότητα του μέλους στις κοινωνικές ομάδες που ανήκουν είναι ικανή να παρέχει μία θετική εικόνα για την αξία του εαυτού- τείνουν να εμφανίζουν σαφή σημάδια διομαδικού διαχωρισμού και υποτίμησης των μελών των άλλων ομάδων. Παράλληλα τείνουν, σε κάποιες περιπτώσεις σθεναρά είναι η αλήθεια, να αμύνονται προκειμένου να διατηρήσουν τα «κεκτημένα» τους με αποτέλεσμα την εκδήλωση ρατσιστικών συμπεριφορών και προκατειλημμένων στάσεων έναντι των ομάδων ή των ατόμων-μελών που αναγνωρίζουν ως φορείς απειλής για την κοινωνική τους ταυτότητα. Επιπρόσθετα,

---

⁴³ Π.χ. Sachdev & Bourhis, 1985· Mullen et al., 1992.

φροντίζουν να ενισχύουν τα μέλη της ίδιας ομάδας και να φέρονται ευνοιοκρατικά προς αυτά, ώστε να διαφυλάξουν την κοινωνικά προσδιορισμένη ανωτερότητά τους.

Σχέση στερεοτύπου – κοινωνικής ταυτότητας

Η έννοια, και η συνακόλουθη θεωρία, της κατηγοριοποίησης του εαυτού αποτελεί κεντρική θεωρητική δομή στα πλαίσια της θεωρίας της κοινωνικής ταυτότητας και συνιστά μία εμβριθή προοπτική ερμηνείας της σχέσης της κοινωνικής ταυτότητας τόσο με το στερεότυπο, όσο και –όπως θα φανεί πιο κάτω- με την προκατάληψη.

Η θεωρία της κατηγοριοποίησης του εαυτού (Turner, Hogg, Oakes, Reicher & Wetherell, 1987) προτείνει ότι η ψυχολογία του σχηματισμού της ομάδας περιλαμβάνει τρία στάδια: Στο πρώτο, τα άτομα προσδιορίζουν εαυτούς ως μέλη μιας διακριτής κοινωνικής κατηγορίας, Στο δεύτερο, διαμορφώνουν ή μαθαίνουν τους στερεοτυπικούς κανόνες αυτής της κατηγορίας, Στο τρίτο, αποδέχονται αυτές τις νόρμες και η συμπεριφορά τους γίνεται πιο κανονιστική. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, η κοινωνική ταυτοποίηση, ο βαθμός στον οποίο τα άτομα ορίζουν εαυτούς ως μέλη μιας κοινωνικής κατηγορίας-ομάδας, αποτελεί κομβική ψυχολογική διεργασία που εμπεριέχεται στην κοινωνικοποίηση του ατόμου στο διαμαδικό επίπεδο (Guimond, 2000).⁴⁴

---

⁴⁴ Εάν οι κοινωνικές κατηγορίες χρησιμεύουν στην απλούστευση και ιεράρχηση των κοινωνικών εννοιών και συνθηκών, βοηθούν εξίσου τα άτομα να προχωρήσουν σε σαφείς διακρίσεις ανάμεσα στις κοινωνικές κατηγορίες στις οποίες ανήκουν και σε εκείνες στις οποίες δεν ανήκουν. Την άποψη αυτή εισηγήθηκε για πρώτη φορά, λίγο αφηρημένα και περιγραφικά είναι η αλήθεια, ο Campbell (1956). Η θέση αυτή σχηματοποιήθηκε και συγκροτήθηκε λίγα χρόνια αργότερα από τον Tajfel (1959) ο οποίος διατύπωσε δύο υποθέσεις σχετικά με τις κοινωνικο-γνωστικές συνέπειες της κατηγοριοποίησης. Η πρώτη ήταν ότι εάν μία κατηγορία επιβάλλεται σε ένα σύνολο από ερεθίσματα – είτε αυτά είναι

Η έννοια της κατηγοριοποίησης ως αυτόματης διαδικασίας μπορεί να εξηγήσει τη δημιουργία και χρήση των στερεοτύπων, ως μία συστηματική μεροληπτική πρόσληψη της πραγματικότητας ή κάποιων πτυχών της. Όμως, δεν μπορεί να εξηγήσει κάποια χαρακτηριστικά στοιχεία του φαινομένου. Ειδικότερα, το γεγονός ότι οι στερεοτυπικά δομημένες αντιλήψεις που αφορούν στα μέλη της ομάδας υπαγωγής τείνουν να αξιολογούνται πάντα πιο θετικά σε σχέση με αυτές των μελών των άλλων ομάδων που είναι συνήθως πιο αρνητικές. Ακόμη, ότι κάποιοι άνθρωποι μπορεί να διαθέτουν πιο ακραία στερεότυπα από κάποιους άλλους. Τέλος, ότι το ίδιο άτομο μπορεί να διαμορφώνει στερεότυπες αντιλήψεις κάτω από ορισμένες συγκεκριμένες συνθήκες και μόνον τότε (Hewstone, Rubin & Willis, 2002).

Η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας ασχολείται με αυτά τα θέματα συνδέοντας θεωρητικά τον σχηματισμό και τη διατήρηση των στερεοτύπων με την ιδιότητα του μέλους μιας κοινωνικής ομάδας ή την κοινωνική ταυτότητα μέσα από την διαδικασία της κατηγοριοποίησης του εαυτού. Η κατηγοριοποίηση του εαυτού είναι, όπως ήδη αναφέρθηκε, η κοινωνικο-γνωστική διαδικασία που υπογραμμίζει την διαδικασία σχηματισμού της κοινωνικής ταυτότητας, την επιλογή, δηλαδή, της ομάδας ή των ομάδων την ιδιότητα του μέλους των οποίων θα φέρει το άτομο και είναι επίσης η διαδικασία που ευθύνεται για τη συμπεριφορά και την αντίληψη γνωστική και κανονιστική. Η κατηγοριοποίηση του εαυτού προκαλεί τη δημιουργία στερεοτύπων για τον εαυτό, τη στιγμή που τα στερεότυπα προκύπτουν σε κάθε

φυσικά αντικείμενα, αισθητηριακά γεγονότα ή άτομα- έτσι ώστε τα περισσότερα από τα ερεθίσματα να κατατάσσονται στη μία κατηγορία και τα υπόλοιπα στην άλλη, τότε το γεγονός αυτό θα έχει σαν αποτέλεσμα την ενίσχυση των όποιων διαφορών προϋπάρχουν ανάμεσα σε αυτές τις δύο κατηγορίες. Η δεύτερη υπόθεση, η οποία στην πραγματικότητα είναι επακόλουθο της πρώτης, είναι ότι οι διαφορές στο εσωτερικό των κατηγοριών θα εξασθενίσουν. Δηλαδή, ότι τα μέλη των διαφορετικών ομάδων θα φαίνονται πιο διαφορετικά και τα μέλη της ίδιας ομάδας πιο όμοια.

διάσταση της κοινωνικής δράσης και συνδέονται με την κατηγοριοποίηση η οποία δεν αφορά μόνο σε χαρακτηριστικά της προσωπικότητας αλλά και στη συμπεριφορά, τις στάσεις, τις πεποιθήσεις, τους κανόνες της κοινωνικής επαφής, τις συναισθηματικές αντιδράσεις και την φυσική εμφάνιση των ατόμων (Haslam et al., 1998).

Επειδή ακριβώς τα στερεότυπα συνδέονται με την κοινωνική ταυτότητα και την ιδιότητα του μέλους συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων δια της κοινής υποβόσκουσας διαδικασίας της κατηγοριοποίησης, αναπόφευκτα επηρεάζονται από παράγοντες που αφορούν στον σχηματισμό της εικόνας του εαυτού και στην κατασκευή, στο σχηματισμό της ταυτότητας του ατόμου. Συγκεκριμένα, πρόκειται για ένα κίνητρο για θετική αυτό-εκτίμηση που μπορεί να ικανοποιηθεί με την επίτευξη μιας θετικά αξιολογικής διομαδικής διαφοροποίησης της ομάδας υπαγωγής του ατόμου. Γίνεται επομένως κατανοητό, για ποιο λόγο τα στερεότυπα που αφορούν στην ομάδα υπαγωγής τείνουν να είναι θετικά και ενισχυτικά, ενώ τα στερεότυπα που αφορούν στις άλλες κοινωνικές ομάδες τείνουν να είναι αρνητικά και υποτιμητικά. Η διαδικασία της κατηγοριοποίησης του εαυτού διαποτίζει την εικόνα και την έννοια του εαυτού με όλες τις αποδόσεις της ομάδας κι έτσι οι αποδόσεις αυτές αντανακλούν στον εαυτό (Brown. 2000).

Μία άλλη συνέπεια της αυτο-προσδιοριστικής και αυτο-αξιολογικής πτυχής των στερεοτύπων είναι ότι το φαινόμενο του αυτόματου τονισμού των διαφορών μεταξύ των κοινωνικών ομάδων, που προκαλεί η κατηγοριοποίηση, κατευθύνεται από την τάση αναγωγής των διομαδικών διαφορών σε εκείνες τις διαστάσεις που ευνοούν την αξιολόγηση της ομάδας υπαγωγής. Σε υψηλά αξιολογικές διαστάσεις των στερεοτύπων η διομαδική διαφοροποίηση πρόκειται να τονιστεί έντονα, ώστε να

μεγιστοποιήσει την συγκριτική ανωτερότητα της ομάδας υπαγωγής (Ward & Rama-Deuba, 1999).

Σχέση προκατάληψης – κοινωνικής ταυτότητας

Η προκατάληψη αφορά σε μια αρνητική άποψη εναντίον μιας συγκεκριμένης ομάδας ή ατόμων, ή, έστω αντιπροσώπων αυτής της ομάδας. Δεν είναι ένα φαινόμενο που συμβαίνει σε μεμονωμένα άτομα, αλλά είναι πιθανό να επηρεάζει κάθε ένα από τα άτομα που ανήκουν, ή, ακριβέστερα, κατατάσσονται σε μία συγκεκριμένη κατηγορία. Η ιδέα της κατηγοριοποίησης είναι και εδώ παρούσα μόνο που στην περίπτωση της προκατάληψης διαθέτει μία, περισσότερο, κοινωνική υφή, καθώς συνδέεται άμεσα με τις διαδικασίες της διομαδικής διαφοροποίησης και της ενδο-ομαδικής αφομοίωσης. Ένας τέτοιος κατηγορικός προσδιορισμός είναι απαραίτητος γιατί αναδεικνύει το γεγονός ότι τα άτομα που διαθέτουν μια προκατειλημμένη άποψη είναι πιθανό να έχουν αναμιχθεί σε ένα ορισμένο είδος γνωστικής δραστηριότητας νωρίτερα ή έστω κατά τη διάρκεια διαμόρφωσης της προκατειλημμένης τους κρίσης. Η διαδικασία της κατηγοριοποίησης είναι τόσο κεντρική στην λειτουργία της προκατάληψης, ώστε να θεωρείται ως και απαραίτητη προϋπόθεση χωρίς την οποία η προκατάληψη δεν μπορεί να υπάρξει (Brown, 2000).

Σύμφωνα με τη θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας (Tajfel & Turner, 1979) η διομαδική μεροληψία δημιουργεί, ή, διατηρεί σε υψηλό επίπεδο την υπόσταση της ομάδας, παρέχοντας θετική κοινωνική ταυτότητα για τα μέλη της και ικανοποιώντας την ανάγκη τους για θετική εικόνα του εαυτού. Οι Hogg & Abrams (1990) επισημαίνουν δύο χαρακτηριστικά σημεία της υπόθεσης της αυτό-εκτίμησης: Το πρώτο είναι ότι η διομαδική μεροληψία ενισχύει την αυτο-εκτίμηση των μελών της

ομάδας που υπερέχει, και το δεύτερο ότι η αίσθηση της απειλής της αυτο-εκτίμησης κινητοποιεί τις γνωστικές εκείνες διεργασίες που ωθούν την προκατάληψη. Δύο πρόσφατες έρευνες των Rubin & Hewstone (1998) και Aberson et al., (2000) παρέχουν ισχυρή στήριξη, κυρίως, ως προς το πρώτο σημείο. Επίσης, προκειμένου να γίνει πιο κατανοητή η σχέση μεταξύ προκατάληψης και κοινωνικής ταυτότητας πρέπει να διευκρινιστούν τα εξής:

Πρώτον, η ανάγκη στήριξης της αυτο-εκτίμησης και η συνακόλουθη αύξηση της προκατάληψης συμβαίνουν μόνο σε συνθήκες διοικητικού ανταγωνισμού και επικείμενης κοινωνικής αλλαγής, που σαν αποτέλεσμα θα έχει την μείωση του κοινωνικού στάτους και άρα η αυτό-εικόνα των μελών της ομάδας που υπερέχει θα τρωθεί (Tajfel & Turner, 1979). Δεύτερον, η ανάγκη προστασίας της αυτο-εκτίμησης και η συνακόλουθη γνωστική δραστηριότητα που ως αποτέλεσμα έχει την αύξηση της προκατάληψης και την εκδήλωση ανάλογων συμπεριφορών, αφορά μόνο στα άτομα που προσδιορίζονται ως μέλη της κοινωνικής ομάδας που υπερέχει και συνεπώς θεωρεί ότι τα συμφέροντά της διακυβεύονται από την κοινωνική κινητικότητα που εμφανίζουν τα μέλη μιας άλλης – κοινωνικά κατώτερης – ομάδας (Gagnon & Bourhis, 1996). Τρίτον, η αυτο-εκτίμηση των ατόμων της ομάδας υπεροχής αυξάνεται μόνο στις περιπτώσεις κατά τις οποίες κινητοποιούνται για να αντιμετωπίσουν μία συνθήκη κοινωνικής αλλαγής που θεωρούν ότι πλήττει τα συμφέροντά τους και τα κοινωνικά τους κεκτημένα (Turner & Reynolds, 2001).

Η κοινωνική ταυτότητα αποτελεί καθοριστικό παράγοντα της αυτο-εκτίμησης του ατόμου και έτσι είναι λογικό να υποθέσει κανείς ότι τα άτομα που διαθέτουν ορισμένες, μόνο θετικές ιδιότητες μέλους, θα κάνουν σημαντικές προσπάθειες για να τις διατηρήσουν. Θα αξιολογήσουν τη συμμετοχή τους στις ομάδες αυτές, θα συγκριθούν με τα μέλη των άλλων ομάδων και θα προσπαθήσουν να

διαφοροποιηθούν από εκείνες τις ομάδες που η συνάφεια μαζί τους μπορεί να αποδειχτεί ζημιογόνα για τη διατήρηση αυτών των λίγων, έστω, θετικών στοιχείων της κοινωνικής τους ταυτότητας. Έτσι, θα παραδοθούν στην προκατάληψη, στην διαμόρφωση ακραίων και πρόωρων συμπερασμάτων για κοινωνικές ομάδες και τα μέλη τους. Θα επαναπαυτούν σε αυτές τις αντιλήψεις που θα έχουν διαμορφωθεί βιαστικά, και δεν θα είναι το απόσταγμα της αξιολογικής διαδικασίας στο σύνολό της, αλλά μάλλον ένα άγουρο συμπέρασμα που, απλά και μόνο, θα εξυπηρετεί την προσπάθεια μετρίασης του αυξανόμενου άγχους το οποίο θα προκαλεί η ιδέα απώλειας και αυτών των λίγων θετικών στοιχείων της κοινωνικής τους ταυτότητας. Η προκατάληψη είναι φράγμα, φράγμα άμυνας που υψώνει το ίδιο το άτομο για να προφυλαχτεί, στην ουσία, από τον ίδιο του τον εαυτό και τις «κοινωνικές» του αδυναμίες (Guimond, Dif & Aupri, 2002).

Σχέση κοινωνικής αναπαράστασης - κοινωνικής ταυτότητας

Από τη συζήτηση που μόλις προηγήθηκε το συμπέρασμα που προκύπτει, μάλλον εύκολα, είναι ότι η προκατάληψη μοιάζει να είναι, τελικά, αναπόφευκτη. Ασφαλώς και θα διαθέτει διαφορετικό περιεχόμενο ανάλογα με τα «κοινωνικά κίνητρα» της κάθε ομάδας · τα χαρακτηριστικά των ατόμων-μελών, την θέση της στην κοινωνική ιεραρχία, την κατάσταση στην οποία θα βρίσκεται σε μία δεδομένη χρονική συγκυρία, με την έννοια της ύπαρξης ή μη κάποιας ορατής απειλής για την ταυτότητά της. Όπως και να έχει, πάντως, θα είναι παρούσα.

Η προκατάληψη συνιστά μία εικόνα, μια αντίληψη ή καλύτερα μια νοοτροπία, όχι μόνο σχετικά με τα μέλη μιας συγκεκριμένης ομάδας, αλλά για το σύνολο των ομάδων που συναπαρτίζουν το κοινωνικό σύνολο. Δεν πρέπει, άλλωστε, να λησμονιέται το γεγονός ότι η προκατάληψη εκτός από αρνητική μπορεί να είναι και

θετική. Αυτό σημαίνει ότι τα άτομα-μέλη μιας ορισμένης κοινωνικής ομάδας είναι δυνατό να διαθέτουν συγκεκριμένες απόψεις και για τα μέλη ομάδων στις οποίες θα επιθυμούσαν την ένταξή τους και την αίσθηση του μέλους –πράγμα, που θα ενίσχυε την εικόνα του εαυτού (Ellemers, Spears & Doosje, 2002).

Τα άτομα, λοιπόν, διαθέτουν ένα σύνολο από απόψεις για τον κόσμο, τα πράγματα, τους ανθρώπους γύρω τους, μία συνολική, θα μπορούσε να πει κανείς, αντίληψη, γνώμη και στάση η οποία αποτελείται από πολλές επιμέρους πτυχές. Ο τρόπος έκφρασης αυτού του συνόλου είναι η προκατάληψη, η οποία αφορά στην απόδοση μορφής και περιεχομένου σε μια ιδεολογία, ένα μικρό σύμπαν απόψεων για τα μέρη του κοινωνικού κόσμου –πράγμα, που συνιστούν οι κοινωνικές αναπαραστάσεις.⁴⁵

Οι έννοιες της κοινωνικής αναπαράστασης και της προκατάληψης διαθέτουν κοινά στοιχεία. Και οι δύο αποτελούν έννοιες τις οποίες μοιράζονται ομάδες ατόμων, διατρέχουν ομάδες πληθυσμού. Τόσο η κοινωνική αναπαράσταση, όσο και η προκατάληψη δημιουργούνται μέσα από κοινωνικές διαδικασίες, διαφεύδονται δύσκολα και η μεταβολή τους δεν είναι εύκολη. Όπως η προκατάληψη -με τη συνδρομή των στερεότυπων ασφαλώς- έτσι και η κοινωνική αναπαράσταση ικανοποιούν την ανάγκη του ατόμου να οργανώσει την γνώση του κοινωνικού του κόσμου (παρέχοντας αιτιώδεις αλλά όχι απαραίτητα ορθά τεκμηριωμένες εξηγήσεις) και αντιπροσωπεύουν την ομοφωνία και συμφωνία μεταξύ ατόμων –γεγονός, που στοιχειοθετεί την επικοινωνία και την αλληλεπίδραση και διαμορφώνει μια άποψη για την πραγματικότητα.

---

⁴⁵ Ο Allport (1954, σελ. 70) σημειώνει χαρακτηριστικά: « Η προκατάληψη είναι μάλλον απίθανο να είναι απλά και μόνο μια συγκεκριμένη στάση ως προς μία ορισμένη ομάδα. Αυτό που μοιάζει πιθανότερο είναι να αποτελεί την αντανάκλαση του γενικότερου τρόπου με τον οποίο σκεφτόμαστε για τον κόσμο και τα πράγματα ».

Από την άλλη, η προσεκτική μελέτη των μηχανισμών μέσα από τους οποίους διαμορφώνεται η προκατάληψη και το περιεχόμενο που τείνει να λαμβάνει, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η κοινωνική αναπαράσταση διαφέρει από την προκατάληψη στο ότι η πρώτη μπορεί να είναι ουδέτερη ή να μην φέρει κάποιο συναισθηματικά φορτισμένο φορτίο, ενώ η δεύτερη συνοδεύεται συνήθως από θετικά ή αρνητικά φορτισμένο γνωσιακό υλικό. Ωστόσο, η σημαντική τους διαφορά εντοπίζεται στο γεγονός ότι η κοινωνική αναπαράσταση αφορά σε μία γενικότερη νοοτροπία που ανάγεται στο επίπεδο της ιδεολογίας, ενώ η προκατάληψη αποτελεί την σχηματική μορφή με την οποία μπορεί να εκφραστεί τα ανώτερο σε διομαδικό επίπεδο μία κοινωνική αναπαράσταση (Hogg & Abrams, 1988).

Η πρόθεση της θεωρητικής διαπραγμάτευσης που επιχειρήθηκε σε αυτό το κεφάλαιο είχε αυτό τον σκοπό: Να καταδείξει τελικά την θέση ότι στερεότυπο αποτελεί πτυχή της προκατάληψης, η οποία με τη σειρά της αποτελεί μέρος της κοινωνικής αναπαράστασης, η οποία μπορεί να αναλυθεί στο επίπεδο των δυναμικών που υπογραμμίζουν τη λειτουργία της στο κοινωνικό σύστημα με την υιοθέτηση της θεωρίας της κοινωνικής ταυτότητας ως κανόνα ανάλυσης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΚΑΙ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ

Τα ζητήματα και οι έννοιες που αναπτύχθηκαν ως εδώ, συνιστούν το θεωρητικό μέρος της μελέτης. Στο κεφάλαιο αυτό, μέσα από μία προσπάθεια συνεκτίμησης των όσων προηγήθηκαν θα επιχειρηθεί η παρουσίαση της ερευνητικής λογικής της μελέτης, η οποία θα καταλήξει στην διατύπωση των ανάλογων ερευνητικών υποθέσεων. Ωστόσο, θα μεσολαβήσει η ανάπτυξη του σχετικού επιστημονικού προβληματισμού και θα επισημανθούν τα σημεία εκείνα της ερευνητικής υλοποίησής του, ώστε να τονιστεί η ουσία της απόπειρας ερευνητικής μετουσίωσης του θεωρητικού συλλογισμού που προηγήθηκε.

Ερευνητικός σχεδιασμός

Η επιλογή των θεμάτων και η διάρθρωσή των κεφαλαίων του θεωρητικού μέρους είναι αποτέλεσμα της θέασης μέσα από ένα ορισμένο επιστημονικό και επιστημολογικό πρίσμα της υπό διερεύνηση θεματικής. Έχει γίνει, ήδη, σαφές ότι ο κεντρικός ερευνητικός στόχος είναι η μελέτη των κοινωνικών αναπαραστάσεων για τους τσιγγάνους. Το βασικό ερευνητικό ζητούμενο, δηλαδή, είναι η διευκρίνιση του περιεχομένου και της μορφής ή των μορφών που μπορεί να έχει ο «κοινός νους» των ατόμων που συνυπάρχουν στο ίδιο κοινωνικό σύνολο με τους τσιγγάνους για αυτούς. Σύμφωνα με την οπτική θέασης του ζητήματος, η επίτευξη αυτού του στόχου είναι άρρηκτα δεμένη με την επίτευξη επιμέρους στόχων οι οποίοι κρίνεται ότι συμβάλλουν καίρια στην ουσιαστική διερεύνηση και κατανόηση του θέματος. Οι στόχοι αυτοί αφορούν στην διευκρίνιση των δυναμικών οι οποίες διαμορφώνουν το

περιεχόμενο και τη μορφή των κοινωνικών αναπαραστάσεων. Η μελέτη, λοιπόν, έχει δύο βασικούς ερευνητικούς στόχους: Από τη μία, να φέρει στην επιφάνεια και να διασαφηνίσει όσες το δυνατόν περισσότερες πτυχές του κοινού νου για τους τσιγγάνους και από την άλλη να παρέχει ικανοποιητικές ερμηνείες σχετικά με τους λόγους οι οποίοι διαμορφώνουν το είδος και τη μορφή των συγκεκριμένων κοινωνικών αναπαραστάσεων.

Στο επιστημολογικό επίπεδο ο συλλογισμός μέσα από το πρίσμα του οποίου δομείται η συγκεκριμένη ερευνητική προοπτική είναι ο ακόλουθος: Το βασικό ερευνητικό ζήτημα αφορά στο επίπεδο της ιδεολογίας. Υπό το πρίσμα της κοινωνικής ψυχολογίας η προσέγγισή του επιχειρείται στη βάση των διαφορών και των σχέσεων μεταξύ κοινωνικών ομάδων. Η εξέτασή του πραγματοποιείται εστιάζοντας την προσοχή στη διερεύνηση του πράγματος στο ενδο-ατομικό επίπεδο, το οποίο εκφράζεται στο δι-ατομικό, επηρεάζει το διομαδικό και διαμορφώνει και παράλληλα διαμορφώνεται από το ιδεολογικό επίπεδο.

Στο πρώτο κεφάλαιο πραγματοποιήθηκε η διεξοδική παρουσίαση των στοιχείων που παρέχουν μέρος, έστω, της κοινωνικής εικόνας για τους τσιγγάνους, τόσο σε ελληνικό, όσο και σε διεθνές επίπεδο. Εδώ θα γίνει μία προσπάθεια ταξινόμησής τους σε γενικές θεματικές κατηγορίες για τη συνοπτικότερη παρουσίασή τους. Τα σχετικά στοιχεία που υπάρχουν μπορούν να οργανωθούν στις ακόλουθες κατηγορίες:

Κοινωνικο-πολιτισμικά χαρακτηριστικά: Προέρχονται από μία και μοναδική φυλή, μιλούν κοινή γλώσσα, έχουν κοινά ήθη και έθιμα και ένα κοινό σύστημα αρχών και αξιών.

Εργασία: Είναι τεμπέληδες, ανεύθυνοι και επιπόλαιοι, εξοικονομούν χρήματα από μικροκλοπές και άλλες σοβαρότερες παράνομες πράξεις όπως το εμπόριο ναρκωτικών ή η απαγωγή και πώληση βρεφών, είναι ζητιάνοι και χαρτομάντες.

Οικονομική κατάσταση: Κινούνται κάτω από τα όρια της φτώχειας, ζουν με ελάχιστα χρήματα, είναι οικονομικά εξαθλιωμένοι.

Προσωπικότητα: Είναι ελεύθεροι, ανεξάρτητοι, ολιγαρκείς και αυτόνομοι.

Υγεία: Παραμελούν την προσωπική τους υγιεινή, αποτελούν κίνδυνο για τη δημόσια υγεία.

Μόρφωση: Οι περισσότεροι είναι αναλφάβητοι, δεν ενδιαφέρονται για τη μόρφωση των παιδιών τους.

Τα στοιχεία αυτά παρέχουν μία εικόνα σχετικά με το περιεχόμενο της «κοινής γνώμης» για τους τσιγγάνους, η οποία ωστόσο είναι σημαντικά ελλιπής. Πιο συγκεκριμένα, σε μεθοδολογικό, καταρχήν, επίπεδο μπορεί να υποστηριχθεί ότι τα στοιχεία αυτά προέρχονται, είτε από δευτερογενείς πηγές, π.χ. Τύπος, είτε από έμμεσες πρωτογενείς πηγές, έρευνες, δηλαδή, που κινούνται στην περίμετρο του θέματος και σε καμία περίπτωση δεν έχουν ως ερευνητικό αντικείμενο την κοινωνική αναπαράσταση για τους τσιγγάνους. Τα στοιχεία αυτά δεν αποτελούν προϊόντα άμεσων πρωτογενών πηγών –πράγμα, που μειώνει σημαντικά την εγκυρότητα και την αξιοπιστία τους, καθώς οι δυνατότητές τους εξαντλούνται στην κατά προσέγγιση εξαγωγή υποκειμενικών συμπερασμάτων. Έστω κι έτσι, όμως, οι θεματικές κατηγορίες στις οποίες αφορούν είναι λιγιστές. Για παράδειγμα, δεν υπάρχουν στοιχεία σχετικά με το θέμα των διαπροσωπικών-κοινωνικών και των στενών διανθρώπινων σχέσεων, το θέμα της οικιστικής γεινιάσης ή συνύπαρξης, ή για το θέμα της πρόνοιας, ενώ απουσιάζουν και οι γενικές απόψεις και αντιλήψεις για τους

τσιγγάνους σε κοινωνικο-πολιτικό επίπεδο. Ακόμη, στο πρώτο κεφάλαιο έγινε λόγος για την ύπαρξη ενός αρνητικού στερεοτύπου και την εκδήλωση προκατάληψης έναντι των τσιγγάνων. Μία τέτοια διατύπωση είναι μάλλον η αίσθηση που προκύπτει από την ερμηνεία των ερευνητικών δεδομένων από τον γράφοντα και δεν αποτελεί, φυσικά, τεκμηριωμένο ερευνητικό αποτέλεσμα. Τέλος, απουσιάζει η ερευνητική πρόθεση μελέτης του ζητήματος στο επίπεδο των διομαδικών σχέσεων και η αντίστοιχη προσέγγιση των στάσεων οι οποίες έχουν καταγραφεί υπό το πρίσμα του διομαδικού ανταγωνισμού, που διατυπώνεται ως υπόνοια.

Η κριτική του υπάρχοντος υλικού θα μπορούσε να είναι πολύ πιο μακροσκελής –πράγμα, που πιθανότατα θα την καθιστούσε στείρα, μονομερή και εμπαθή. Η επισήμανση των ερευνητικών αδυναμιών δεν σκοπεύει να υποτιμήσει την αξία των προηγούμενων επιστημονικών προσπαθειών οι οποίες, ούτως ή άλλως, είχαν διαφορετικό προσανατολισμό και στόχευση. Αντίθετα, αυτό που επιδιώκεται είναι η κατάδειξη του ερευνητικού κενού που η παρούσα μελέτη υποθέτει ότι έρχεται να καλύψει. Υπό αυτό το σκεπτικό, διατυπώνεται η θέση ότι η μελέτη ενός θέματος τόσο πολύπλοκου, όσο οι κοινωνικές αναπαραστάσεις για τους τσιγγάνους, απαιτεί πολύπλευρη και εξειδικευμένη διερεύνηση που θα στοχεύει άμεσα σε αυτό το θέμα.

Αυτή άλλωστε είναι και η πρωτοπορία της παρούσας μελέτης. Το γεγονός, δηλαδή, ότι συνιστά την πρώτη, για τα ελληνικά δεδομένα, προσπάθεια διερεύνησης του συγκεκριμένου θέματος για τη συγκεκριμένη ομάδα πληθυσμού.⁴⁶ Πέρα από αυτό το γεγονός, η καινοτομία της μελέτης εντοπίζεται στο ότι στοχεύει άμεσα στην

---

⁴⁶ Στο σημείο αυτό κρίνεται απαραίτητο να αναφερθεί πως από τη διερεύνηση της σχετικής με το θέμα ερευνητικής βιβλιογραφίας διαπιστώθηκε η απουσία ανάλογων μελετών και στο διεθνές επίπεδο (τόσο στην αγγλική, όσο και στη γαλλική και γερμανική βιβλιογραφία). Ως εκ τούτου υποστηρίζεται η θέση πως η παρούσα μελέτη αναδεικνύει για πρώτη φορά, πτυχές του θέματος που δεν έχουν αναδειχθεί κατά το παρελθόν στο συγκεκριμένο ερευνητικό πεδίο. Το γεγονός αυτό ενισχύει την ερευνητική αξία της παρούσας μελέτης.

αποτύπωση και διεξοδική σκιαγράφηση του φαινομένου της κοινωνικής αναπαράστασης μέσα από την εξέταση ενός ευρύτατου φάσματος θεματικών περιοχών που άπτονται της κοινωνικής δράσης των ατόμων, ενώ παράλληλα η ερευνητική σκαπάνη αποπειράται να διευκρινίσει το περιεχόμενο του στερεοτύπου και τη μορφή, φανερή ή κρυφή, της προκατάληψης, ώστε να διαφανούν οι δυναμικές δημιουργίας και απόδοσης της κοινωνικής ταυτότητας.

Η δημιουργία μιας κοινωνικής αναπαράστασης αφορά σε μία εξόχως κοινωνική διαδικασία, κατά την οποία μη οικείες ερμηνείες για οικεία φαινόμενα γίνονται οικείες μέσα από την αφομοίωση, την παραποίηση, δηλαδή, και την απλοποίηση, οι οποίες συντελούνται στην πορεία της καθημερινής επικοινωνίας με αποτέλεσμα την ενσωμάτωσή τους στην κοινή και «απλή» λογική της καθημερινής ζωής των ατόμων. Φορείς κοινωνικοποίησης, όπως το εκπαιδευτικό σύστημα φροντίζουν για την επένδυσή τους με ένα συγκεκριμένο νόημα, που –συνήθως, υπηρετεί συγκεκριμένα ταξικά συμφέροντα. Ωστόσο η διάδοσή τους πραγματοποιείται, κυρίως, μέσω της άτυπης επικοινωνίας, της καθημερινής αλληλεπίδρασης των ατόμων στις τοπικές μικρο-κοινωνίες, οι οποίοι βιώνουν καθημερινά τις ποικίλες όψεις της ίδιας πραγματικότητας, την επεξεργάζονται, την αποσυνθέτουν και την ανασυνθέτουν κατά το δοκούν και συμφέρον –ενδο-ατομικό άμεσα, δι-ατομικό και δι-ομαδικό κατά πρόεκταση και έμμεσα, ιδεολογικό ανεπίγνωστα- την αποδίδουν και τη διαδίδουν. Το καφενείο, το σούπερ μάρκετ, η συνάντηση και η «ψιλή κουβέντα» στο δρόμο, τα σημεία κοινωνικής συνάθροισης και συναναστροφής της γειτονιάς είναι τα σημεία στα οποία γεννιέται, μεταβάλλεται και πολλές φορές πεθαίνει μια κοινωνική αναπαράσταση. Έτσι, η άποψη που τελικά προκύπτει και αποτελεί την κατανοηθείσα εκδοχή του θέματος, υπό τους όρους της κοινής λογικής, είναι το αποτέλεσμα της παραποίησης της αρχικής εξήγησης ώστε να

ενσωματωθεί σε προϋπάρχουσα σχετική γνωστική δομή του ατόμου και να μην διαταράξει την αρμονία της οργάνωσης του κοινωνικού του κόσμου.

Υποθέσεις

Σύμφωνα με αυτό το σκεπτικό και βάσει της συζήτησης που προηγήθηκε στο θεωρητικό μέρος και στη διάρκεια του παρόντος κεφαλαίου οι βασικές υποθέσεις της έρευνας είναι οι εξής:

- Η κοινωνική αναπαράσταση για τους τσιγγάνους θα αποτελείται από αρνητικές στερεότυπες απόψεις στις οποίες θα κυριαρχούν η διάκριση, η υποτίμηση, η περιθωριοποίηση και η αποστασιοποίηση.
- Το στερεότυπο θα είναι συμπαγές, προφανές και οξύ.
- Το επίπεδο προκατάληψης θα είναι υψηλό και η μορφή της προκατάληψης θα είναι φανερή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

ΜΕΘΟΔΟΣ

Μεθοδολογικός σχεδιασμός

Η θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων προσφέρει ένα σκεπτικό ανάλυσης που κατορθώνει να συμπεριλάβει στο ίδιο εμπειρικό πλαίσιο τις ατομικές και συλλογικές γνωστικές διαδικασίες των ομάδων. Το πρόβλημα στην εμπειρική μελέτη των κοινωνικών αναπαραστάσεων εντοπίζεται στο γεγονός ότι το πρωτογενές υλικό που συλλέγεται, αποτελείται από ατομικές πεποιθήσεις, γνώμες, συσχετίσεις ή στάσεις, από τις οποίες οι οργανωτικές αρχές, που είναι κοινές σε ομάδες ατόμων, πρέπει να εντοπιστούν, να συγκεντρωθούν, να ενοποιηθούν και να συνδεθούν με τα πολιτισμικά, κοινωνιολογικά και κοινωνικο-ψυχολογικά χαρακτηριστικά αυτών των ομάδων (Doise, 1993).

Η αλήθεια είναι ότι ο σύγχρονος ερευνητής που αποπειράται να διερευνήσει ένα κοινωνικό φαινόμενο υπό το φως των κοινωνικών αναπαραστάσεων βρίσκει μικρή καθοδήγηση στα ζητήματα που αφορούν στην εφαρμογή της θεωρίας στο επίπεδο του μεθοδολογικού σχεδιασμού. Οι Breakwell & Canter (1993) σημειώνουν ότι, σχεδόν όλες, οι ερευνητικές μέθοδοι των κοινωνικών επιστημών έχουν χρησιμοποιηθεί στη μελέτη των κοινωνικών αναπαραστάσεων. Παρά το ότι ο μεθοδολογικός πλουραλισμός μπορεί να φαντάζει επωφελής, πρέπει να επισημανθεί πως όταν μια θεωρία εκτείνεται σε ένα θεωρητικό φάσμα από την εθνομεθοδολογία ως τον πειραματισμό, και το εύρος των πηγών των δεδομένων συμπεριλαμβάνει από εικόνες μέχρι κλίμακες στάσεων και από αναλυτικές διαδικασίες ποιοτικής ανάλυσης μέχρι πολυ-διάστατες κλίμακες αυτο-αναφοράς, χωρίς ωστόσο μία σαφή και

συγκεκριμένη λογική, τότε η χρηστότητα μοιάζει μάλλον με απουσία εννοιολογικής σαφήνειας. Η μεθοδολογικά, πιο, συγκροτημένη πρόταση των Doise, Clemence & Lorenzi-Gioldi (1993) σχετικά με την χρησιμοποίηση πτυχών των κοινωνικών αναπαραστάσεων υπό τους όρους πολυδιάστατων στατιστικών διαδικασιών, έχει το πλεονέκτημα της σύγκλισης και συνάντησης με την παραδοσιακή έρευνα των στάσεων, όμως υπό αυτή την προοπτική διαφαίνεται και ο κίνδυνος περιορισμού της ανάπτυξης της θεωρίας των κοινωνικών αναπαραστάσεων, περιορίζοντάς ην στην ερμηνεία δεδομένων ποσοτικών αναλύσεων.

Η απάντηση σε αυτό το πρόβλημα έρχεται από την γέφυρα διασύνδεσης των επιπέδων της αναπαράστασης που δημιουργεί η κοινωνική επικοινωνία. Η επικοινωνία, όχι μόνο μεταδίδει, αλλά διαμορφώνει τις αναπαραστάσεις και τις καθιστά ένα κοινωνικά διαμοιρασμένο προϊόν. Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις παρέχουν στα άτομα έναν κώδικα κοινωνικής συνδιαλλαγής και έναν κώδικα για την ονοματοδότηση και ταξινόμηση των ποικίλων πτυχών του κόσμου τους και της ατομικής και ομαδικής ιστορίας τους (Moscovici, 1973, σελ. 17). Αλλά και πάλι, μία τόσο πολύπλοκη θεώρηση για την επικοινωνία μπορεί, στο επίπεδο της εμπειρικής έρευνας, να προβάλλει το αίτημα για απλούστευση-πράγμα, που επιτυγχάνεται με τη χρήση της μεθόδου της ανάλυσης περιεχομένου η οποία κατορθώνει να αποκλείσει τις ατομικές γνωστικές διαδικασίες από την ανακατασκευή των κοινωνικών αναπαραστάσεων, όπως αυτές προκύπτουν από την ανάλυση του λόγου.

Η ανάλυση περιεχομένου είναι μία διαδικασία προσέγγισης και διερεύνησης που ανάγει τον λόγο σε κεντρική δομή ανάλυσης και βασική δεξαμενή άντλησης πληροφορίας. Η έρευνα των κοινωνικών αναπαραστάσεων αναζητά να εντοπίσει και να «διαβάσει» εικόνες και πρότυπα που χρησιμοποιούνται από τα άτομα για την κατανόηση και διαχείριση του κόσμου και μεταφέρονται με την καθημερινή λεκτική

επικοινωνία. Έτσι, η ανάλυση του λόγου των ατόμων, μέσα από τη διαδικασία της συνέντευξης μπορεί να παρέχει το απαραίτητο ερευνητικό υλικό.

Ο συλλογισμός που αναπτύσσεται υποδεικνύει ότι η ανάλυση περιεχομένου είναι η πιο ενδεδειγμένη μέθοδος ανάλυσης των δεδομένων που θα συλλεχθούν με τη διαδικασία της συνέντευξης. Έτσι, αυτό που μένει να διευκρινιστεί είναι το είδος και το περιεχόμενο της ερευνητικής διαδικασίας μέσα από την οποία θα προκύψουν τα δεδομένα καθώς και το θεωρητικό-μεθοδολογικό πλαίσιο μέσα από το οποίο θα προσεγγιστεί η δόμησή της.

Σε συνάρτηση με το σκεπτικό που αναπτύχθηκε νωρίτερα σχετικά με την ιδιόμορφη φύση της μελέτης των κοινωνικών αναπαραστάσεων η εθνομεθοδολογία μοιάζει να αποτελεί ικανή θεωρητική πλατφόρμα για την κατασκευή μιας ερευνητικής συνέντευξης που θα ανταποκρίνεται στα αιτήματα της παρούσας μελέτης.⁴⁷ Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη οπτική, η κοινωνική πραγματικότητα αποτελεί ένα σύνολο από νοήματα που τα άτομα τείνουν να αποδίδουν, τόσο στη δική τους, όσο και στη συμπεριφορά του κοινωνικού τους περιβάλλοντος. Η ερμηνεία της ανθρώπινης συμπεριφοράς αναζητείται στη νοηματοδότηση που της αποδίδουν τα ίδια τα άτομα, καθώς η συμπεριφορά τους προσδιορίζεται από κίνητρα και πεποιθήσεις τις οποίες διαθέτουν τα ίδια. Συνεπώς, προκειμένου να κατανοηθούν οι κανονικότητες της ανθρώπινης σκέψης και δράσης πρέπει να πρέπει να προσεγγιστούν μέσα από τα υποκειμενικά νοήματα και συστήματα αναφοράς των ατόμων που καθορίζουν που καθορίζουν τις αντιλήψεις τους για τον εαυτό και τους

---

⁴⁷ Η παρουσίαση των επιστημολογικών καταβολών της εθνομεθοδολογίας και η προσέγγισή της σε σχέση με τις υπόλοιπες προτάσεις του επιστημολογικού στερεώματος εκτιμάται ότι δεν συνιστά ουσιαστική συμβολή στην κατανόηση του θέματος υπό το πρίσμα προσέγγισής του. Ωστόσο, για τον αναγνώστη που επιθυμεί περισσότερες και αναλυτικότερες πληροφορίες η ακόλουθη πηγή θεωρείται αξιόπιστη και επαρκής: Κυριαζή, Ν. (1998). *Η Κοινωνιολογική Έρευνα: Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*. Αθήνα: Ελληνικές Επιστημονικές Εκδόσεις.

άλλους και κατ' επέκταση οριοθετούν τη συμπεριφορά τους. Σε αυτό το πλαίσιο, το λεκτικό περιεχόμενο της κοινωνικής αλληλεπίδρασης αναδεικνύεται σε κορυφαίο παράγοντα ανάλυσης και ερμηνείας καθώς η γλώσσα φαίνεται να αποτελεί, όχι μόνο το μέσο απόδοσης της κοινωνικής πραγματικότητας των ατόμων, αλλά και σημαντικός στοιχείο δόμησή της. Με άλλα λόγια, η γλώσσα μοιάζει να λειτουργεί ως διαβατήριο για την κατανόηση του βιωματικού κόσμου των ατόμων, όπως αυτός διαμορφώνεται από την αλληλοσυσχέτιση της προσωπικής του ιστορίας με κοινωνικές καταστάσεις που κάθε φορά συμβαίνουν και συνοδεύονται από κρίσεις, πεποιθήσεις και επιθυμίες δράσης και αντίδρασης σε αυτές.⁴⁸

Όσον αφορά στο είδος και το περιεχόμενο της ερευνητικής διαδικασίας η ερευνητική συνέντευξη ημι-δομημένου τύπου μοιάζει να είναι η καλύτερη επιλογή. Από τη μία μεριά δίνει την ευκαιρία πραγματοποίησης μιας διαδικασίας σύμφωνα με ένα πλάνο, χωρίς όμως να δεσμεύει την εξέλιξη και το περιεχόμενο της συζήτησης. Αντίθετα, επιτρέπει στον ερευνητή να διερευνήσει πιθανές πτυχές του θέματος που δεν γίνονται αμέσως διακριτές και παράλληλα να καλυφθεί το σύνολο σχεδόν των θεμάτων που αφορούν στο υπό διερεύνηση αντικείμενο. Στην προκειμένη περίπτωση καταρτίστηκε ένα πλάνο-σχέδιο συνέντευξης με σκοπό την κάλυψη των πιο κάτω θεματικών περιοχών το οποίο προέκυψε από το συνδυασμό των θεμάτων που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο διερεύνησαν οι προηγούμενες μελέτες και των θεμάτων εκείνων που στη σκέψη της ερευνητικής προσέγγισης που υιοθετείται κρίθηκε σκόπιμο να συμπεριληφθούν ώστε η συζήτηση του θέματος να μπορεί να θεωρηθεί όσο το δυνατόν σφαιρικότερη. Πιο συγκεκριμένα, οι θεματικές περιοχές της συνέντευξης είναι οι ακόλουθες (για το πρωτόκολλο της ερευνητικής συνέντευξης βλ. και το Παράρτημα):

---

⁴⁸ Βλ. σχετικά και Τσουρβάκης, Ε. Γ. (1997). *Ποιοτική έρευνα: Οι εφαρμογές της στη μελέτη των ΜΜΕ*. Αθήνα: Εκδοτικός Όμιλος Συγγραφέων Καθηγητών.

Γενικές αντιλήψεις: Π.χ. «Ποια είναι η γνώμη σας για τους τσιγγάνους; », «Πιστεύετε ότι οι τσιγγάνοι είναι ισότιμα μέλη της κοινωνίας στην οποία ζείτε; », «Θεωρείτε ότι λόγω της πολιτισμικής τους διαφορετικότητας οι τσιγγάνοι συνιστούν απειλή για την κοινωνική συνοχή; ».

Οικονομία – Εργασία: Π.χ. «Ποια πιστεύετε ότι είναι η οικονομική κατάσταση των τσιγγάνων; », «Νομίζετε ότι οι τσιγγάνοι πρέπει να έχουν συγκεκριμένη εργασία ή είναι ικανοί για όλο το φάσμα των επαγγελματικών δραστηριοτήτων; », «Θα προσλαμβάνατε ως υπάλληλο έναν τσιγγάνο/ μία τσιγγάνα; ».

Εκπαίδευση: Π.χ. «Οι τσιγγάνοι πρέπει να έχουν ίσες ευκαιρίες και δικαιώματα στη μόρφωση σε σχέση με τους υπόλοιπους; », «Θα σας ενοχλούσε αν το παιδί σας καθόταν στο ίδιο θρανίο με ένα τσιγγάνο / μία τσιγγάνα; », «Οι τσιγγάνοι πρέπει να φοιτούν σε ξεχωριστά σχολεία; ».

Συνύπαρξη: Π.χ. «Σας ενοχλεί να κατοικείτε στην ίδια γειτονιά με τσιγγάνους; », «Πως θα σας φαινόταν αν στην ίδια πολυκατοικία με εσάς έμεναν και τσιγγάνοι; ».

Ανθρώπινες σχέσεις: Π.χ. «Θα μπορούσατε να αναπτύξετε στενή φιλία με έναν τσιγγάνο/ μία τσιγγάνα; », «Θα σας ενοχλούσε αν το παιδί σας παντρευόταν τσιγγάνο/ τσιγγάνα;».

Υγεία – Πρόνοια: Π.χ. «Πιστεύετε ότι το κράτος φροντίζει για την υγεία, την μόρφωση και την πρόνοια των τσιγγάνων; », «οι τσιγγάνοι αποτελούν απειλή για τη δημόσια υγεία; ».

Πληθυσμός

Κατά την ανάπτυξη του ερευνητικού σχεδιασμού η μελέτη των κοινωνικών αναπαραστάσεων για τους τσιγγάνους χαρακτηρίστηκε ως ενδιαφέρουσα και συνάμα

δύσκολη. Η θέση περί δυσκολίας διατυπώθηκε έχοντας κατά νου το ζήτημα του αυτο- και ετερο- προσδιορισμού των τσιγγάνων ως τέτοιων, τον τόπο διεξαγωγής της έρευνας και την επιλογή των ατόμων που θα συμμετείχαν στην έρευνα. Όσον αφορά στο πρώτο ζήτημα, πρέπει να διευκρινιστεί πως στην ελληνική επικράτεια κατοικούν διάφορες ομάδες ατόμων τσιγγάνικης προέλευσης οι οποίοι προσδιορίζονται από τους άλλους στο σύνολο τους ως τσιγγάνοι ή γύφτοι αλλά και αρκετοί από αυτούς αρνούνται να αναγνωρίσουν εαυτούς ως τέτοιους. Έτσι, παρατηρείται το φαινόμενο να βρεθεί κάποιος σε περιοχές που κατοικούν ομάδες τσιγγάνων, να τους χαρακτηρίσει ως τέτοιους και να συναντήσει την έντονη αντίδρασή τους εισπράττοντας σωρεία παραπόνων σχετικά με την διαστρέβλωση της φυλετικής-εθνοτικής τους καταγωγής (Ντούσας, 1997). Επίσης, κρίθηκε σκόπιμο τα άτομα που θα συμμετείχαν στην έρευνα να είναι γονείς μαθητών του δημοτικού, ώστε να δοθεί η δυνατότητα εκτίμησης του περιεχομένου της κοινωνικής αναπαράστασης και στη διάσταση της συνύπαρξης ή μη των παιδιών στο ίδιο σχολικό περιβάλλον, υπό τη σκέψη ότι οι γονείς εμφανίζονται ιδιαίτερος «κοινωνικά ευαίσθητοι» στο θέμα της κοινωνικοποίησης των παιδιών τους και, ίσως, η παράμετρος αυτή να αποτελούσε μεθοδολογικό χειρισμό ικανό να αποκαλύψει πιο αφανείς και ειλικρινείς όψεις του υπό μελέτη φαινομένου.

Συνεπώς, αναζητούνταν μία περιοχή, η οποία να ικανοποιεί τα εξής κριτήρια: Να διαθέτει συνοικισμό τσιγγάνων σε κάποια περιοχή της πόλης (συνήθως η προαστιακή ζώνη). Οι τσιγγάνοι της περιοχής να αναγνώριζαν εαυτούς ως τέτοιους και να μην αρνούσαν ή ντρέπονταν για την καταγωγή τους. Στην περιοχή που κατοικούν τα άτομα του δείγματος να υπήρχε δημοτικό ή δημοτικά σχολεία οι μαθητές του οποίου να ήταν τσιγγανόπαιδες και μη. Η περιοχή που πληρούσε όλα τα παραπάνω κριτήρια είναι η περιοχή του Αγρινίου στην οποία υπάρχουν δύο

συνοικισμοί τσιγγάνων στα όρια της πόλης – το Δοκίμι και το Βόιδολίβαδο και οι τσιγγάνοι που κατοικούν εκεί δεν έχουν κανένα δισταγμό να αναγνωρίσουν την φυλετική-εθνοτική τους καταγωγή, ενώ υπάρχει σχολείο (το 13^ο Δημοτικό) στο οποίο φοιτούν τσιγγανόπαιδες και μη- μαθητές. Μάλιστα, το συγκεκριμένο δημοτικό στεγάζει όλους τους μαθητές της περιοχής.

Δείγμα

Το δείγμα αποτέλεσαν 30 άνδρες και γυναίκες, γονείς μαθητών και μαθητριών του δημοτικού. Η επιλογή του δείγματος έγινε σύμφωνα με τους όρους της κατά στρώματα τυχαίας δειγματοληψίας. Η αναλογία ανδρών και γυναικών ήταν ίση. Όλοι οι συμμετέχοντες ήταν έλληνες υπήκοοι, μόνιμοι κάτοικοι Αγρινίου. Ο μέσος όρος ηλικίας των γυναικών ήταν τα 33 χρόνια και των ανδρών τα 38,5 χρόνια.

Διαδικασία

Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν το δεύτερο δεκαπενθήμερο του Ιανουαρίου του 2004. Χώρος διεξαγωγής των συνεντεύξεων ήταν, κυρίως, οι οικίες των συμμετεχόντων. Κάθε συνέντευξη είχε μέση διάρκεια 35 λεπτών. Η διαδικασία που ακολουθήθηκε μπορεί να χωριστεί στις εξής φάσεις: Καταρχήν ο ερευνητής συστήθηκε, ενημέρωσε το άτομο για την ιδιότητα και το σκοπό της επίσκεψής του και προχώρησε στην ενημέρωση σχετικά με το πνεύμα και τους στόχους της έρευνας. Στη συνέχεια ζητήθηκε η συναίνεση του ατόμου για την διεξαγωγή της συνέντευξης και δόθηκαν οι απαραίτητες διαβεβαιώσεις για το απόρρητο και εμπιστευτικό της συνομιλίας. Ακολούθησε σύντομη συζήτηση 15 λεπτών για θέματα γενικού

ενδιαφέροντος, ώστε να δημιουργηθούν στοιχειώδεις συνθήκες εξοικείωσης μεταξύ συνεντευκτή και συνεντευξιζόμενου και στη συνέχεια ζητήθηκε από τον συνεντευξιζόμενο η άδεια για τη μαγνητοφώνηση της συνομιλίας.

Στην κύρια φάση της συνέντευξης πραγματοποιήθηκε συζήτηση σύμφωνα με το πλάνο της συνέντευξης που παρουσιάστηκε κατά την ανάπτυξη του μεθοδολογικού σχεδιασμού της μελέτης και εκτίθεται λεπτομερώς στο Παράρτημα. Στο τέλος της συνέντευξης ο ερευνητής ευχαρίστησε το άτομο για τη συμμετοχή του, παρείχε εκ νέου διαβεβαιώσεις σχετικά με την διασφάλιση του απορρήτου της συζήτησης και ανέπτυξε με λεπτομέρειες τους σκοπούς και το θεωρητικό πλαίσιο της έρευνας. Απάντησε σε διευκρινιστικές ερωτήσεις και δέχτηκε σχόλια. Η διαδικασία των συνεντεύξεων, η απομαγνητοφώνηση και η επεξεργασία του ερευνητικού υλικού έγιναν αποκλειστικά από τον γράφοντα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

ΑΝΑΛΥΣΗ

Μεθοδολογία της ανάλυσης

Οι ερευνητικές συνεντεύξεις προσεγγίστηκαν με τη μέθοδο της ανάλυσης περιεχομένου. Όπως αναφέρθηκε και νωρίτερα, η ανάλυση περιεχομένου συνιστά ένα πολύ χρήσιμο εργαλείο για την κατανόηση των παραμέτρων σκέψης και δράσης των ατόμων, οργανώνοντας και προβάλλοντας εξατομικευμένες αντιλήψεις και κοινωνικές αναπαραστάσεις οι οποίες εκφράζονται μέσω του (προφορικού ή και γραπτού) λόγου (Σακαλάκη, 2001). Η ανάλυση περιεχομένου μπορεί να είναι είτε ποσοτική, εμφατικοποιώντας την αριθμητική διάσταση των λεκτικών διατυπώσεων των ατόμων, είτε ποιοτική, εστιάζοντας την προσοχή της στην ανάδειξη και διερεύνηση πεποιθήσεων και στάσεων στη διάρθρωση του κοινωνικού με το ατομικό, στα πλαίσια των παραγόμενων μηνυμάτων (Potter & Wetherell, 1995).

Η ποιοτική πτυχή της ανάλυσης περιεχομένου φαντάζει περισσότερο συγγενής στην επιστημολογική ιδεολογία της παρούσας μελέτης και πιο κατάλληλη σε σχέση με τους σκοπούς και το θεωρητικό σκελετό της και για το λόγο αυτό αναγορεύεται σε κανόνα ανάλυσης του περιεχομένου των λόγων των συνεντευξιασθέντων. Το ζητούμενο στην προκειμένη περίπτωση είναι η ερμηνεία του επικοινωνιακού λόγου των ατόμων με τρόπο συστηματικό και αναλυτικό, ώστε να προκύψουν νοήμονα αποτελέσματα και όχι η αναγωγή και ταυτόχρονα ο περιορισμός του λόγου σε μία αυστηρή αριθμητική διατύπωση. Έτσι, ως *μονάδα καταγραφής* ορίζεται η φράση και ως *μονάδα συμφραζομένων* η απάντηση που συνολικά δίνει ο συνεντευξιαζόμενος σε καθεμία μία από τις ερωτήσεις του συνεντευκτή. Όσον αφορά

στα κριτήρια, τις ενδείξεις και τους δείκτες της ανάλυσης, δίνεται έμφαση στην παρουσία ή απουσία ορισμένων λεκτικών διατυπώσεων, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η συχνότητα εμφάνισής τους δεν παίζει ρόλο στην αξιολόγησή τους, καθώς, όπως επισημάνθηκε, ο προσανατολισμός και η εστίαση εδώ απέχει από τη στενή αριθμητική εξέταση των υπό διερεύνηση θεμάτων.

Οι κατηγορίες που προκύπτουν από την ανάλυση του λόγου των ατόμων λειτουργούν συμπληρωματικά στην ερμηνεία του λόγου, καθώς ιχνηλατούν αντιλήψεις και απόψεις τους αποκαλύπτοντας την ισχύ των θεωρητικών μορφωμάτων που προϋπάρχουν στη σκέψη τους. Οι κατηγορίες, δηλαδή, νοούνται ως πεδία έλξης του ενδιαφέροντος των συντευξιασθέντων, τις οποίες οι ίδιοι αυθόρμητα προσδιορίζουν ως θέματα προς έρευνα και ανάλυση, τα οποία ο ερευνητής οφείλει να επισημάνει και στη συνέχεια να μετατρέψει σε νοηματικές και νοήμονες κατηγορίες χρησιμοποιώντας μεθοδολογικά κριτήρια και τεχνικές.

Στην παρούσα έρευνα οι κατηγορίες που προκύπτουν είναι δώδεκα· οι ακόλουθες:

Διαφορετικότητα: Ο τρόπος με τον οποίο τα άτομα αναγνωρίζουν την πολυεπίπεδη διαφορετικότητα της κοινωνικής ομάδας των τσιγγάνων.

Κοινωνικο-πολιτισμική ταυτότητα: Οι πεποιθήσεις των ατόμων σχετικά με τα ιδιαίτερα κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά των τσιγγάνων ως τμήματος του κοινωνικού συνόλου.

Προσωπικότητα: Οι πεποιθήσεις σχετικά με τον χαρακτήρα και τη στάση ζωής των τσιγγάνων.

Ισότητα: Ο τρόπος με τον οποίο τα άτομα αντιλαμβάνονται την έννοια της ισότητας για τους τσιγγάνους και ο βαθμός στον οποίο την αναγνωρίζουν.

Ενσωμάτωση: Οι απόψεις των ατόμων σχετικά με το ενδεχόμενο και τη δυνατότητα κοινωνικής ενσωμάτωσης των τσιγγάνων.

Οικονομία – εργασία: Οι απόψεις των ατόμων σχετικά με την οικονομική κατάσταση, την επαγγελματική δραστηριότητα και τις επαγγελματικές δυνατότητες των τσιγγάνων.

Εκπαίδευση: Η στάση των ατόμων απέναντι στο θέμα της σχολικής ένταξης και των δυνατοτήτων μόρφωσης των τσιγγανοπαίδων.

Υγεία: Οι απόψεις των ατόμων σχετικά με την σχέση των τσιγγάνων με την υγεία, την προσωπική και δημόσια υγιεινή.

Διαπροσωπική επαφή: Οι στάσεις των ατόμων σχετικά με την κοινωνική επαφή με τους τσιγγάνους και ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζουν την ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων.

Γειτνίαση: Η στάση των ατόμων απέναντι στο θέμα της οικιστικής γειτνίασης και συνύπαρξης με τσιγγάνους.

Στενές ανθρώπινες σχέσεις: Η στάση των ατόμων σχετικά με την ανάπτυξη στενών συναισθηματικών σχέσεων με μέλη της ομάδας των τσιγγάνων.

Πρόνοια: Η άποψη των ατόμων σχετικά με την πολιτική του επίσημου κράτους για τους τσιγγάνους σε θέματα υγείας, στέγασης, μόρφωσης.

Η παρουσίαση των ερευνητικών δεδομένων και η ανάπτυξη της ανάλυσης θα έχει την εξής μορφή: Για κάθε μία από τις παραπάνω κατηγορίες θα επιχειρείται μία συνολική θεώρηση και σχολιασμός των απόψεων που κατατέθηκαν και στη συνέχεια θα δίνονται αποσπάσματα από τον λόγο των συμμετεχόντων τα οποία θα αντιπροσωπεύουν τις περιγραφόμενες τάσεις και θα τεκμηριώνουν την ερμηνευτική εκδοχή που θα προτείνεται.

Ανάλυση

Διαφορετικότητα

Όλοι οι συμμετέχοντες αναγνωρίζουν την πολιτισμική διαφορετικότητα της κοινωνικής ομάδας των τσιγγάνων, το γεγονός, δηλαδή, ότι αποτελούν μία ομάδα ανθρώπων με διαφορετικές πολιτισμικές καταβολές και διαφορετικό σύστημα αρχών και αξιών. Ωστόσο, σε καμία περίπτωση η ενημέρωση που έχουν δεν φτάνει σε σημείο να μπορούν να μιλήσουν με περισσότερες λεπτομέρειες για τον πολιτισμό των τσιγγάνων ή έστω να μπορούν να τεκμηριώσουν τη διαφοροποίηση. Επιπρόσθετα, είναι εμφανής η τάση διαχωρισμού των τσιγγάνων από το σύνολο των ατόμων που κατοικούν στην περιοχή.

Η πλειοψηφία του δείγματος δείχνει να αντλεί στοιχεία για τις απόψεις της από την άμεση και καθημερινή εμπειρία με τους τσιγγάνους. Η διαφορετικότητα αναδεικνύεται μέσα από τον τρόπο κοινωνικής επαφής, την οργάνωση της κοινότητας των τσιγγάνων, τις συνήθειες της καθημερινότητάς τους και τις επιλογές τους στο θέμα του γάμου και της τεκνοποιίας. Για παράδειγμα:⁴⁹

Ελένη: Είναι αλλιώς. Ζουν με δικό τους τρόπο και νομίζω ότι τους αρέσει. Αν πεταχτείς ως το συνοικισμό θα καταλάβεις τι λέω. Εμείς μένουμε πολύ κοντά, τους ζούμε. Έχουν άλλο τρόπο για να σε χαιρετήσουν, για να σου μιλήσουν κι αυτό το βλέπεις κι όταν είναι μεταξύ τους. Αλλά και μεταξύ τους αλλιώς λειτουργεί η οικογένεια, έχουν άλλες συνήθειες και άλλα πρότυπα. Δες για παράδειγμα από πόσο μικροί παντρεύονται και πόσα παιδιά κάνει ο καθένας τους.

Κώστας: Αυτοί ζουν με το δικό τους τρόπο ζωής. Πήγαινε σε γάμο, σε γιορτή που κάνουν και θα καταλάβεις. Έχουν δικά τους έθιμα, δικό τους τρόπο να φέρονται και να οργανώνονται. Δεν είναι σαν εμάς. Αυτοί οργανώνονται σε ομάδες, να το πούμε έτσι, έχουν

⁴⁹ Πρέπει να διευκρινιστεί ότι για λόγους που αφορούν στη διασφάλιση της ανωνυμίας των συμμετεχόντων και προάσπισης της εμπιστευτικότητας της συνομιλίας τα ονόματα που εμφανίζονται κάθε φορά είναι τυχαία.

αρχηγό, και δικούς τους νόμους. Μεταξύ τους παντρεύονται, αραδιάζουν και μια ντουζίνα παιδιά... Δεν ξέρω, ίσως νομίζουν ότι έτσι είναι το σωστό, έτσι πρέπει να κάνουν. Εμείς αυτά δεν τα καταλαβαίνουμε.

Κοινωνικο-πολιτισμική ταυτότητα

Η κοινωνική και πολιτισμική ιδιαιτερότητα εντοπίζεται, κυρίως, στη γλώσσα και την εξωτερική εμφάνιση και λιγότερο στην οικιστική οργάνωση και τις επαγγελματικές προοπτικές. Αυτό που είναι προφανές είναι η τάση να αντιμετωπίζεται η κοινωνική περιθωριοποίηση των τσιγγάνων ως ατομική επιλογή και όχι ως κοινωνική επιταγή. Οι γνώσεις σχετικά με τη γλωσσική και φυλετική διαφοροποίηση των τσιγγάνων είναι ελάχιστες. Μόνο κάποιοι από τους συμμετέχοντες εξέφρασαν ένα είδος πρωτογενούς διαχωρισμού ανάλογα με τη φυλή στην οποία ανήκουν οι τσιγγάνοι που κατοικούν στην ευρύτερη περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας. Για παράδειγμα:

Μαρία: Πρώτα από όλα έχουν δική τους γλώσσα. Νομίζω, μάλιστα, ότι αυτή τη γλώσσα που μιλάνε οι δικοί μας δεν την μιλάνε όλοι οι τσιγγάνοι. Μόνοι τους ζουν, μεταξύ τους συνεννοούνται. Είναι μακριά από μας. Τους βλέπω κάθε μέρα που περνάνε από δω. Το ντύσιμο, το φέρσιμο, οι κουβέντες τους. Όλα είναι διαφορετικά. Αυτοί ζουν μέσα στη φτώχεια και τη βρώμα και δεν νομίζω τελικά ότι αν ήθελαν δεν θα άλλαζαν. Μάλλον είναι ο τρόπος με τον οποίο μεγαλώνουν. Αν ζεις στη φτώχεια, τη βρώμα, την αγραμματοσύνη και την απατεωνιά τι άνθρωπος θα γίνεις άμα μεγαλώσεις.

Γιώργος: Εδώ στην περιοχή μας είναι τουρκόγυφτοι. Οι τσιγγάνοι οι κανονικοί μένουν στο Νιοχώρι. Εκείνοι είναι με λεφτά και αυτοκίνητα και σπίτια και ντυσίματα. Αυτοί εδώ οι δικοί μας δεν είναι της προκοπής. Έχουμε πολλά παράπονα. Είναι μια ομάδα αυτοί και όλο οργανώνονται και πιάνουν και την κουβέντα και δεν καταλαβαίνεις τι λένε.

Προσωπικότητα

Η άποψη που επικρατεί σχετικά με τον χαρακτήρα των τσιγγάνων είναι αρνητική. Οι συμμετέχοντες τείνουν να τους θεωρούν τεμπέληδες, αφερέγγυους, επιπόλαιους, ανεύθυνους, υστερόβουλους. Προκαλεί εντύπωση ο οξύτατος τρόπος έκφρασης του αρνητικού στερεοτύπου. Πιο συγκεκριμένα:

Ελένη: Δεν είναι κακοί άνθρωποι. Απλά είναι τεμπέληδες. Δεν μπορείς να τους έχεις εμπιστοσύνη. Τη μία μέρα θα σου πουν αυτό και την άλλη το άλλο. Εδώ στην περιοχή εμείς τους ζούμε καθημερινά. Δεν είναι ότι θέλουν να μας βλάψουν αλλά έχουν γίνει πολλά επεισόδια με κλοπές και γενικά οι τσιγγάνοι δεν έχουν φερθεί καλά σε ανθρώπους που τους βοήθησαν. Προσπαθούν νομίζω, αλλά δεν τους βγαίνει. Δεν είναι άνθρωποι της προκοπής. Βλέπεις τα σπίτια τους, τα παιδιά τους που είναι γυμνά και ξυπόλητα και μετά τι γνώμη να σχηματίσεις.

Βασίλης: Τι να πω; Μας έχουν ρημάξει. Τους παίρνεις για δουλειά να φάνε ένα κομμάτι ψωμί κι αυτοί έρχονται και σε κλέβουν. Εδώ η περιοχή έχει βογκήξει από δαύτους. Αλήτες είναι, αυτό είναι. Ούτε άνθρωποι ούτε τίποτα. Εγώ τους ξέρω καλά. Ζω χρόνια εδώ. Κλοπές, ζητιανιά και μόνο τζάμπα ξέρουν να ζητάνε. Το μυαλό τους στη ξάπλα και την καλοπέραση. Για γλέντια πετάν τη σκούφια τους. Τα παιδιά τους που είναι μες τη βρώμα και την γύμνια δεν τα σκέφτονται. Κι ούτε μπορώ να καταλάβω αυτό που λέγαμε πριν για διαφορετικός κτλ. Να τη βράσω εγώ τη διαφορετικότητα αν δεν είμαι σωστός και υπεύθυνος και έντιμος άνθρωπος. Ούτε να τους βλέπω δεν θέλω. Δεν είναι εντάξει άνθρωποι.

Ισότητα

Η κατηγορία αυτή αφορά στην άμεση έκφραση των απόψεων των συμμετεχόντων σχετικά με την αναγνώριση των τσιγγάνων ως ισότιμων μερών του κοινωνικού συνόλου, ως ατόμων που έχουν τα ίδια δικαιώματα στη στέγαση, τη μόρφωση, την υγεία με όλους τους άλλους. Όλοι οι συμμετέχοντες αναγνωρίζουν τα ίσα δικαιώματα των μελών της κοινωνικής ομάδας των τσιγγάνων. Ωστόσο, παρουσιάζει ενδιαφέρον ο τρόπος με τον οποίο εκφράζεται αυτή η θέση. Τα άτομα

που έλαβαν μέρος στην έρευνα εμφανίζουν την τάση να τοποθετούνται υπέρ της ισότητας, δίνοντας ταυτόχρονα την αίσθηση ότι κάτι τέτοιο το θεωρούν μάλλον ανεδαφικό. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι πρόκειται για μία δήλωση, που αν και δίνει την εντύπωση της ειλικρινούς αναγνώρισης των τσιγγάνων ως ίσων μελών της κοινωνίας, μοιάζει να εξαντλείται μάλλον στα όρια της τυπικότητας. Για παράδειγμα:

Ζωή: Ασφαλώς. Άνθρωποι είναι κι αυτοί. Έχουν τα ίδια δικαιώματα με όλους, αλλά αυτοί μοιάζουν να μη θέλουν να μορφωθούν, να αποκτήσουν σπίτι, να έχουν δουλειές και να προκόψουν. Ανέφηρες και την υγεία... έχουν δικαίωμα στην υγεία, όπως όλοι μας, αλλά αυτοί δεν ενδιαφέρονται ούτε για την υγεία τη δικιά τους ούτε των παιδιών τους

Αντώνης: Δικαιώματα; Ναι, πιστεύω ότι έχουν ίσα δικαιώματα. Και μη νομίζεις... ξέρουν να τα διεκδικούν. Το ζήτημα είναι τι θα γίνει με τις υποχρεώσεις τους. Σίγουρα όλοι είμαστε άνθρωποι και πρέπει και υγεία να έχουμε και παιδεία και εργασία. Αυτοί όμως θέλουν να παίρνουν χωρίς να δίνουν στο σύνολο κι έτσι μόνο δικαιώματα ζητάνε.

Ενσωμάτωση

Στην προηγούμενη κατηγορία, όλοι οι συμμετέχοντες εκφράστηκαν θετικά και διατύπωσαν ευθέως την πεποίθησή τους σχετικά με τα ίσα δικαιώματα των μελών της ομάδας των τσιγγάνων σε βασικά κοινωνικά αγαθά. Ακόμη κι όταν η συζήτηση αποκτά ένα πιο συγκεκριμένο θέμα παρατηρείται, επίσης, έντονος αρνητισμός. Οι συμμετέχοντες εκφράζουν, και σε κάποιες περιπτώσεις με πολύ ακραίους χαρακτηρισμούς, την πεποίθηση ότι κάτι τέτοιο είναι σχεδόν αδύνατο. Μάλιστα, προξενεί έκπληξη η ευκολία με την οποία δεν διστάζουν να υποβιβάσουν την υπόσταση των τσιγγάνων, όχι απλώς ως μελών μιας ομάδας του ίδιου κοινωνικού συνόλου, αλλά και της υπόστασής τους ως ανθρώπων. Για παράδειγμα:

Άννα: Νομίζω ότι είναι πάρα πολύ δύσκολο. Αυτοί οι άνθρωποι ζουν αλλιώς, είναι αλλιώς. Δεν νομίζω ότι μπορούν τώρα να γίνουν ξαφνικά όπως εμείς. Δεν πιστεύω ότι μπορούν να

κάνουν μια δουλειά σοβαρή και υπεύθυνη ή ότι θα βάλουν πρόγραμμα. Εδώ τα παιδιά τους δεν θέλουν να τα στέλνουν στο σχολείο και τα βάζουν και δουλεύουν από μικρά

Μιχάλης: Μακάρι. Να γίνουν κι αυτοί άνθρωποι. Τι είναι τώρα; Απατεώνες είναι, τεμπέληδες και παράσιτα. Δεν υπάρχει περίπτωση ο γύφτος να βάλει τη ζωή του σε πρόγραμμα να σταματήσει να κλέβει και να εκμεταλλεύεται τον άλλο· και να σου πω και κάτι. Εγώ ποτέ δεν πρόκειται να τον δεχτώ σαν ίσο και όμοιο με μένα.

Οικονομία – Εργασία

Όλοι οι συμμετέχοντες εκδηλώνουν μία σαφή αρνητική και απαξιωτική στάση για την οικονομική κατάσταση των τσιγγάνων και τις επαγγελματικές τους προοπτικές, τις οποίες θεωρούν εξαιρετικά περιορισμένες. Πιστεύουν, δε, ότι μόνοι υπεύθυνοι για αυτό είναι οι ίδιοι οι τσιγγάνοι, τους οποίους δεν διστάζουν να συγκρίνουν με μέλη άλλων ομάδων που έχουν επίσης τοποθετηθεί στο κοινωνικό περιθώριο. Για παράδειγμα:

Μαρία: Είναι πολύ φτωχοί. Αλλά κι αυτοί δεν κάνουν κάτι γι' αυτό. Παλιά θυμάμαι οι τσιγγάνοι είχαν κάποιες συγκεκριμένες ασχολίες που τους άφηναν καλό κέρδος. Εδώ στο Αγρίνιο οι τσιγγάνοι ήταν οι καλύτεροι καλαθάδες και ήταν πολύ καλοί γανωματήδες και χαλκιάδες. Τώρα δεν ασχολούνται με αυτά και δουλεύουν πότε εδώ και πότε εκεί ή βγαίνουν στη ζητιανιά. Βέβαια είναι και κάποιοι που ασχολούνται με το εμπόριο αλλά είναι λίγοι.

Γιώργος: Τι να δουλέψουν. Αφού δεν είναι της δουλειάς. Βάλε τον γύφτο σε ωράριο και τον πέθανες. Άσε που εκτός από τεμπέληδες δεν έχουν και μπέσα. Μια φορά πήρα τσιγγάνους για κάτι δουλειές τη μια μέρα ήρθαν και μετά δεν φάνηκαν. Και δεν είναι για δουλειά αλλά και να θέλουν δεν τους εμπιστεύεσαι. Τις προάλλες έγιναν τα ίδια και σε ένα γείτονα πήρε κάτι τσιγγάνους για το χτήμα και κάτι αλβανούς. Οι αλβανοί ζήτησαν ένα ποσό συμφώνησαν και δούλεψαν. Οι τσιγγάνοι από τις τρεις μέρες πήγαν τις δύο, ζήτησαν όλα τα μεροκάματα και όταν ήταν εκεί μόνο παράπονα και αναστεναγμοί. Δεν είναι σου λέω για δουλειά.

Εκπαίδευση

Είναι αξιόπρόσεκτο το γεγονός ότι η πλειοψηφία του δείγματος είναι ιδιαίτερος αρνητική στην συνύπαρξη των παιδιών με τους τσιγγανόπαιδες στο ίδιο σχολείο και στην ίδια τάξη. Δηλώνουν ότι πρέπει και οι τσιγγάνοι να μορφωθούν αλλά αυτό μάλλον προτιμούν να γίνει κάπου αλλού, σε χώρο διαφορετικό από αυτόν που φοιτούν τα παιδιά τους. Είναι αξιοσημείωτο το ότι για τους περισσότερους γονείς ακόμα και το να καθίσει το παιδί τους στο ίδιο θρανίο με ένα τσιγγανόπαιδο θεωρείται κάτι πολύ σοβαρό και οπωσδήποτε αποφευκτέο. Επίσης, μπορούν να γίνουν δύο ακόμη παρατηρήσεις: Οι γυναίκες είναι πιο ήπιες από τους άντρες στις εκφράσεις που χρησιμοποιούν, ενώ τόσο οι γυναίκες όσο και οι άνδρες είναι κάθετα αντίθετοι με την ιδέα να είναι ένας τσιγγάνος σημαιοφόρος του σχολείου στο οποίο φοιτά και το δικό τους παιδί. Η αίσθηση που δίνεται είναι ότι αυτή η σφοδρή άρνηση δεν συνδέεται με την εθνική ταυτότητα αλλά με την κοινωνική υποτίμηση που θα βιώσουν τα άτομα σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Για παράδειγμα:

Ζωή: Πρέπει να πάνε τα παιδιά τους στο σχολείο, αλλά για να πω την αλήθεια δεν μου αρέσει που το παιδί μου είναι στην ίδια τάξη με τα γυφτάκια. Παιδιά είναι δεν λέω, αλλά νομίζω ότι έτσι και το δικό μου το παιδί θα μείνει πίσω στα μαθήματα. Για αυτό και πέρσι που το έβαλε η δασκάλα στο ίδιο θρανίο με ένα γυφτάκι και μου το είπε το παιδί πήγα αμέσως στο σχολείο και κανόνισα να του αλλάξουν θέση. Δεν είναι σωστό αλλά πρέπει να προστατέψουμε τα παιδιά μας και το μέλλον τους

Κώστας: Όχι δεν μου αρέσει. Πιστεύω ότι θα ήταν καλύτερο να είχαν διαφορετικές τάξεις ή ακόμη καλύτερα να πήγαιναν σε διαφορετικό σχολείο. Τώρα για σημαιοφόρος που λες δεν θα μου άρεσε. Όχι ότι θα έκανα φασαρία, αλλά δεν θα μου άρεσε, θα ήταν υποτιμητικό για μας.

Υγεία

Οι απόψεις των ατόμων του δείγματος σχετικά με την υγεία και του τσιγγάνους δεν είναι θετική. Μπορούμε να πούμε ότι εστιάζουν την προσοχή τους στο θέμα της προσωπικής υγιεινής και θεωρούν ότι οι τσιγγάνοι είναι οι ίδιοι υπεύθυνοι για την κακή κατάσταση της υγείας τους, ενώ δεν διστάζουν να κατηγορήσουν τα τσιγγανόπαιδα ως πηγή μόλυνσεων και ασθενειών για τα δικά τους παιδιά. Για μία ακόμη φορά αντλούν στοιχεία για να υποστηρίξουν την άποψή τους από περιστατικά της καθημερινότητάς τους. Για παράδειγμα:

Άννα: Η αλήθεια είναι ότι δεν προσέχουν την υγεία τους. Βλέπω τα παιδιά τους. Ξυπόλητα τα έχουν και δεν τα ντύνουν. Μετά πηγαίνουν στο σχολείο και κολλάνε και τα δικά μας παιδιά. Ξέρεις πόσες φορές μου ήρθε άρρωστο από το σχολείο φέτος;

Βασίλης: Αν πλησιάσεις τσιγγάνο σου έρχεται κατευθείαν μια μυρωδιά. Δεν πλένονται. Και μην τους πεις για γιατρό,... φοβούνται..... Μετά αυτοί οι άνθρωποι μένανε ως πρόσφατα σε τσαντρία. Τι καθαριότητα να έχουν. Αλλά και τώρα τα σπίτια τους δεν είναι καθαρά. Είναι πρόβλημα για την περιοχή αυτό. Όχι ότι φοβόμαστε μην πάθουμε καμιά επιδημία, αλλά έχουμε το νου μας

Διαπροσωπική επαφή

Οι συμμετέχοντες είναι εξαιρετικά αντίθετοι στην ιδέα ανάπτυξης κοινωνικών σχέσεων με τους τσιγγάνους. Όλοι τους έχουν την εμπειρία της άμεσης κοινωνικής επαφής, αλλά δίνουν την εντύπωση ότι αυτό συμβαίνει αναπόφευκτα από τη στιγμή που κατοικούν σε όμορους συνοικισμούς. Περιορίζουν την κοινωνική τους επαφή στα απαραίτητα και είναι φανερό η πρόθεσή τους για την τήρηση διακριτών ορίων στις σχέσεις τους και την επαφή τους με τους τσιγγάνους. Για παράδειγμα:

Ελένη: Κοινωνική επαφή έχουμε όλοι εδώ αφού ζουν δίπλα μας, περνούν κάθε μέρα έξω απ' τα σπίτια μας. Παρέα όμως δεν κάνουμε κι ούτε το επιδιώξαμε και ποτέ. Και τα παιδιά στο σχολείο έχουν σχέσεις με τα γυφτάκια αλλά δεν είναι και φίλοι.

Μιχάλης: Εγώ έχω κάνει και παρέα κάποια στιγμή με τσιγγάνους. Δεν είναι άνθρωποι ρε παιδί μου να κάνεις φιλία μαζί τους. Δεν μπορείς να συνεννοηθείς και φοβάσαι ότι θα σου τη φέρουνε. Εγώ το λέω και στο παιδί να μη έχει πολλά–πολλά με τα γυφτάκια στο σχολείο.

Γειτνίαση

Σε αντιστοιχία με την προηγούμενη κατηγορία, και εδώ οι συμμετέχοντες είναι αντίθετα στην οικιστική γειτνίαση και συνύπαρξη με τους τσιγγάνους. Στη σκέψη αυτών των ανθρώπων η οικιστική γειτνίαση συνιστά ένα πρόβλημα της καθημερινότητάς τους. Αντιτίθενται σφοδρά στην συνύπαρξη επικαλούμενοι λόγους ασφάλειας, υγείας, κοινωνικής υποτίμησης. Για παράδειγμα:

Μαρία: Εμείς ζούμε δίπλα τους και δεν μπορώ να πω ότι είναι κάτι ευχάριστο. Η αλήθεια είναι ότι θα προτιμούσα να μεταφερθούν από εδώ σε κάποια άλλη περιοχή, γιατί και μας δεν μας αρέσει να λένε ο κόσμος ότι ζούμε στα γύφτικα.

Βασίλης: Εδώ μας έχουν ρημάξει που ζουν σε κάποια απόσταση, όχι και να τους βάλουμε μες τα σπίτια μας. Πώς να ζούσαμε δηλαδή, όλοι στην ίδια πολυκατοικία. Αυτοί σε ένα διαμέρισμα με επτά – οκτώ παιδιά να σηκώνουν τη γειτονιά στο πόδι, να βρωμίζουν και να κάνουν τη ζωή τη δική μας και των παιδιών μας ακόμη πιο δύσκολη. Όχι να έρθουν εδώ, αλλά αν γίνεται να φύγουν μακριά μας μπας και ησυχάσουμε.

Στενές ανθρώπινες σχέσεις

Εξίσου αρνητική είναι και η στάση των ατόμων που συναπαρτίζουν το δείγμα της έρευνας σχετικά με την προοπτική ανάπτυξης στενών συναισθηματικών σχέσεων με μέλη της ομάδας των τσιγγάνων. Θεωρούν ένα τέτοιο ενδεχόμενο εξωφρενικό και από τον λόγο των ανδρών δεν απουσιάζουν σεξιστικά σχόλια που κάνουν φανερή την

διάκριση και την τάση υποτίμησης των τσιγγάνων, ενώ οι γυναίκες χρησιμοποιούν ακραίες εκφράσεις για να δείξουν την αντίθεσή τους. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι, ειδικά το θέμα της ανάπτυξης στενών συναισθηματικών σχέσεων μεταξύ των παιδιών τους και ατόμων τσιγγάνικης καταγωγής αντιμετωπίζεται ως συμφορά. Για παράδειγμα:

Άννα: Το παιδί μου να πάρει τσιγγάνο; Ίσα που το σκοτώνω. Να το μεγαλώσω εγώ σαν πρίγκιπα και να μου φέρει στο σπίτι μια γύφτισσα. Όχι, ποτέ. Εμείς λέμε πως θα γίνει να φύγουν από δω και συ μου λες να έχουμε και άλλου είδους σχέσεις; Μακριά από μας αυτά.

Αντώνης: Για μας εδώ είναι ντροπή να είσαι δεσμευμένος με τσιγγάνα, όλοι θα γυρίσουν και θα πουν : Καλά βλάκας είναι; Τι έπαθε; Βέβαια μερικές τσιγγάνες είναι πολύ όμορφες (χαμηλώνει τη φωνή) κι απ' ότι έχω ακούσει κάνουν φοβερό κρεβάτι. Δεν θα με πείραζε να δοκιμάσω...

Πρόνοια

Είναι, πραγματικά, εντυπωσιακό το γεγονός ότι όλοι οι συμμετέχοντες έχουν την πεποίθηση ότι το κράτος έχει υποστηρίξει περισσότερο από ότι θα έπρεπε τους τσιγγάνους. Ταυτόχρονα εκφράζουν ένα αίσθημα άνισης κατανομής του κρατικού ενδιαφέροντος θεωρώντας εαυτόν αδικημένο και εκδηλώνουν την άποψη ότι αυτοί θα έπρεπε να έχουν τύχει επιχορήγησης και ειδικών ευνοϊκών ρυθμίσεων επειδή κατοικούν κοντά στους τσιγγάνους. Για παράδειγμα:

Ζωή: Υπάρχει πρόνοια και σε πολύ μεγάλο βαθμό. Εδώ ο συνοικισμός τους έχει αλλάξει ριζικά. Φτιάξανε το μέρος, τους φέρανε και λυόμενα, γίνονται προγράμματα για να πηγαίνουν τα παιδιά τους στο σχολείο, παίρνουν ταμείο ανεργίας. Τι άλλο θέλουν;

Γιώργος: Η πολιτεία τους έχει βοηθήσει και με το παραπάνω. Μέχρι και δάνειο τους δίνουν 15 20 εκατομμύρια για να φτιάξουν σπίτια. Εμάς δεν μας έδωσαν τίποτα. Νομίζω ότι τους έχουν βοηθήσει και πολύ περισσότερο απ' όσο θα έπρεπε σε αντίθεση με πολλούς από μας

που έχουμε οικογένειες, παιδιά και υποχρεώσεις και δεν έχουμε πάρει το παραμικρό από το κράτος. Τους βοηθάνε τους τσιγγάνους κι αυτοί δεν το αναγνωρίζουν και μόνο να ζητάνε ξέρουν και να κάνουν κομπίνες για να πάρουν κι άλλα λεφτά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

ΣΥΖΗΤΗΣΗ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοπτική αποτίμηση

Σε μία προσπάθεια, καταρχήν, συνολικής και συνοπτικής αποτίμησης των δεδομένων της έρευνας μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι είναι ικανοποιητικά για τρεις, κυρίως, λόγους: Πρώτον, επαληθεύουν τις υποθέσεις που διατυπώθηκαν, δεύτερον εκπληρώνουν τους στόχους της και τρίτον, αποτελούν τη βάση για την ανάπτυξη ενός γόνιμου, πολυεπίπεδου προβληματισμού.

Πιο συγκεκριμένα, και όσον αφορά στην επαλήθευση των ερευνητικών υποθέσεων, από την ανάλυση περιεχομένου προκύπτει ότι οι συμμετέχοντες τείνουν να διαθέτουν ένα κοινό, ή σχεδόν κοινό, σύνολο από απόψεις, αντιλήψεις, πεποιθήσεις, στάσεις απέναντι στους τσιγγάνους. Το περιεχόμενο του λόγου τους αναδεικνύει ότι η κοινωνική αναπαράσταση για τους τσιγγάνους αποτελείται από αρνητικές στερεότυπες απόψεις στις οποίες είναι διακριτή η τάση των ατόμων για διάκριση, υποτίμηση, περιθωριοποίηση και αποστασιοποίηση από τα μέλη της κοινωνικής ομάδας των τσιγγάνων. Όσον αφορά στη σύσταση και τη μορφή των στερεότυπων αντιλήψεων σχετικά με τους τσιγγάνους, ο λόγος των συνεντευξιασθέντων αποδεικνύει ότι τα άτομα χρησιμοποιούν πιο οξείς χαρακτηρισμούς, οι εκφράσεις τους είναι ακραίες και οι θέσεις τους σε σημαντικό βαθμό συγκροτημένες και αδιαπραγμάτευτες. Τέλος, όπως επίσης αναμενόταν, η παρουσία της προκατάληψης είναι έντονη και η μορφή με την οποία εκδηλώνεται είναι η φανερή.

Η ποικιλία των δεδομένων και, κυρίως, το εύρος των θεματικών περιοχών που διερευνήθηκαν κατά τις συνεντεύξεις και των κατηγοριών οι οποίες προέκυψαν σε

συνδυασμό με τη διαφοροποίηση των εκφάνσεων του «κοινού νου» των ατόμων που συνυπάρχουν στο ίδιο κοινωνικό σύνολο με τους τσιγγάνους, αποτελούν ισχυρή ένδειξη της εκπλήρωσης των βασικών ερευνητικών στόχων της μελέτης. Στη συζήτηση που πρόκειται να ακολουθήσει θα αναδειχθεί το γεγονός ότι η φύση των ευρημάτων παρέχει τη δυνατότητα, τόσο για μία σφαιρική εξέταση και απεικόνιση της κοινωνικής αναπαράστασης για τους τσιγγάνους, όσο και για την ανάδειξη των δυναμικών που διαμορφώνουν τη μορφή και το περιεχόμενο αυτής της αναπαράστασης. Ο ίδιος ο λόγος των συντευξιασθέντων περιέχει όλες τις απαραίτητες πληροφορίες και ήδη από την ανάλυση που προηγήθηκε στάθηκε ικανή η ανίχνευση και ο εντοπισμός των διαφαινόμενων δυναμικών. Η περιθωριοποίηση των τσιγγάνων, η πρόθεση αποστασιοποίησης των ατόμων, η κοινωνική διάκριση και η υποτίμησή τους, είναι δυνατό να ερμηνευθούν ως αντιδράσεις στην απειλή που βιώνουν τα άτομα αυτά για την κοινωνική τους ταυτότητα και την εικόνα του εαυτού τους.

Ο πλούτος των πληροφοριών που προκύπτουν από την ερευνητική διαχείριση του λόγου των συμμετεχόντων και η συνακόλουθη απόπειρα ερμηνευτικής προσέγγισής του, θέτουν τις βάσεις για τη διατύπωση ενός προβληματισμού σε τρία επίπεδα. Καταρχήν, καθιστά ικανή την συνολική και συγκροτημένη θεώρηση του θέματος φωτίζοντας σημαντικές αλλά δυσδιάκριτες πτυχές του. Το γεγονός αυτό επιτρέπει την κριτική θεώρηση της μελέτης αυτής καθεαυτής –πράγμα, που αναμένεται να έχει ένα διπλό όφελος; Μέσα από την επισήμανση των όποιων αδυναμιών να παρέχει σημαντικές προτάσεις για μελλοντικά ερευνητικά εγχειρήματα. Για παράδειγμα, η παράλληλη διερεύνηση της μορφής της προκατάληψης των ατόμων μέσω της χρήσης ενός σχετικού ερωτηματολογίου αυτό-αναφοράς θα παρείχε τη δυνατότητα διασταύρωσης των δεδομένων της συνέντευξης

και περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη δυνατότητα σχεδιασμού ενός προγράμματος παρέμβασης για την μεταβολή της κοινωνικής αναπαράστασης για τους τσιγγάνους στη βάση της Υπόθεσης της Επαφής (Contact Hypothesis).

Η συζήτηση που θα πραγματοποιηθεί σε αυτό, το τελευταίο, κεφάλαιο της μελέτης με σκοπό την ερμηνεία των ερευνητικών δεδομένων, πρόκειται να διαρθρωθεί σύμφωνα με τους άξονες που τέθηκαν και το σκεπτικό που αναπτύχθηκε πιο πάνω.

Η κοινωνική αναπαράσταση για τους τσιγγάνους

Η κοινωνική αναπαράσταση είναι ένα σύνολο από απόψεις, αντιλήψεις, στάσεις, γνώμες για ένα κοινωνικό φαινόμενο, μία κοινωνική ομάδα μία συγκεκριμένη κοινωνική συνθήκη ή ένα πρόσωπο. Είναι «κοινωνικές εικόνες» που αντικατοπτρίζουν τον κοινό νου μιας ομάδας ατόμων. Αυτό δεν σημαίνει ότι η μορφή, το περιεχόμενο, η δομή και η οργάνωσή τους θα είναι πανομοιότυπες για όλα τα άτομα που συνιστούν την ομάδα. Η εντύπωση που δίνεται είναι ότι η διαφοροποίηση σχετικά με τη συγκεκριμένη κοινωνική αναπαράσταση εντοπίζεται στον τρόπο με τον οποίο τα άτομα εκφράζουν την σχετική κοινωνική εικόνα που διαθέτουν. Επομένως, παρά τις όποιες μικρές διαφοροποιήσεις, ο «κοινός νους» των ατόμων για τους τσιγγάνους μπορεί να διατυπωθεί ως εξής:

Οι τσιγγάνοι είναι διαφορετικοί από τα υπόλοιπα μέλη του κοινωνικού συνόλου, έχουν τα δικά τους ήθη και έθιμα, το δικό τους σύστημα αρχών και αξιών, το δικό τους πολιτισμό. Η διαφορετικότητά τους εντοπίζεται στο χρώμα του δέρματος τους, στον τρόπο που ντύνονται στη γλώσσα που μιλούν (προφορά και γλωσσικός κώδικας), στον τρόπο με τον οποίο επικοινωνούν τόσο μεταξύ τους, όσο και με τους άλλους. Δεν έχουν φυλές ή φύλα, είναι όλοι τσιγγάνοι ή γύφτοι. Δεν αντιμετωπίζονται ως ισότιμα μέλη της κοινωνίας. Είναι άνθρωποι που σε πολλά σημεία υστερούν κοινωνικά σε σχέση με τους άλλους και η ενσωμάτωσή τους στο κοινωνικό σύνολο για την απολαβή των ίδιων «προνομίων» με τους υπόλοιπους είναι πολύ δύσκολή ή σχεδόν αδύνατη. Οι τσιγγάνοι δεν αγαπούν τη δουλειά, είναι τεμπέληδες, μικροαπατεώνες, επιπόλαιοι και ανεύθυνοι. Είναι αχάριστοι και πλεονέκτες, προτιμούν να εκμεταλλεύονται την κρατική πρόνοια παρά να δουλεύουν. Οι επαγγελματικές τους δραστηριότητες είναι περιορισμένες στο μικρεμπόριο και την

περιστασιακή εργασία και οι επαγγελματικές τους δυνατότητες εκτείνονται στο ίδιο πλαίσιο. Δεν αγαπούν τη μόρφωση και θέλουν οι ίδιοι και τα παιδιά τους να είναι αμόρφωτοι. Παραμελούν την προσωπική τους υγιεινή και αποτελούν απειλή για τη δημόσια υγεία. Ανήκουν στην κατώτατη κοινωνική τάξη, δεν έχουν δυνατότητες κοινωνικής ανέλιξης και η συναναστροφή μαζί τους μπορεί να αποτελέσει αρνητική επιρροή ή αιτία κοινωνικού στιγματισμού. Ωστόσο, «... άνθρωποι είναι κι αυτοί όπως όλοι μας».

Η περιγραφή αυτή αποτελεί την αποτύπωση των γνώμών, των αντιλήψεων, των πεποιθήσεων και των στάσεων των ατόμων, απαλλαγμένη από σχήματα λόγου, αοριστολογίες και εκφραστικούς περιορισμούς που επιβάλλει η κοινωνική σύμβαση και η πολιτική ορθότητα του καιρού μας. Η περιγραφή που αναπτύχθηκε πιο πάνω αφορά σε μία προσπάθεια απεικόνισης της αντίληψης που είναι κοινή σε ένα τμήμα του πληθυσμού σε απόλυτα μεγέθη. Στην ανάλυση που ακολουθεί ευθύς αμέσως θα επιχειρηθεί με περισσότερες λεπτομέρειες η κατάδειξη των επιμέρους πτυχών της κοινωνικής αναπαράστασης.

Η φύση της κοινωνικής αναπαράστασης είναι βαθύτατα επικοινωνιακή. Η επικοινωνία μεταξύ των ατόμων είναι το δομικό στοιχείο της κάθε κοινωνικής αναπαράστασης και ο επικοινωνιακός λόγος των ατόμων αποτελεί μία από τις καλύτερες μεθόδους διερεύνησης μιας κοινωνικής αναπαράστασης. Προσεγγίζοντας την κοινωνική αναπαράσταση για τους τσιγγάνους υπό το πρίσμα της επικοινωνίας είναι δυνατό να αναπτυχθεί μία ερμηνευτική προσέγγιση στις τρεις σχετικές διαστάσεις –στάση, πληροφορία και πεδίο της αναπαράστασης- οι οποίες σύμφωνα με τον Moscovici (1961) ορίζουν το περιεχόμενο, την οργάνωση και τη σημασία των κοινωνικών αναπαραστάσεων. Επιγραμματικά υπενθυμίζεται ότι η στάση αφορά

στην ψυχική προδιάθεση ενός ατόμου ή μίας ομάδας για συμπεριφορά ως προς το αντικείμενο της κοινωνικής αναπαράστασης, η πληροφορία στην ποσότητα και την ποιότητα της γνώσης για το αντικείμενο της κοινωνικής αναπαράστασης και το πεδίο της αναπαράστασης αναφέρεται στην οργάνωση του συνόλου των απόψεων που αφορούν σε μία συγκεκριμένη αναπαράσταση.

Σύμφωνα με την ανάλυση περιεχομένου που προηγήθηκε και την απόπειρα περιγραφής της κοινωνικής αναπαράστασης των ατόμων για τους τσιγγάνους η στάση τους είναι ξεκάθαρα αρνητική. Το ίδιο ισχύει και για τον γενικό προσανατολισμό της κοινωνικής τους αναπαράστασης. Για τα μέλη του συγκεκριμένου κοινωνικού υποσυνόλου οι τσιγγάνοι είναι ένα πρόβλημα. Τους αντιπαθούν, θεωρούν ότι συνιστούν απειλή για την εικόνα του εαυτού τους και την εικόνα που τα υπόλοιπα μέλη του κοινωνικού συνόλου σχηματίζουν για αυτούς. Τους θεωρούν αχάριστους, ανεπρόκοπους, ανεύθυνους. Τείνουν, δε, να αποδίδουν στους τσιγγάνους της ευθύνη για ζητήματα που αφορούν στην δική τους καθημερινότητα (π.χ. οι τσιγγάνοι είναι υπεύθυνοι που οι ίδιοι δεν απολαμβάνουν κρατικά προνόμια και επιχορηγήσεις, η οικιστική γειτνίαση με τους τσιγγάνους συντελεί στην υποβάθμιση της περιοχής στην οποία ζουν και στο γεγονός ότι η περιοχή τους δεν έχει αναπτυχθεί πολεοδομικά και περιβαλλοντικά).

Όσον αφορά στη διάσταση της πληροφορίας μπορούμε να πούμε ότι τα άτομα που κατοικούν δίπλα από τους τσιγγάνους διαθέτουν κάποιες πληροφορίες για τον πολιτισμό των τσιγγάνων, τη γλώσσα, την προέλευση, το σύστημα αρχών και αξιών τους, αλλά και για την καθημερινότητά τους. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι το επίπεδο των κοινωνικών τους γνώσεων για τους τσιγγάνους βρίσκεται σε ικανοποιητικό επίπεδο, ή έστω στο επίπεδο που θα μπορούσε κανείς να περιμένει λόγω της, ουσιαστικής, συνύπαρξής τους με τους τσιγγάνους. Πάντως, παρά το

γεγονός της γειννίαςης είναι αξιοπρόσεκτος ο τρόπος με τον οποίο μεταφράζουν και μετουσιώνουν την γνώση που διαθέτουν. Διαπραγματεύονται τις πληροφορίες που διαθέτουν μονοσήμαντα και με κατεύθυνση αρνητική. Σε πρώτη ανάγνωση αυτή η σταθερά αρνητική στάση των ατόμων θα μπορούσε να προκαλέσει και έκπληξη, υπό την έννοια ότι πρόκειται για γνώση η οποία σε μεγάλο βαθμό προέρχεται άμεσα από την καθημερινή επαφή και τη μικρότερη ή μεγαλύτερη επικοινωνία και «τριβή» με άτομα-μέλη της κοινωνικής ομάδας των τσιγγάνων. Όπως θα δειχθεί πιο κάτω, η τάση των συγκεκριμένων ατόμων όχι απλώς ερμηνεύεται αλλά αποτελεί και σημαντικό στοιχείο για την οικοδόμηση ενός συλλογισμού για την εξήγηση των δυναμικών που διέπουν την κοινωνική αναπαράσταση που διαθέτουν.

Τέλος, σχετικά με το πεδίο της αναπαράστασης, οι συμμετέχοντες τείνουν να ιεραρχούν τις απόψεις που αφορούν στους τσιγγάνους έχοντας ως κριτήριο την διάκριση, την υποτίμηση, την περιθωριοποίηση. Η κοινωνική συμπεριφορά των τσιγγάνων, η συμπεριφορά τους σε ζητήματα της καθημερινότητας, όπως η δραστηριότητά τους για την εξεύρεση οικονομικών πόρων, η υγιεινή και η οικιστική γειννίαση, αλλά και η κοινωνικο-πολιτισμική ταυτότητα που φέρουν αποτελούν τα στοιχεία που καταλαμβάνουν τις πρώτες θέσεις στην οργάνωση του συνόλου των απόψεων τους για αυτούς και ορίζουν τα όρια του αναπαραστατικού τους πεδίου που μοιάζει να είναι περιορισμένο και μονοδιάστατο.

Ο Abrie (1987) υποστήριξε ότι κάθε κοινωνική αναπαράσταση οργανώνεται σε ένα κεντρικό πυρήνα και σε ένα σύνολο περιφερειακών στοιχείων. Ο κεντρικός πυρήνας είναι το δομικό και συμπαγές μέρος της αναπαράστασης. Αντίθετα, τα περιφερειακά στοιχεία είναι λιγότερο συνεκτικά και περισσότερο ευμετάβλητα, αντιπροσωπεύοντας το μέρος της κοινωνικής αναπαράστασης στο οποίο

αναπτύσσονται η διαφορετικότητα και η ατομικότητα του καθενός με συνέπεια τις διακυμάνσεις στον τρόπο πρόσληψης και αναπαραγωγής της από μία ομάδα ατόμων που μοιράζεται την ίδια αναπαράσταση.

Υπό αυτό το σκεπτικό και σύμφωνα με όσα συζητήθηκαν στην ανάπτυξη του περιεχομένου και της δομής της κοινωνικής αναπαράστασης μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ο κεντρικός πυρήνας μοιάζει να συντίθεται από τα στοιχεία της διάκρισης, της υποτίμησης της περιθωριοποίησης, της αποστασιοποίησης, του διαχωρισμού, της ανισότητας. Προσπερνώντας την προσπάθεια έκφρασης ενός πολιτικά ορθού λόγου των ατόμων και την επιτηδευμένη πρόθεση προβολής ενός κοινωνικά «ευαίσθητου» προσώπου, η σύσταση του κεντρικού πυρήνα της αναπαράστασης του συνόλου των συμμετεχόντων για τους τσιγγάνους, μπορεί να περιγραφεί ως εξής: Οι τσιγγάνοι είναι πρόβλημα. Η κοινωνική και οικιστική συνύπαρξη με τους τσιγγάνους έχει μόνο αρνητικά στοιχεία. Οι τσιγγάνοι είναι πολίτες τρίτης κατηγορίας, ρέπουν προς την παραβατικότητα και τον παρασιτισμό και η κοινωνική, επαγγελματική και διαπροσωπική επαφή μαζί τους πρέπει να αποφεύγεται. Όσο πιο μακριά είναι οι τσιγγάνοι τόσο το καλύτερο.

Το περιφερειακό σύστημα της κοινωνικής αναπαράστασης των ατόμων που έλαβαν μέρος στην έρευνα αποτελείται περισσότερο από τα στοιχεία εκείνα που προέρχονται από την καθημερινή επαφή και αλληλεπίδραση μαζί τους. Είναι οι απόψεις για τις οικιστικές τους συνήθειες, τις επαγγελματικές τους δραστηριότητες, την κοινωνική τους συμπεριφορά. Οι απόψεις αυτές είναι σκληρές, αρνητικές, είναι υψηλά συνεκτικές και μονοδιάστατες –πράγμα, που οδηγεί στη διαπίστωση της μικρής διαφοροποίησης των περιφερειακών στοιχείων από τον κεντρικό πυρήνα. Έτσι, οι απόψεις τους σχετικά με την ισότητα είναι μόνο τυπικές, δεν πιστεύουν στην ενσωμάτωση των τσιγγάνων και δεν την επιθυμούν, αμφισβητούν έντονα την

αγαθότητα των προθέσεων και του χαρακτήρα των τσιγγάνων, συγκρίνονται μαζί τους και βιώνουν ένα αίσθημα κοινωνικής αδικίας.

Ο Flament (1993) υποστήριξε ότι τα περιφερειακά στοιχεία της αναπαράστασης λειτουργούν ως διαμεσολαβητές μεταξύ της αναπαράστασης και της πραγματικότητας. Οι συμμετέχοντες ζουν με τους τσιγγάνους. Οι τσιγγάνοι είναι για αυτούς μέρος της πραγματικότητας, της καθημερινότητάς τους. Έτσι, νιώθουν πιο έντονη την ανάγκη να διαφοροποιηθούν, να ενισχύσουν την εικόνα του εαυτού τους τόσο για τους ίδιους όσο και ως προς τους άλλους.

Ο ρόλος του στερεοτύπου και της προκατάληψης

Έχοντας κατά νου την ανάλυση των ερευνητικών δεδομένων σχετικά με την κοινωνική αναπαράσταση για τους τσιγγάνους και την ερμηνευτική προσέγγιση ορισμένων επιμέρους πτυχών της, μπορούμε να πούμε ότι η συγκεκριμένη αναπαράσταση συναπαρτίζεται από ένα σύνολο αρνητικών στερεότυπων απόψεων. Οι απόψεις αυτές αποτελούν προϊόν αρνητικής προκατάληψης, η οποία τείνει να εμφανίζεται με διαφορετικές μορφές μεταξύ των ομάδων του δείγματος. Η θέση αυτή πρόκειται να αναπτυχθεί λεπτομερώς ευθύς αμέσως. Άλλωστε, όπως ήδη τονίστηκε, η ερευνητική φιλοδοξία της παρούσας μελέτης δεν εξαντλείται στην αποτύπωση και λεπτομερή σκιαγράφηση της κοινωνικής αναπαράστασης για τους τσιγγάνους. Στους ερευνητικούς της στόχους συμπεριλαμβάνονται εξίσου η προσπάθεια ερμηνευτικής ανατόμησής της και η ανάδειξη και εξήγηση των δυναμικών που τη διέπουν. Ως εδώ η συζήτηση που πραγματοποιήθηκε ικανοποίησε τον πρώτο στόχο. Σε αυτή την ενότητα θα επιχειρηθεί η επίτευξη του δεύτερου. Έτσι, θα γίνει μία προσπάθεια ερμηνείας των δεδομένων υπό το φως των εννοιών του στερεοτύπου και της προκατάληψης, ώστε να αναδειχθεί ο κομβικός τους ρόλος στη διαμόρφωση των λιγότερο διακριτών διαδικασιών που επηρεάζουν το περιεχόμενο και τη μορφή της κοινωνικής αναπαράστασης.

Τα στερεότυπα είναι γενικευμένες και συχνά υπεραπλουστευμένες πεποιθήσεις σχετικά με τα χαρακτηριστικά, την τάση και τη συμπεριφορά μελών συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων. Δημιουργούνται μέσα από, δύο, κυρίως, οδούς: Πρώτον, μέσω της γενίκευσης της συμπεριφοράς ενός μέλους μιας ομάδας, ώστε να χαρακτηρίσουν την ομάδα στο σύνολό της. Η τάση αυτή είναι φανερή στα άτομα

τόσο της πρώτης, όσο και των άλλων δύο ομάδων του δείγματος. Πιο συγκεκριμένα, από την πλειοψηφία των συμμετεχόντων διατυπώθηκε η άποψη ότι οι τσιγγάνοι είναι κλέφτες («μας έχουν ρημάξει» ήταν χαρακτηριστικά η διατύπωση που χρησιμοποιήθηκε). Η δήλωση αυτή σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει ότι το σύνολο ή έστω η μεγάλη πλειοψηφία των τσιγγάνων που κατοικούν στους δύο συνοικισμούς στην προαστιακή ζώνη του Αγρινίου επιδίδονται συστηματικά σε κλοπές ή ότι σημειώθηκε κάποιο επεισόδιο μαζικής ληστρικής επιδρομής. Επίσης, από τους περισσότερους εκφράστηκε η βεβαιότητα ότι οι τσιγγάνοι είναι ιδιαίτερα ωφελημένοι από την Πολιτεία και έχουν λάβει σημαντικότερη οικονομική βοήθεια από το Κράτος («Μέχρι και δάνειο τους δίνουν 15-20 εκατομμυρίων για να φτιάξουν σπίτια»). Κάτι τέτοιο μπορεί να μην είναι ψευδές, πιθανότατα όμως αφορά σε μία πολύ περιορισμένη μερίδα των τσιγγάνων που ζουν στην περιοχή. Διαφορετικά, η ζωή αυτών των ανθρώπων θα ήταν εμφανώς βελτιωμένη και το βιοτικό τους επίπεδο σαφώς υψηλότερο από το σημερινό.

Η δεύτερη, κύρια, οδός δημιουργίας των στερεοτύπων είναι αυτή της αντιμετώπισης των μελών άλλων κοινωνικών ομάδων ως ομοιογενή και αδιαφοροποίητα σύνολα ατόμων. Η τάση αυτή ήταν σαφής για όλους τους συμμετέχοντες. Για παράδειγμα, στη συζήτηση σχετικά με τη διαφορετικότητα των τσιγγάνων ως προς τις φυλές από τις οποίες προέρχονται αρκετοί ήταν εκείνοι, που αν και δήλωσαν άγνοια σχετικά με το θέμα, δεν δίστασαν να επισημάνουν: «όλοι οι γύφτοι μια γενιά» εκφράζοντας πολύ χαρακτηριστικά την τάση τους να ομαδοποιούν και να μην ενδιαφέρονται για τον φυλετικό, εν προκειμένω, διαχωρισμό των τσιγγάνων.

Με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, τα στερεότυπα σχηματίζονται για να εξυπηρετήσουν συγκεκριμένους σκοπούς. Από τη μία να τονίσουν τη

διαφορετικότητα μεταξύ των κοινωνικών ομάδων και από την άλλη να οριοθετήσουν τις δυνατότητες της κοινωνικής κινητικότητας των ατόμων-μελών της κοινωνικής ομάδας των τσιγγάνων. Η σχέση μεταξύ των ατόμων του δείγματος και των τσιγγάνων είναι μία σχέση ανταγωνιστική. Νιώθουν ότι η συνύπαρξη μαζί τους συνιστά ευθεία απειλή της εικόνας που διαθέτουν για τον εαυτό τους και της εικόνας που οι άλλοι έχουν για αυτούς. Είναι, λοιπόν, μάλλον αναμενόμενο να χρησιμοποιούν τα στερεότυπα ως μέσα προφύλαξης της αίσθησης ανωτερότητας που νιώθουν έναντι των μελών αυτής της κοινωνικής ομάδας. Η διαφορετικότητα είναι μία έννοια που διακινείται έντονα στο λόγο των ατόμων και διακρίνεται σε ένα σημαντικό αριθμό των λεκτικών τους διατυπώσεων. Είναι φανερό η πρόθεσή τους να κρίνουν τους τσιγγάνους με αυστηρότητα και να δίνουν μεγαλύτερες διαστάσεις σε γεγονότα και συμπεριφορές τους, οι οποίες λειτουργούν ενισχυτικά για τα στερεότυπα που διαθέτουν. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι η θεώρησή τους είναι εξαιρετικά μονοσήμαντη, με την έννοια ότι είναι ελάχιστοι αυτοί που αναγνωρίζουν κάτι καλό, ένα θετικό στοιχείο στη συμπεριφορά των τσιγγάνων. Η διαφορετικότητα αναγνωρίζεται, αλλά με τρόπο στερεοτυπικό που χρησιμεύει ως στοιχείο ανάδειξης της κοινωνικής τους ανωτερότητας έναντι των μελών μιας άλλης κοινωνικής ομάδας.

Άλλωστε δεν πρέπει να λησμονιέται το γεγονός, ότι τα άτομα τείνουν να διαχειρίζονται τις νέες πληροφορίες με τρόπο που να εξυπηρετεί την οργάνωση του κοινωνικού τους κόσμου που έχει δομηθεί σε προϋπάρχουσες εμπειρίες. Οι πληροφορίες που αφορούν στους τσιγγάνους δεν υφίστανται μία ολοκληρωμένη γνωσιακή επεξεργασία αλλά μία σύντομη ανίχνευση για την κατάταξή τους σε ήδη υπάρχοντα σχήματα συμπεριφορών. Το γεγονός, δηλαδή, ότι οι τσιγγάνοι πριν από κάποιες δεκαετίες ζούσαν σε άθλιες συνθήκες, ήταν πολύ περισσότερο αποκομμένοι από το υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο, δεν διέθεταν καμία προοπτική κοινωνικής

ενσωμάτωσης έχει μεταφερθεί ως βασικό κριτήριο αξιολόγησης των σχετικών δυνατοτήτων αυτών των ανθρώπων και έτσι οι εξελίξεις που μπορεί να έχουν συντελεστεί απλά παραγνωρίζονται ή καλύτερα αφομοιώνονται. Μεθερμηνεύονται, δηλαδή, και παραλλάσσονται ώστε να είναι περισσότερο συμβατές με ένα σύνολο στερεότυπων αντιλήψεων που ήδη λειτουργεί ως κανόνας προσέγγισης της πραγματικότητας αυτών των ανθρώπων. Έτσι, τα περιστατικά μικροκλοπών τείνουν να αποδίδονται στους τσιγγάνους, ακόμη κι αν αυτοί δεν είναι οι δράστες, η εποχιακή εργασία να ερμηνεύεται ως οκνηρία και επιπολαιότητα, η διαβίωση σε κακές συνθήκες στις προαστιακές περιοχές των πόλεων ως πολιτισμική ιδιαιτερότητα και αποτέλεσμα ελεύθερης επιλογής των τσιγγάνων. Τα στερεότυπα διαμορφώνουν μια κοινωνική εικόνα, την περιχαράκωνουν, την ορίζουν και επιβάλλουν στο άτομο να θεωρεί την πραγματικότητα για την ομάδα στην οποία η εικόνα αυτή αφορά μόνο μέσα από αυτό το πλαίσιο, μόνο μέσα από αυτό το κάδρο, που παρουσιάζει μία συγκεκριμένη απεικόνιση με συγκεκριμένα χρώματα και συγκεκριμένη «τεχνοτροπία». Οι Smith et al. (1992) παραθέτουν σχετικά ερευνητικά δεδομένα υποστηρίζοντας ότι μία και μόνο πρότερη εμπειρία με μια κατάσταση, συνθήκη, ή άτομο-μέλος ομάδας είναι ικανή, ακόμη κι αν είναι πολύ παλιά και μοιάζει να έχει αποσβεστεί, να ασκήσει μια έντονη αφομοιωτική επίδραση στον τρόπο με τον οποίο μία αντίστοιχη με την πρότερη συμπεριφορά πρόκειται να ερμηνευτεί.

Στο θεωρητικό μέρος, κατά την ανάπτυξη της έννοιας των κοινωνικών αναπαραστάσεων υποστηρίχθηκε ότι πρόκειται για μικρά «σύμπαντα» απόψεων που αποσκοπούν στην οργάνωση και κατανόηση του κοινωνικού κόσμου των ατόμων. Στην περίπτωση της κοινωνικής ομάδας των τσιγγάνων, αυτό το μικρο «σύμπαν» φαίνεται ότι αποτελείται από αρνητικές στερεότυπες απόψεις που οργανώνουν τη γνώση και την κατανόηση για την ομάδα των τσιγγάνων επιτελώντας τρεις

σημαντικές λειτουργίες: Την κοινωνική τεκμηρίωση, την κοινωνική διαφοροποίηση και την κοινωνική αιτιολόγηση.

Τα άτομα έχουν την τάση να διαθέτουν μία αντίληψη για τον κοινωνικό τους κόσμο, τις ομάδες και τα άτομα που κινούνται μέσα σε αυτόν με έναν ορισμένο τρόπο που εξυπηρετεί τα ατομικά τους συμφέροντα. Την ανάγκη τους να θεωρούν ότι οι ίδιοι ανήκουν σε κοινωνικές ομάδες και κοινωνικά περιβάλλοντα υψηλά, ότι απολαμβάνουν περισσότερα κοινωνικά προνόμια και ότι οι ίδιοι δεν φέρουν καμία ευθύνη για τις επιπτώσεις που πιθανότατα θα έχει η στάση και δράση τους απέναντι σε έναν μεγάλο αριθμό κοινωνικών συνθηκών. Η τεκμηριωτική διάσταση των στερεοτύπων προσφέρει αυτή την δυνατότητα. Ο κόσμος είναι οργανωμένος σύμφωνα με ένα τρόπο και οι ίδιοι εμφανίζουν εαυτόν αδύναμο να αναλάβει δράση για την αναδιαμόρφωσή του.

Προκειμένου να ενισχυθεί η τεκμηρίωση και να διαφυλαχτεί το υπάρχον κοινωνικό status quo τα άτομα τείνουν να χρησιμοποιούν στερεοτυπικά δομημένες απόψεις που σκοπό έχουν την αύξηση της διαφοράς μεταξύ της ομάδας στην οποία θεωρούν ότι ανήκουν και των υπολοίπων, ειδικά των κατώτερων, κοινωνικών ομάδων. Όλοι οι συμμετέχοντες παρουσίασαν μία έντονη τάση τονισμού της διαφορετικότητας της ομάδας των τσιγγάνων. Οι πιο κάτω εκφράσεις είναι αρκετά χαρακτηριστικές: «Δεν είναι σαν εμάς», «Αν ζεις στη φτώχεια, τη βρώμα, την αγραμματοσύνη και την απατεωνιά τι άνθρωπος θα γίνεις άμα μεγαλώσεις» ή «Να γίνουν άνθρωποι κι αυτοί ....εγώ ποτέ δεν πρόκειται να δεχτώ το γύφτο σαν ίσο κι όμοιο με μένα».

Η κοινωνική τεκμηρίωση και η κοινωνική διαφοροποίηση εξυπηρετούν τη γενικότερη ανάγκη των ατόμων να δικαιολογούν όσα συμβαίνουν με ένα τρόπο που δεν προσβάλλει το γόητρο τους και συμφωνεί με τον τρόπο θεώρησης του

κοινωνικού τους κόσμου. Η κοινωνική ομάδα των τσιγγάνων, σε αρκετές περιπτώσεις, λειτουργεί για αυτούς τους ανθρώπους ως παράγοντας δικαιολόγησης αρκετών καταστάσεων. Για παράδειγμα, για τα άτομα που έλαβαν μέρος στην έρευνα οι τσιγγάνοι είναι υπεύθυνοι για την εμφάνιση εγκληματικότητας στην περιοχή (κλοπές). Οι τσιγγάνοι είναι υπεύθυνοι για την δημόσια υγεία (η ελάχιστη αύξηση στη συχνότητα εμφάνισης ασθένειας σε μαθητές του δημοτικού αποδίδεται από τους γονείς στους τσιγγανόπαιδες). Οι τσιγγάνοι ευθύνονται για την έλλειψη κρατικού ενδιαφέροντος και υποστήριξης στους κατοίκους της περιοχής (το κράτος ενισχύει οικονομικά μόνο τους τσιγγάνους και όχι τους άλλους πολίτες που το έχουν ανάγκη). Με λίγα λόγια οι τσιγγάνοι είναι ο αποδιοπομπαίος τράγος, η αιτία πολλών δεινών που ταλανίζουν άμεσα ή έμμεσα τους υπόλοιπους πολίτες χωρίς όμως να φέρουν την οποιαδήποτε ευθύνη ή να έχουν την οποιαδήποτε ανάμειξη στη δημιουργία της κατάστασης. Απλώς, είναι ένας εύκολος στόχος, μία κοινωνική ομάδα που εδώ και δεκαετίες φέρει κοινωνικά χαρακτηριστικά και ετικέτες που τις έχουν αποδοθεί μέσω των διαδικασιών της κοινωνικής κατηγοριοποίησης και υφίσταται τις συνέπειες μιας κοινωνικής αναπαράστασης που είναι δομημένη από ένα σύνολο μονομερών, αρνητικών στερεότυπων απόψεων.

Η προκατάληψη αφορά στη διομαδική μεροληψία και αναφέρεται στην τάση των ατόμων να αξιολογούν με τρόπο θετικό τα μέλη της κοινωνικής ομάδας στην οποία και τα ίδια θεωρούν ότι ανήκουν και με τρόπο αρνητικό και υποτιμητικό τα μέλη των άλλων κοινωνικών ομάδων, ειδικά αυτών που θεωρούν υποδεέστερων. Ο Sears (1986) με εύστοχο τρόπο διατύπωσε τη θέση ότι στις σύγχρονες κοινωνίες η προκατάληψη εμφανίζεται να διαθέτει, τρία, κυρίως, χαρακτηριστικά: την άρνηση της συνεχούς διάκρισης, τον ανταγωνισμό έναντι των δικαιωμάτων και απαιτήσεων

των αριθμητικά μικρότερων κοινωνικών ομάδων, τη μνησικακία για την ειδική μεταχείριση από την πολιτεία των μικρότερων σε αριθμό και κοινωνική εξουσία ομάδων. Εξετάζοντας συνολικά τον λόγο των συμμετεχόντων στην έρευνα και χρησιμοποιώντας ως γνώμονα την κοινωνική αναπαράστασή τους για τους τσιγγάνους, όπως αυτή εμφανίζεται απαλλαγμένη από τα προσχήματα μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι είναι προφανής η τάση όλων των συμμετεχόντων να ευνοούν την ομάδα στην οποία ανήκουν, υποτιμώντας ταυτόχρονα την ομάδα των τσιγγάνων. Η θέση αυτή έχει ήδη αναδειχθεί και συζητηθεί διεξοδικά τόσο κατά την ανάλυση της κοινωνικής αναπαράστασης όσο και, κατά τη συζήτηση σχετικά με τα στερεότυπα, οπότε η εκ νέου παράθεσή τους είναι μάλλον περιττή. Ωστόσο, έχει ενδιαφέρον να σταθούμε στα τρία γενικά χαρακτηριστικά της σύγχρονης προκατάληψης. Οι συμμετέχοντες αρνούνται τη διάκριση προς τα μέλη της κοινωνικής ομάδας των τσιγγάνων και εμφανίζονται υπέρ της κοινωνικής ισότητας μεταξύ όλων των μελών του κοινωνικού συνόλου. Επίσης, αντιτίθενται άμεσα ή έμμεσα όχι τόσο στην παραδοχή των δικαιωμάτων και των απαιτήσεων των τσιγγάνων, αλλά στην προοπτική υλοποίησης αυτών των αιτημάτων. Τέλος, εκφράζουν αισθήματα δυσαρέσκειας και κοινωνικής αδικίας σχετικά με την «ειδική μεταχείριση» των τσιγγάνων από το κράτος. Η σκέψη που αβίαστα έρχεται στο νου είναι ότι τα άτομα που κατοικούν πιο κοντά στους τσιγγάνους είναι περισσότερο προκατειλημμένα απέναντί τους σε σύγκριση με τα άτομα που κατοικούν μακρύτερα. Μία τέτοια σκέψη είναι μάλλον πρωτογενής και υπεραπλουστευμένη. Εκείνο που φαίνεται να συμβαίνει είναι ότι πρόκειται για δύο διαφορετικές μορφές με τις οποίες εκδηλώνεται η προκατάληψη· την φανερή και την κρυφή.

Η συζήτηση που πραγματοποιήθηκε στο θεωρητικό μέρος σχετικά με την προκατάληψη ανέδειξε ότι τα κύρια χαρακτηριστικά της φανερής εκδοχής της είναι η

αίσθηση της απειλής και η συνακόλουθη απόρριψη των μη μελών των κοινωνικών ομάδων στις οποίες θεωρεί το άτομο ότι ανήκει και η αντίθεση σε κάθε είδους διαπροσωπική επαφή με άτομα-μέλη των άλλων ομάδων. Τα στοιχεία που προκύπτουν από την ανάλυση των δεδομένων δείχνουν ότι η προκατάληψη που εκδηλώνουν τα άτομα, έχει αυτή την μορφή. Πιο συγκεκριμένα, τα άτομα αυτά είναι ευθέως αντίθετα με την οικιστική συνύπαρξη με τους τσιγγάνους. Εκδηλώνουν την ισχυρή πεποίθηση ότι οι τσιγγάνοι συνιστούν κίνδυνο για την υγεία των ίδιων και των παιδιών τους, δεν διστάζουν να τους χαρακτηρίσουν ευθέως απατεώνες και κοινωνικά παράσιτα και απορρίπτουν με σιγουριά την πιθανότητα κοινωνικο-οικονομικής εξίσωσης μαζί τους. Επιπλέον, είναι κάθετα αντίθετοι στην ανάπτυξη κάθε είδους διαπροσωπικών σχέσεων μαζί τους και εκδηλώνουν αυτή τους της πεποίθησης με ακραίες εκφράσεις. Η πιθανότητα διακύβευσης της κοινωνικής τους ταυτότητας και η ελάττωση της κοινωνικής διαφοροποίησης αποτελούν τα δύο σημαντικότερα κίνητρα που προκαλούν τη συγκεκριμένη στάση και συμπεριφορά. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι τα συναισθήματα που βιώνουν τα άτομα αυτά για τους τσιγγάνους είναι η περιφρόνηση, η απέχθεια, η αγανάκτηση, ο θυμός. Είναι αντίθετοι στη συνύπαρξη, τη γειτνίαση, την επαφή με τους τσιγγάνους. Οι τσιγγάνοι αποτελούν αιτία μόνο κακών και για αυτό το λόγο πρέπει να αποφεύγεται η επαφή μαζί τους. Θα ήταν, δε, πολύ προτιμότερο αν έφευγαν από την περιοχή. Αυτή η περιγραφή συμπυκνώνει τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα αυτά νιώθουν και σκέπτονται για τους τσιγγάνους. Το σημαντικότερο, όμως, είναι ότι εκδηλώνουν με αμεσότητα και σαφήνεια αυτά τους τα αισθήματα –πράγμα, που χαρακτηρίζει την φανερό μορφή της προκατάληψης.

Η οπτική της κοινωνικής ταυτότητας ως κανόνας ανάλυσης

Σύμφωνα με τη θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας, κάθε άτομο που ζει στα πλαίσια ενός οργανωμένου κοινωνικού συνόλου τείνει να τοποθετεί τον εαυτό του σε ένα πλήθος κοινωνικών κατηγοριών-ομάδων. Το γεγονός αυτό έχει ως άμεση συνέπεια τον, σε μεγάλο βαθμό, προσδιορισμό της εικόνας του εαυτού μέσα από την ιδιότητα του μέλους αυτών των ομάδων. Σε πολλές περιπτώσεις η επιλογή της ιδιότητας του μέλους μιας ομάδας και συνεπώς ο προσδιορισμός του εαυτού από αυτή την επιλογή, δεν συντελείται τυχαία. Αντίθετα, εξυπηρετεί τη βασική ανάγκη του ατόμου να διαθέτει θετική εικόνα για τον εαυτό. Το άτομο έχει την ανάγκη να νιώθει ότι αξίζει. Περιπλανώμενο στον ωκεανό του κοινωνικού του κόσμου καταβάλλει προσπάθεια να δαμάσει τον κυκεώνα των κοινωνικών δεδομένων, να τα τιθασεύσει και να επιβληθεί σε αυτά. Για το λόγο αυτό προβαίνει στην οργάνωσή τους μέσα από τη διαδικασία της κατηγοριοποίησης, η οποία έχει διττή σημασία: Κατηγοριοποιεί οτιδήποτε κοινωνικό και την ίδια στιγμή χρησιμοποιεί τα αποτελέσματα της κατηγοριοποίησης για να κατηγοριοποιήσει και τον εαυτό. Η διαδικασία αυτή υπακούει πάντοτε στον βασικό κανόνα της διατήρησης της θετικής εικόνας του εαυτού. Αυτή η ιδιομορφία στην οργάνωση του κοινωνικού κόσμου έχει ως άμεση και διακριτή συνέπεια την απώλεια της αντικειμενικότητας, της αμεροληψίας στην κρίση του ατόμου. Τα κοινωνικά γεγονότα, οι κοινωνικές συνθήκες, τα πρόσωπα και η συμπεριφορά, η στάση και οι προθέσεις τους θεωρούνται σύμφωνα με μία υποκειμενική λογική που αποσκοπεί στην διαφύλαξη της θετικής εικόνας του ατόμου για τον εαυτό. Έτσι, το άτομο δεν κρίνει, αλλά συγκρίνει και ταυτόχρονα συγκρίνεται και τείνει να αλλοιώνει τα χαρακτηριστικά

των εισερχόμενων κοινωνικών δεδομένων, προκειμένου να διατηρεί την αίσθηση της αξίας, η οποία λαμβάνει τη μορφή της διαφορετικότητας και της ανωτερότητας.

Σε αυτή τη διαδικασία το άτομο δεν είναι μόνο του. Δεν κρίνει από τον εαυτό για τον εαυτό και το αντίστροφο. Αντίθετα, κρίνει στη βάση της υπαγωγής του σε ένα μεγάλο αριθμό κοινωνικών ομάδων και των συμβολισμών που όλες αυτές οι ιδιότητες του μέλους φέρουν. Αντιμετωπίζει τα δεδομένα, συγκρίνει και οργανώνει με βασικό, πάντα, κριτήριο την προάσπιση της θετικής εικόνας του εαυτού. Σύμφωνα με αυτό σκεπτικό μοιάζει να είναι καταδικασμένο να προβαίνει σε προκατειλημμένες κρίσεις και στην οργάνωση του κοινωνικού του σύμπαντος σύμφωνα με πεποιθήσεις οι οποίες δεν συνιστούν το αποτέλεσμα μιας ολοκληρωμένης γνωσιακής επεξεργασίας αλλά μιας μονομερούς, βεβιασμένης και απλουστευμένης αποκρυστάλλωσης. Απόρροια αυτής της κατάστασης είναι η τάση του να θεωρεί και τα υπόλοιπα άτομα που συναπαρτίζουν το κοινωνικό σύνολο σύμφωνα με αυτή τη λογική στη βάση και της δική τους ένταξης σε ομάδες, της δικής τους κοινωνικής ταυτότητας. Ορίζει, διαχωρίζει, κατανέμει σε κατηγορίες, αποδίδει χαρακτηρισμούς και με αυτό τον τρόπο «τακτοποιεί» τους άλλους σε ομάδες και κοινωνικές κατηγορίες ως όμοιους, ανώτερους και κατώτερους. Ο διομαδικός διαχωρισμός και η υποτίμηση των μελών κάποιων κοινωνικών ομάδων προστατεύει το γόητρο της ομάδας, άρα και του ιδίου, και ταυτόχρονα ενισχύει την αίσθηση της αξίας του εαυτού δίνοντας την εντύπωση ότι υπάρχουν άτομα που αξίζουν λιγότερο, κινούνται σε κατώτερα κοινωνικά περιβάλλοντα, υστερούν κοινωνικά και κατ' επέκταση ατομικά.

Ως κάτοχος μιας ορισμένης κοινωνικής ταυτότητας και ως μέλος ορισμένων κοινωνικών ομάδων, το άτομο παρουσιάζει την ακόλουθη ιδιομορφία ως προς τη θεώρηση του συνόλου των υπόλοιπων κοινωνικών ομάδων. Προσβλέπει στην ένταξη

του σε κοινωνικές ομάδες και περιβάλλοντα που θεωρεί υψηλότερα και καλύτερα και ασχολείται, κυρίως, με τις ομάδες που θεωρεί κατώτερες από τη δική του. Προτιμά να αξιολογεί πιο θετικά και να αντιμετωπίζει με μεγαλύτερη επιείκεια τα μέλη της ομάδας ή των ομάδων στις οποίες και το ίδιο ανήκει, ενώ αντιμετωπίζει πιο αρνητικά και εξαντλεί την αυστηρότητά του στα άτομα-μέλη ομάδων που θεωρεί υποδεέστερες. Συνηθίζει, δε, να τονίζει τη διαφορά και τη συγκριτική υπεροχή της δικής του ομάδας εμμένοντας στα σημεία των δύο ομάδων στα οποία η ανωτερότητα της δικής του ομάδας είναι πιο σαφής. Η συγκεκριμένη ροπή του ατόμου δεν πρέπει να προκαλεί εντύπωση. Η έννοια-κλειδί για την κατανόησή της είναι η διατήρηση της θετικής εικόνας του εαυτού η οποία επιτυγχάνεται μέσω της διατήρησης των κοινωνικών αποστάσεων με τα μέλη των ομάδων που αξιολογούνται ως κατώτερα. Η υποψία και μόνο της πιθανότητας μείωσης της κοινωνικής απόστασης κινητοποιεί το άτομο να αμυνθεί και αναπόφευκτα αυξάνει την προκατάληψη και κάνει τα στερεότυπα πιο συμπαγή και πιο αρνητικά. Όσο μεγαλύτερη είναι η απειλή, όσο μικρότερη θεωρείται η απόσταση με τις κατώτερες κοινωνικές ομάδες, τόσο περισσότερο μεταβάλλεται η γνώμη, η άποψη, ο «κοινός νους» του ατόμου και των υπολοίπων μελών της ομάδας του για τη συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα.

Ας προσεγγίσουμε τα ευρήματα της μελέτης σύμφωνα με τον θεωρητικό συλλογισμό που αναπτύχθηκε: Καταρχήν, υποστηρίχθηκε ότι όλοι οι συμμετέχοντες μοιράζονται την ίδια κοινωνική αναπαράσταση για τους τσιγγάνους. Η άποψη αυτή μοιάζει να ευσταθεί αν αναλογιστεί κανείς ότι όλοι οι συμμετέχοντες διαθέτουν μία κοινωνική ταυτότητα σύμφωνα με την οποία τείνουν να κατατάσσουν τον εαυτό τους σε κοινωνικές ομάδες τις οποίες θεωρούν ανώτερες από αυτή των τσιγγάνων. Στη σκέψη τους, επομένως, οι τσιγγάνοι κατηγοριοποιούνται όχι μόνο ως διαφορετικοί, αλλά, κυρίως, ως υποδεέστεροι. Το γεγονός, ότι αναγνωρίζονται ως υποδεέστεροι

είναι αρκετό ώστε να χαρακτηριστούν και να αναγνωριστούν ως δυνητική απειλή για την κοινωνική ταυτότητα και συνεπώς την θετική εικόνα των ατόμων των τριών ομάδων του δείγματος. Ως απειλή, λοιπόν –άμεση ή έμμεση, υπαρκτή ή συμβολική, δεν έχει προς το παρόν σημασία- είναι αναμενόμενο οι τσιγγάνοι να αντιμετωπιστούν αρνητικά μεροληπτικά και η οργάνωση των κοινωνικών πληροφοριών που τους αφορούν να τύχει μονοσήμαντης και απλουστευμένης διαχείρισης που σαν αποτέλεσμα θα έχει την κατασκευή αρνητικών στερεότυπων απόψεων για αυτούς. Στην ανάλυση του λόγου των συνεντευξιασθέντων φάνηκε ξεκάθαρα ότι έτειναν να προβάλλουν τέτοιου είδους απόψεις. Ενδεικτικά θυμίζουμε τις απόψεις για την εργασία, την προσωπικότητα, την υγεία: Είναι κλέφτες και απατεώνες, επιπόλαιοι, ανεύθυνοι, αφερέγγυοι, αχάριστοι, βρόμικοι, άπλυτοι, δυσώδεις.

Σύμφωνα με τον συλλογισμό που αναπτύχθηκε μόλις νωρίτερα, αυτό που αναμένεται είναι η προκατάληψη και το στερεότυπο να προκαλέσουν την εκδήλωση μιας σειράς από αντιδράσεις, όπως το διομαδικό διαχωρισμό, την υποτίμηση των τσιγγάνων, τον τονισμό των διομαδικών διαφορών. Η ανάλυση περιεχομένου παρέχει πλήθος τέτοιων παραδειγμάτων. Για παράδειγμα, υπερτονίζουν τη διαφορετικότητα των τσιγγάνων, τους υποτιμούν κατάφορα μη διστάζοντας να δηλώσουν ότι δεν τους θεωρούν όμοιους με αυτούς, αμφισβητώντας έντονα τις δυνατότητες εργασιακής, εκπαιδευτικής και κοινωνικής τους εξέλιξης, επισημαίνοντας με έντονο τρόπο τις σημαντικότερες παραλείψεις των τσιγγάνων σε θέματα υγιεινής και, κυρίως, στην κοινωνική τους οργάνωση, στα ήθη και τα έθιμά τους, στις κοινωνικές και πολιτισμικές τους αξίες.

Τα άτομα που έλαβαν μέρος στην έρευνα ζουν, ουσιαστικά, μαζί με τους τσιγγάνους. Η άμεση οικιστική γειτνίαση συνιστά πλήγμα της κοινωνικής τους ταυτότητας σε δύο επίπεδα: Καταρχήν, θεωρούν ότι η απουσία χωροταξικής

απόστασης δημιουργεί την εντύπωση στα μέλη των υπόλοιπων κοινωνικών ομάδων, τη θετική γνώμη των οποίων χρειάζονται για να διατηρήσουν το αίσθημα της αξίας του εαυτού, ότι και η κοινωνική απόσταση μεταξύ αυτών και των τσιγγάνων δεν είναι σημαντική. Νιώθουν, δηλαδή, ότι τα μέλη των υπόλοιπων κοινωνικών ομάδων μπορεί να θεωρούν και τους ίδιους ως πιθανή απειλή για την κοινωνική τους ταυτότητα –πράγμα, που φοβούνται ότι μπορεί να αποτελέσει αιτία κοινωνικού υποβιβασμού τους και άρα υποτίμηση της κοινωνικής τους ταυτότητας και της εικόνας του εαυτού. Παράλληλα, το γεγονός ότι οι τσιγγάνοι, όχι μόνο υπάρχουν στην περιοχή, αλλά ότι βελτιώνονται οι συνθήκες στις οποίες ζουν, γίνονται προσπάθειες από την Πολιτεία για την οικιστική και επαγγελματική τους αποκατάσταση, την εκπαίδευση των τσιγγανοπαίδων, την ενσωμάτωσή τους στο κοινωνικό σύστημα, προσλαμβάνεται ως ένα σύνολο δράσεων που είναι ικανές να προωθήσουν την κοινωνική κινητικότητα των τσιγγάνων και να επιφέρουν, τελικά, την κοινωνική τους εξίσωση. Τα άτομα αυτά αντιμετωπίζουν, επομένως, την εξής κατάσταση: από τη μία αντιλαμβάνονται ότι σε σχέση με τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες που ζουν μακρύτερα από τους τσιγγάνους η κοινωνική τους ταυτότητα διαθέτει λιγότερα θετικά στοιχεία. Ταυτόχρονα η δημιουργία προϋποθέσεων για την κοινωνική ανέλιξη των τσιγγάνων μειώνει την απόσταση που θεωρούν ότι τους χωρίζει και η διατήρηση της θετικής εικόνας του εαυτού γίνεται ακόμη πιο επισφαλής, καθώς μειώνονται οι διαφορές.

Για τους ανθρώπους αυτούς οι τσιγγάνοι συνιστούν ευθεία και έντονη απειλή για την κοινωνική τους ταυτότητα και το άγχος υποτίμησης του κοινωνικού τους γοήτρου αυξάνεται, καθώς η ερμηνεία των δεδομένων της κοινωνικής τους πραγματικότητας υποδεικνύει πως αυξάνεται η απόσταση από αυτούς που θεωρούν όμοιους και μειώνεται η απόσταση από αυτούς που θεωρούν κατώτερους.

Αντιλαμβάνονται ότι πρέπει να αμυνθούν, να τονίσουν, δηλαδή, τη διαφορετικότητά τους, να υποτιμήσουν την αντίπαλη κοινωνική ομάδα, να αναδείξουν την ανωτερότητά τους. Η δραματική αύξηση της αρνητικής προκατάληψης είναι αναπόφευκτη και ο σχηματισμός ενός συμπαγούς συνόλου αρνητικών στερεότυπων απόψεων ανάγεται σε φράγμα άμυνας και μέσω επίθεσης εναντίον των αντιπάλων. Για το λόγο αυτό οι εκφράσεις που χρησιμοποιούν όταν μιλούν για τους τσιγγάνους είναι σκληρές, οξύτατες, ακραίες. Οι τσιγγάνοι εμφανίζονται να διαθέτουν μόνο αρνητικά χαρακτηριστικά και θεωρούνται ανίκανοι να ενσωματωθούν στο κοινωνικό σύνολο. Η προκατάληψη είναι υψηλή και εκδηλώνεται με τρόπο άμεσο, πέρα από τις συμβάσεις που επιβάλλει η πολιτική ορθότητα και η επιτηδευμένη κοινωνική ευγένεια. Για τα μέλη της ερευνητικής ομάδας ο «εχθρός» βρίσκεται προ των πυλών, το άγχος της ανεπανόρθωτης τρώσης της κοινωνικής ταυτότητας έντονο και τα μέσα άμυνας όχι μόνο περιορισμένα αλλά και συγκεκριμένα. Οι τσιγγάνοι προβάλλονται ως κατώτεροι άνθρωποι, ως αιτία κακών και αρκετοί δεν διστάζουν να δηλώσουν τον μύχιο πόθο τους – μέσω άμεσης εξάλειψης της απειλής και αποκατάστασης της εικόνας του εαυτού σε επιθυμητά επίπεδα: Να φύγουν.

Θεωρώντας συνολικά την απόπειρα ερμηνείας των ερευνητικών δεδομένων και τον συλλογισμό που αναπτύχθηκε για την εξήγηση των δυναμικών που διέπουν την κοινωνική αναπαράσταση για τους τσιγγάνους, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η έννοια του κόμβου και η έννοια της απειλής κατέχουν την πιο κεντρική θέση.

Η κοινωνική αναπαράσταση είναι το σημείο τομής του ατομικού και του συλλογικού. Το σημείο στο οποίο η ατομική ιστορία, η ατομική αντίληψη για τον εαυτό και τον κόσμο, οι ατομικές σκέψεις απόψεις αντιλήψεις, προσδοκίες συναντούν τις αντίστοιχες ομαδικές. Είναι η περιοχή στην οποία η ατομική ταυτότητα

συνυπάρχει με την κοινωνική. Όμως, η συνθήκη αυτή δεν είναι στατική, παθητική. Αντίθετα, όλα αυτά τα στοιχεία συναντώνται, συνυπάρχουν και ενοποιούνται σε ένα δυναμικό σύνολο διατηρώντας παράλληλα την ατομικότητα τους. Η κοινωνική αναπαράσταση είναι κόμβος γιατί στα πλαίσιά της πραγματοποιείται η διακίνηση, η ανάμειξη η σύγκρουση όλων αυτών των διαστάσεων της δυσπόστατης ατομικής και κοινωνικής πτυχής του ατόμου και η σύνθεση του πολυδιάστατου και πολυεπίπεδου οικοδομήματος του εαυτού. η κοινωνική αναπαράσταση είναι η περιοχή στην οποία η επικοινωνία από τη μία συμβάλλει στη διαμόρφωσή της και από την άλλη διαμορφώνεται από αυτή. Για αυτό το λόγο η κοινωνική αναπαράσταση είναι κόμβος. Γιατί στα πλαίσιά της υπάρχει διαρκής κίνηση, μεταβολή και δυναμική σύμφωνα με τα τρέχοντα δεδομένα που την ίδια στιγμή είναι ατομικά και κοινωνικά παράγοντας μία νοοτροπία θέασης, οργάνωσης και αξιολόγησης τόσο των πολυάριθμων και πολύμορφων κοινωνικών αντικειμένων που περιβάλλουν το άτομο, όσο και του ίδιου σε σχέση με αυτά στο σύμπαν του, που είναι μαζί ατομικό και κοινωνικό.

Η κοινωνική αναπαράσταση είναι «ζωντανή»: Θεωρεί, επεξεργάζεται, οργανώνει, ταξινομεί, κινείται, διαμορφώνει και διαμορφώνεται προσπαθώντας να ικανοποιήσει μία βασική ανθρώπινη ανάγκη· να διατηρήσει τη θετική εικόνα, ατομική και κοινωνική, που το άτομο έχει για τον εαυτό. Τα άτομα τείνουν να διαθέτουν κοινωνικές αναπαραστάσεις για τα αντικείμενα φαινόμενα, συνθήκες, ομάδες, πρόσωπα- του κοινωνικού τους περιβάλλοντος οι οποίες συντελούν στη διατήρηση της θετικής εικόνας του εαυτού. Ο Moscovici (1981, σελ. 187) υπογραμμίζει ότι οι κοινωνικές αναπαραστάσεις δημιουργούνται όταν η ταυτότητα των μελών μιας κοινωνικής ομάδας απειλείται και όταν η εξάπλωση του νέου διαταράσσει τις τρέχουσες κοινωνικές νόρμες. Επισημαίνει ακόμη ότι η κοινωνική αναπαράσταση είναι βαθιά ριζωμένη στο σύστημα των πολιτισμικών κανόνων μιας

ομάδας ανθρώπων. Η κοινωνική αναπαράσταση, δηλαδή, όχι μόνο κινείται αλλά και μεταφέρεται, περνά από γενιά σε γενιά, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν τροποποιείται. Απλώς, για να συμβεί κάτι τέτοιο θα πρέπει το νέο περιεχόμενο και η νέα της μορφή να θεωρούνται ως μη απειλητικά για την εικόνα του εαυτού των συγκεκριμένων ατόμων.

Ο βαθμός στον οποίο τα μέλη μιας κοινωνικής ομάδας προσλαμβάνονται ως απειλή για την εικόνα του εαυτού και το επίπεδο στο οποίο βιώνεται το άγχος – ατομικό και ομαδικό- από τον κίνδυνο διακύβευσης της εικόνας του εαυτού διαδραματίζουν κορυφαίο ρυθμιστικό ρόλο στη διαμόρφωση του περιεχομένου, της μορφής, της οργάνωσης, της φύσης και της λειτουργίας της κοινωνικής αναπαράστασης.

Συζητώντας την έννοια της απειλής και την επίδρασή της στην έκφανση της κοινωνικής αναπαράστασης μπορούμε να διατυπώσουμε δύο σχετικές, γενικές, παρατηρήσεις οι οποίες προέκυψαν από την επεξεργασία των συνεντεύξεων. Η πρώτη αφορά στο γεγονός ότι αν και τα άτομα που έλαβαν μέρος στην έρευνα διαθέτουν ισχυρά αρνητικά στερεότυπα και η προκατάληψή τους για τους τσιγγάνους είναι υψηλή και φανερή, δεν έχουν σημειωθεί επεισόδια βίαιης ρατσιστικής συμπεριφοράς εναντίον των τσιγγάνων της περιοχής, ούτε οι ίδιοι εκδήλωσαν άμεσα ή έμμεσα την όποια πρόθεση χρήσης βίας, προκειμένου να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα –όπως με ευκολία χαρακτηρίζουν του τσιγγάνους- της περιοχής. Η απουσία εκδήλωσης ακραίων και βίαιων ρατσιστικών συμπεριφορών αποτελεί, το δίχως άλλο, ενθαρρυντική ένδειξη για το επίπεδο δημοκρατίας και πολιτισμού της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας, τη στιγμή που σε αρκετές τοπικές κοινωνίες των χωρών της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης ο αριθμός των κρουσμάτων βίας προς τους τσιγγάνους είναι μεγάλος. Η Burke (1995) αναφέρει ότι στη Ρουμανία, τη χώρα

με το μεγαλύτερο ποσοστό τσιγγάνων στην Ευρώπη, στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1990 ρουμάνοι εθνικιστές δεν δίστασαν να καταστρέψουν ολόκληρους οικισμούς και να ξυλοκοπήσουν μέχρι θανάτου αρκετούς τσιγγάνους. Την ίδια περίοδο στην Τσεχία και τη Σλοβακία πολλές νεαρές τσιγγάνες έπεσαν θύματα ομαδικού βιασμού από νέους που με αυτό τον τρόπο εκδήλωναν τα ρατσιστικά τους αισθήματα.

Επίσης, οι γυναίκες έτειναν να εκφράζουν τις απόψεις τους με πιο ήπιο και διακριτικό τρόπο σε σχέση με τους άνδρες της ίδιας ομάδας. Ασφαλώς, το γεγονός αυτό δεν ήταν τόσο ευδιάκριτο και σημαντικό, ώστε να στοιχειοθετεί την υποστήριξη ενός ισχυρισμού σχετικά με τη διαφοροποίηση της κοινωνικής αναπαράστασης μεταξύ ανδρών και γυναικών. Ωστόσο, παραμένει μία αξιόλογη ερευνητική παρατήρηση την οποία η παρούσα μελέτη θα μπορούσε να διευκρινίσει εάν στο μεθοδολογικό της σχεδιασμό είχε συμπεριλάβει την προοπτική ποσοτικής διερεύνησης του βαθμού και της μορφής έκφρασης της προκατάληψης. Οι κλίμακες για την προκατάληψη των Petigrew & Meertens (1995) και Lepore & Brown (1997) αποτελούν εξαιρετικά εργαλεία μέτρησης τα οποία διαθέτουν το πλεονέκτημα της στατιστικής τους ανάλυσης τόσο σχετικά με το βαθμό (υψηλή vs. χαμηλή), όσο και σχετικά με τη μορφή (φανερή vs. κρυφή) της προκατάληψης. Μία τέτοια μεθοδολογική πρακτική θα είχε ένα διπλό όφελος: Αφενός θα καθιστούσε δυνατή τη διασαφήνιση του βαθμού και της μορφής της προκατάληψης και θα πρόσφερε την ευκαιρία συγκριτικής θεώρησης, διασταύρωσης και εμπλουτισμού των δεδομένων της ποιοτικής έρευνας. Αφετέρου, τα στοιχεία αυτά θα μπορούσαν να συνεισφέρουν σε μία νέα απόπειρα ερευνητικής προσέγγισης του θέματος της παρούσας μελέτης.

Συγκεκριμένα, θα μπορούσε να ελεγχθεί η δυνατότητα εφαρμογής ενός σχεδίου παρέμβασης για τη μεταστροφή της κοινωνικής αναπαράστασης για τους τσιγγάνους, μέσα από την προσπάθεια θετικού μετασχηματισμού των στερεοτύπων

αντιλήψεων και μείωσης της προκατάληψης σύμφωνα με τις θεωρητικές ορίζουσες της Υπόθεσης της Επαφής (Contact Hypothesis). Η Υπόθεση της Επαφής ασφαλώς και δεν υπαινίσσεται ότι η επαφή, η γνωριμία ή η συνύπαρξη μεταξύ μελών δύο διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, εκ των οποίων οι μεν αντιμετωπίζουν τους δε ως αντιπάλους είναι ικανή να βελτιώσει τα πράγματα. Κάτι τέτοιο είναι τουλάχιστον άτοπο και πολύ πριν την παρούσα έρευνα, τόσο ο Allport (1954), όσο και ο Sherif (1966) το διευκρίνισαν. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη θεωρητική πρόταση η επαφή μεταξύ μελών δύο «αντίπαλων» κοινωνικών ομάδων είναι δυνατό να διαθέτει πιθανότητες επιτυχίας εφόσον εκπληρώνονται τρεις, βασικές, προϋποθέσεις: Πρώτον, η επαφή να έχει θεσμική υποστήριξη. Δηλαδή, η πολιτική βούληση του Κράτους και των φορέων που στεγάζει να είναι εμπράκτως υπέρ της προσέγγισης. Δεύτερον, η επαφή θα πρέπει να διαθέτει υψηλή συχνότητα, διάρκεια και εγγύτητα, ώστε να αναπτυχθούν ουσιαστικές σχέσεις μεταξύ των μελών των δύο ομάδων. Τρίτον, τα άτομα των δύο ομάδων θα πρέπει να είναι ισότιμα. Δηλαδή, κατά τη διάρκεια της επαφής στα άτομα και των δύο ομάδων θα πρέπει να αναταθούν ίδια καθήκοντα και να έχουν τις ίδιες υποχρεώσεις και τα ίδια δικαιώματα (Brown, 1995).

Υπό τους όρους της παρούσας μελέτης θα μπορούσε, για παράδειγμα, να σχεδιαστεί ένα πλάνο έρευνας στο οποίο τσιγγάνοι και άτομα που κατοικούν κοντά τους θα συνεργάζονταν για ένα κοινό σκοπό που θα συντελούσε στην αναβάθμιση της περιοχής στην οποία μένουν και στο οποίο η συμμετοχή όλων θα ήταν ισότιμη· η κοινή εργασία για την περιβαλλοντική ανάπλαση της περιοχής –πράγμα, που θα διαρκούσε ορισμένους μήνες και οι συναντήσεις για την από κοινού παραγωγή έργου θα ήταν συχνές, θα είχαν διάρκεια και υψηλή εγγύτητα. Σε αυτή την περίπτωση η επαφή θα ήταν, κυρίως, διαπροσωπική, και αν υποθεθεί ότι τα μέλη της ομάδας των τσιγγάνων θα ήταν συνεπείς, εργατικοί, υπεύθυνοι, συνεργάσιμοι θα υπήρχαν

σημαντικές πιθανότητες μετασχηματισμού της κοινωνικής αναπαράστασης. Θα συντελούσαν αυτό που οι Brewer & Miller (1984) ονομάζουν αποκατηγοριοποίηση. Με άλλα λόγια, θα μπορούσε να επιτευχθεί μία αλλαγή των περιφερειακών στοιχείων της αναπαράστασης καταρχήν και, γιατί όχι, ο μετασχηματισμός και του κεντρικού πυρήνα.

Τα στοιχεία που παρέχει η παρούσα μελέτη είναι πολύτιμα σε μια τέτοια προσπάθεια καθώς παρέχουν μία αρκετά σαφή εικόνα της κοινωνικής αναπαράστασης, των πτυχών της και των δυναμικών που τη διέπουν, ώστε να είναι πιο λεπτομερής και ολοκληρωμένη η κατάρτιση ενός ερευνητικού σχεδίου παρέμβασης. Ωστόσο, οι σκέψεις αυτές είναι προς το παρόν ιχνογραφήματα σε λευκό χαρτί και μάλιστα μονομερή.

Η έρευνα αυτή μπορεί να προσκομίζει στοιχεία σχετικά με την κοινωνική αναπαράσταση για τους τσιγγάνους, όμως δεν παρέχει κανένα στοιχείο για την κοινωνική αναπαράσταση των τσιγγάνων για τους άλλους. Ως άμεση και εξαιρετικά ενδιαφέρουσα ερευνητική προτεραιότητα προβάλλει η προοπτική μίας νέας μελέτης σχετικά με την κοινωνική αναπαράσταση των τσιγγάνων για τους άλλους. Κάτι τέτοιο θα έδινε την ευκαιρία, όχι μόνο για την συγκριτική θεώρηση των δύο όψεων του νομίσματος, αλλά και το σχεδιασμό ενός πλάνου ακριβέστερης και ουσιαστικότερης παρέμβασης.

Η μελέτη αυτή προσπάθησε να δώσει απαντήσεις σε μία ερευνητική περιοχή γεμάτη από ερωτηματικά. Έχουμε την πεποίθηση ότι, τουλάχιστον, κατορθώσαμε να ιχνηλατήσουμε την περιοχή και να χαρτογραφήσουμε το τοπίο προσφέροντας μία επιστημονικά προκλητική εκδοχή για τη θεώρησή του και, κυρίως, να αναδείξουμε ένα σημαντικό αριθμό ζητημάτων που περιμένουν το «χτύπημα» της ερευνητικής

σκαπάνης. Η θεματική των κοινωνικών αναπαραστάσεων συνιστά μία από τις κεντρικότερες και ευρύτερες περιοχές στο πεδίο της κοινωνικής ψυχολογίας. Ο Serge Moscovici πολύ νωρίς (1969) υποστήριξε ότι κάθε μία κοινωνική αναπαράσταση αποτελεί και μια ξεχωριστή επιστήμη, μια διαφορετική θεωρία, ένα μικρό «σύμπαν» απόψεων, αντιλήψεων, πεποιθήσεων, στάσεων. Είμαστε βέβαιοι, ότι κάθε προσπάθεια πλοήγησης του ερευνητικού σκάφους στο διαγαλαξιακό διηλεκές του σύμπαντος αυτού είναι εξόχως ενδιαφέρουσα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aberson, C. L., Healy, M. Romero, V. (2000). Ingroup bias and self-esteem: a meta-analysis. *Personality and Social Psychology Review*, 4, 157-173.
- Aboud, E. (1988). *Children and Prejudice*. Oxford: Blackwell.
- Abric, J-C. (1976). *Jeux, conflits et représentations sociales*, these d'Etat, Aix-en-Provence, Universitate de Provence, 1976.
- Abric, J-C. (1984). A theoretical and experimental approach to the study of social representations in a situation of interaction. In R. Farr and S. Moscovici (Eds.) *Social Representations*, pp.169-184. Cambridge: Cambridge University Press.
- Abric, J-C. (1987). *Coopération, compétition et représentations sociales*. Cousset, Del Val.
- Abric, J-C. (1989). L'étude expérimentale des représentations sociales. In D. Jodelet (Ed.), *Les représentations sociales*, pp.187-203. Paris: PUF.
- Abric, J-C. (1994). Les représentations sociales: aspects théoriques. In J-C. Abric (Ed.), *Pratiques et représentations sociales*, pp. 11-35. Paris: PUF.
- Abric, J-C. (1995). Κοινωνικές πρακτικές, κοινωνικές αναπαραστάσεις. Στο Γ. Δ. Κατερέλος (Επίμ.), *Δυναμική των Κοινωνικών Αναπαραστάσεων*, σελ. 101-125. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Akrami, N., Ekehammar, B., & Araya, T. (2000). Classical and modern racial prejudice: A study of attitudes toward immigrants in Sweden. *European Journal of Social Psychology*, 30, 521-533.
- Allansdottir, A., Jovchelovitch, S., & Stathopoulou, A. (1993). Social representations: The versatility of a concept. *Papers on Social Representations*, 2(2), 75-78.

Allport, G. W. (1954). *The Nature of Prejudice*. Reading, Massachusetts: Addison-Wesley.

Αζίζη-Καλατζή, Α., & Ζώνιου-Σιδέρη, Α. (1996). *Προκαταλήψεις και στερεότυπα: Δημιουργία και αντιμετώπιση*. ΥΠΕΠΘ/ΓΓΛΕ.

Barker, M. (1984). *The New Racism: Conservatives and the Ideology of the Tribe*. Boston: Frederick Press.

Bauer, M. W., & Gaskell, G. (1999). Towards a paradigm for research on social representations. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 29(2), 163-186.

Berger, P. L., & Luckmann, T. (1967). *The Social Construction of Reality*. Garden City, NY: Doubleday.

Bergmann, W., & Erb, R. (1986). Latent communication, moral and public meaning. *Journal of Sociological Studies*, 38(2), 37-56.

Breakwell, G., & Canter, D. (1993). (Eds.). *Empirical Approaches to the Study of Social Representations*. Oxford: Clarendon Press.

Brewer, M. B. (1999). The psychology of prejudice: Ingroup love or outgroup hate? *Journal of Social Issues*, 55, 429-444.

Brewer, M. B. (2001). Ingroup identification and intergroup conflict. When does ingroup love become outgroup hate? In Ashmore, R., Jussim, L., Wilder, D. (Eds.), *Social Identity, Intergroup Conflict, and Conflict Resolution*, pp. 108-142. NY: Oxford University Press.

Brewer, M. B., & Brown, R. (1998). Intergroup relations. In Gilbert, D. T., Fiske, S. T., Lindzey, G. (Eds.), *The Handbook of Social Psychology*, vol. 2, pp. 554-594. Boston: McGraw-Hill, 4th edition.

- Brewer, M. B., & Miller, N. (1984). Beyond the contact hypothesis: Theoretical perspectives on desegregation. In N. Miller & M. B. Brewer (Eds.), *Groups in Contact: The Psychology of desegregation*, pp. 18-44. NY: Academic Press.
- Brown, R. (1995). *Prejudice: It's Social Psychology*. Oxford: Blackwell.
- Burke, J. (1995). An anti-Gipsy fervor sweeps east Europe. *Journal of East European Studies*, 12(1), 67-84.
- Brown, R. (2000). Social identity theory: Past achievements, current problems and future challenges. *European Journal of Social Psychology*, 30, 745-778.
- Campbell, D. T. (1956). Enhancement of contrast as a composite habit. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 53, 350-355.
- Cargas, H. (1994). Across the world, gypsies are hated, mistreated. *National Catholic Reporter*, 30 (1), 47-74.
- Christian Science Monitor. (1999). *Annual report for the human rights in Europe*.
- Γκότοβος, Α. (1993). *Η λογική του υπαρκτού σχολείου*. Αθήνα: Gutenberg.
- Γκότοβος, Α. (1996). *Ρατσισμός: Ψυχολογικές και παιδαγωγικές όψεις μιας ιδεολογίας και μιας πρακτικής*. Αθήνα: ΥΠΕΠΘ/ΓΓΛΕ.
- Γκότοβος, Α. (2002). *Εκπαίδευση και ετερότητα: Ζητήματα διαπολιτισμικής παιδαγωγικής*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Crosby, E., Bromley, S., & Saxe, L. (1980). Recent unobtrusive studies on Black and White discrimination and prejudice. *Psychological Bulletin*, 87, 546-563.
- Δαμανάκης, Μ. (1997). *Η εκπαίδευση των παλιννοστώντων και αλλοδαπών μαθητών στην Ελλάδα: Διαπολιτισμική προσέγγιση*. Αθήνα: Gutenberg.
- Doise, W. (1986). *Levels of Explanation in Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Doise, W. (1990). Les representations sociales. In R. Ghiglione, C. Bonnet, J. F. Richard (Eds.), *Traite de Psychologie Cognitive, tome 3: Cognition, représentation, communication*, pp. 111-174. Paris: Dunod.
- Doise, W. (1993). Debating social representations. In G. M. Breakwell & D. V. Canter (Eds.), *Empirical Approaches to Social Representations*, pp. 134-174. London: Academic Press.
- Doise, W., Clemence, A., & Lorenzi-Gioldi, F. (1993). *The quantitative analysis of social representations*. Hemel Hempstead: Harvester Wheat sheaf.
- Doosje, B., Branscombe, N. R., Spears, R., & Manstead, A. S. (1998). Guilty by association: When one's group has a negative history. *Journal of Personality and Social Psychology*, *75*, 872-886.
- Dovidio, J. F., Fazio, R. H. (1992). New technologies for the direct and indirect assessment of attitudes. In J. M. Tanur (Ed.), *Questions about questions: Inquiries in to the cognitive bases of surveys*, pp. 232-253. N.Y: Russell Sage.
- Dovidio, J. F., & Gaertner, S. L., (1998). On the nature of contemporary prejudice: The causes, consequences and challenges of aversive racism. In J. L. Eberhardt & S. T. Fiske (Eds.), *Confronting Racism: The problem and the response*, pp. 3-32. London: Sage.
- Eagly, A. H., (1995). The science and politics of comparing women and men. *American Psychologist*, *50*, 145-158.
- Eagly, A. H., Mladimie, A., & Otto, S. (1994). Cognitive and affective bases of attitudes toward social groups and social policies. *Journal of Experimental Social Psychology*, *30*, 113-137.

- Eberhardt, J. L., & Fiske, S.T. (1994). Affirmative action in theory and practice: Issues of power, ambiguity, and gender versus race. *Basic and Applied Social Psychology, 15*, 201-220.
- Ellemers, N., Spears, R., & Doosje, B. (2002). Self and social identity. *Annual Review of Psychology, 53*, 161-186.
- Emiliani, F., & Molinari, L. (1992). Structure and function of social representations. Images of child and theories of development. Paper presented on the *1st International conference on Social Representations*.
- Essed, P. (1984). *Everyday Racism*. Amsterdam: Sara.
- Έξαρχος, Γ. (1998). Κοινωνικός αποκλεισμός των τσιγγάνων. Στο Κασιμάτη, Κ. (Επίμ.), *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική εμπειρία*, σελ. 193-220. Αθήνα: Gutenberg.
- Fawn, R. (2001). Czech attitudes towards the Roma: Expecting more of Havel's country? *Europe – Asia Studies, 53*, 1193-1219.
- Fiske, T. S., (1998). Stereotyping, prejudice and discrimination. In Gilbert, D. T., Fiske, S. T., Lindzey, G. (Eds.), *The Handbook of Social Psychology, vol. 2*, pp. 357-411. Boston: McGraw-Hill, 4th edition.
- Flament, C. (1987). Pratiques et représentation sociales. In J-L, Beauvois, R. V. Joule, J-M, Monteil (Eds.), *Perspectives cognitives et conduites sociales*, Cousset, Del Val.
- Flament, C. (1989). Structure et dynamique des représentations sociales. In D. Jodelet (Ed.), *Les Représentations Sociales*, pp. 204-219. Paris: PUF.
- Flament, J-C., (1993). Structure, dynamique et transformations des représentations sociales. In J-C, Abric (Ed.), *Pratiques et représentation sociales*. Paris: PUF.

- Ford, T. E., Stangor, C., & Duan, C. (1994). Influence of social category and category associated trait accessibility on judgments of individuals. *Social Cognition, 12*, 149-168.
- Fraser, A. (1992). *The Gypsies*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Fraser, C. (1994). Attitudes, social representations and widespread beliefs. *Papers in Social Representations, 3*, 13-25.
- Frenks, P. (1990). French anti-racists want to get their hands dirty. *Journal of Social Issues, 65*, 125-139.
- Gagnon, A., & Bourhis, R. Y., (1996). Discrimination in the minimal group paradigm: Social identity or self-interest? *Personality and Social Psychology Bulletin, 22*, 1289-1301.
- Gardner, R. C., (1994). Stereotypes as consensual beliefs. In M. P. Zanna & J. M. Olson (Eds.), *The Psychology of Prejudice: The Ontario Symposium, Vol. 7*, pp. 1-31. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Gellner, E. (1992). *Racism and Culture: The historical role of rationality and rationalism*. Oxford and Cambridge: Blackwell.
- Grize, J. B., Verges, P., & Silem, A. (1987). *Slaries face aux nouvelles technologies. Vers une approche sociologique des representations sociales*. Paris: Edition du C.N.R.S.
- Guimelli, C. (1993). Concerning the structure of social representations. *Papers on Social Representations, 2(2)*, 85-92.
- Guimond, S. (2000). Group socialization and prejudice: The social transmission of intergroup attitudes and beliefs. *European Journal of Social Psychology, 30*, 335-354.

- Guimond, S., Dif, S., & Aupi, A. (2002). Social identity, relative group status and intergroup attitudes: When favorable outcomes change intergroup relations ...for the worse. *European Journal of Social Psychology*, 32, 739-760.
- Hamilton, D. L., & Sherman, J. W. (1994). Stereotypes. In R. S. Wyer & jr, T. K. Strull (Eds.), *Handbook of Social Cognition, Vol. 2, Applications*, pp.1-68. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Hancock, I. (2002). The struggle for the control of identity. *Journal of Russian and East European Psychology*, 40(4), 43-67.
- Harvey, J. H., & Smith, W. P. (1977). *Social Psychology: An authoritarian Approach*. USA: Mosby.
- Haslam, S. A., Turner, J. C., Oakes, P. J., McGarthy, C., & Reynolds, K. (1998). The group as a basis for emergent stereotype consensus. In W. Stroebe & M. Hewstone (Eds.), *European Review of Social Psychology, Vol. 8*, pp.203-239. N.Y: Wiley.
- Herzich, C. (1973). La représentation sociale. In S. Moscovici (Ed), *Introduction a la psychologie sociale*. Paris: Larousse.
- Hewstone, M. (Ed.) (1983). *Attribution Theory: Social and Functional Extensions*. Oxford: Blackwell.
- Hewstone, M., Rubin, M., & Willis, H. (2002). Intergroup bias. *Annual Review of Psychology*, 53, 575-604.
- Hilton, J. L., & Von Hippel, W. (1996). Stereotypes. *Annual Review of Psychology*, 47, 237-271.
- Hogg, M., & Abrams, D. (1988). *Social Identifications: A social psychology of intergroup relations and group processes*. London and N.Y: Routledge.

- Hogg, M., & Abrams, D. (1990). Social motivation, self-esteem and social identity. In D. Abrams & M. Hogg (Eds.), *Social Identity Theory: Constructive and Critical Advances*, pp. 28-47. N.Y: Harvester Wheatsheaf.
- Islam, M. R., & Hewstone, M. (1993). Intergroup attributions and affective consequences in majority and minority groups. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64, 936-950.
- Jackson, L. A., Hodge, C. N., Gerard, D. A., Ingram, J. M., Ervin, K. S. (1996). Cognition, affect and behavior in the prediction of group attitudes. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 22, 306-316.
- Jodelet, D. (1984). Réflexions sur le traitement de la notion de représentation sociale en psychologie sociale. *Communication, Information*, VI (2/3), pp. 15-42.
- Jodelet, D. (1989). Représentations sociales : Un domaine, en expansion. In D. Jodelet (Ed.), *Les Représentations Sociales*, pp. 31-61. Paris: PUF.
- Jodelet, D. (1995). Κοινωνική αναπαράσταση: Φαινόμενα, έννοια και θεωρία. Στο Σ. Παπαστάμου & Α. Μαντόγλου (Επιμ.), *Κοινωνικές Αναπαραστάσεις*, σελ. 124-162. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Johnson, C., & Mullen, B. (1994). Evidence for accessibility of paired distinctiveness in distinctiveness-based illusory correlations in stereotyping. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 20, 65-80.
- Jost, J. T., & Banaji, M. R. (1994). The role of stereotyping in system-justification and the production of false consciousness. *British Journal of Social Psychology*, 33, 1-27.
- Jovchelovitch, S. (1996). In defense of representation. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 26, 121-136.

- Καραγκούνης, Ε. (1998). *Οι ανθρώπινες σχέσεις στο σχολείο: Παρέμβαση των κοινωνικών αναπαραστάσεων στις διαμορφωμένες μαθητικές σχέσεις*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ψυχολογίας.
- Καραθανάση, Ε. (2000). *Το κατοικείν των τσιγγάνων: Ο βιο-χώρος και ο κοινωνιο-χώρος των τσιγγάνων*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κάτσικας, Χ., & Πολίτου, Ε. (1999). Τσιγγάνοι, μειονοτικοί, παλιννοστούντες και αλλοδαποί στην ελληνική εκπαίδευση: Εκτός «τάξης» το «διαφορετικό»; Αθήνα: Gutenberg.
- Kawakami, K., Spears, R., & Dovidio, J. F. (2002). Disinhibition of stereotyping: Context, prejudice, and target characteristics. *European Journal of Social Psychology*, 32, 517-530.
- Kende, A. (2000). The Hungary of otherness: The Roma (Gypsies) of Hungary. *Journal of European Area Studies*, 8, 187-201.
- Kenrick, D. (1994). *Τσιγγάνοι: Από τις Ινδίες στη Μεσόγειο*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Κοκκινάκη, Σ. (1983). Κοινωνικά χαρακτηριστικά των τσιγγάνων της περιοχής Άνω Λιοσίων Αττικής. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, ΕΚΚΕ*, 48.
- Κορρέ, Μ., & Σιδέρη, Α. (1990). *Οι τσιγγάνοι της Αγίας Βαρβάρας και της Κάτω Αχαΐας*. Αθήνα: ΓΓΛΕ.
- Kunda, Z., & Sinclair, L. (1999). Motivated reasoning with stereotypes: Activation, application, and inhibition. *Psychological Inquiry*, 10(1), 12-22.
- Κυριαζή, Ν. (1998). *Η Κοινωνιολογική Έρευνα: Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*. Αθήνα: Ελληνικές Επιστημονικές Εκδόσεις.
- Lepore, L., & Brown, R. (1997). Category and stereotype activation: Is prejudice inevitable? *Journal of Personality and Social Psychology*, 72(2), 273-287.

- Lippmann, W. (1922). *Public opinion*. New York: Harcourt Brace. Βρέθηκε σε:
- Brown, R. (1995). *Prejudice*. Oxford: Blackwell.
- L' Homme, C. (1999). Gypsies: Ever onward. *UNESCO Sources*, 118, 166-188.
- Mackie, D. M., Devos, T., Smith, E. R. (2000). Intergroup emotions: Explaining offending action tendencies in an intergroup context. *Journal of Personality and Social Psychology*, 79, 602-616.
- Mackie, D. M., & Smith, E. R. (1998). Intergroup relations: Insights from a theoretically integrative approach. *Psychological Review*, 105, 499-529.
- Macrae, C. N., Stangor, C., & Milne, A. B. (1994). Activating social stereotypes. A functional analysis. *Journal of Experimental Social Psychology*, 30, 370-389.
- Μαντόγλου, Α. (1995). Εισαγωγή. Στο Σ. Παπαστάμου & Α. Μαντόγλου (Επιμ.), *Κοινωνικές Αναπαραστάσεις*, σελ. 13-62. Αθήνα: Οδυσσέας.
- McConahay, J. B. (1986). Modern racism, ambivalence and the Modern Racism Scale. In J. F. Dovidio & L. Gaertner (Eds.), *Prejudice, discrimination and racism*, pp.91-125. N.Y: Academic Press.
- Moliner, P. (1989). Validation expérimentale de l'hypothèse du noyau central des représentations sociales. *Bulletin de Psychologie*, XLI, 759-762.
- Moliner, P., & Tafani, E. (1997). Attitudes and social representations: A theoretical and experimental approach. *European Journal of Social Psychology*, 27, 687-702.
- Moscovici, S. (1961/1976 2nd edition). *La Psychanalyse, son image et son public*. Paris: PUF.
- Moscovici, S. (1973). Introduction. In C. Herzlich, *Health and Illness: A social psychological analysis*. London: Academic Press.

- Moscovici, S. (1981). On social representations. In J. P. Forgas (Ed.), *Social Cognition: Perspectives on everyday understanding*, pp. 181-209. London: Academic Press.
- Moscovici, S. (1984). The phenomenon of social representations. In R. Farr & S. Moscovici (Eds.), *Social Representations*, pp. 30-70. Cambridge: Cambridge University Press.
- Moscovici, S. (1988). Notes towards a description of social representations. *European Journal of Social Psychology*, 18, 211-250.
- Moscovici, S., & Markova, I. (1998). Social representations in retrospect and prospect: A dialogue with Serge Moscovici. *Culture and Psychology*, 4, 371-410.
- Mugni, G., & Carugati, F. (1985). L'intelligence au pluriel : Les représentations sociales de l'intelligence et de son développement. Cousset, Del V al.
- Mullen, B., Brown, R., Smith, C. (1992). Intergroup bias as a function of salience, relevance, and status: integration. *European Journal of Social Psychology*, 22, 103-122.
- Mummendey, A., & Otten, S. (2001). Aversive discrimination. In R. Brown & S. Gaertner (Eds.), *Blackwell Handbook of Social Psychology: Intergroup processes*, pp. 112-132. Maiden, MA: Blackwell.
- Ναυρίδης, Κ. (1994). Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις. Στο Κ. Ναυρίδης, Κλινική Κοινωνική Ψυχολογία, σελ. 165-178. Αθήνα: Παπαζήση.
- Neuberg, S. L., & Newson, J. T. (1993). Personal need for structure: individual differences in the desire for simple structure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 113-131.
- Ντούσας, Δ. (1997). *Rom και φυλετικές διακρίσεις, στην ιστορία, την κοινωνία, την κουλτούρα, την εκπαίδευση και τα ανθρώπινα δικαιώματα*. Αθήνα: Gutenberg.

- Otten, S., & Wentura, D. (1999). About the impact of automaticity in the minimal group paradigm: Evidence from the affective priming tasks. *European Journal of Social Psychology, 29*, 1049-1071.
- Papadaki, I. (2002, June). *Greek –Gypsy identity and the relationship between Greek-Gypsies and the state*. Paper presented on the 4th International Conference on Minority rights, Glasgow, Scotland.
- Παπακωνσταντίνου, Γ. (2000). Οικονομική, κοινωνική, πολιτισμική κατάσταση των τσιγγάνων στην Ελλάδα: Έρευνα – μελέτη. Στο *Ο ρόλος της τοπικής αυτοδιοίκησης στην εκπαίδευση των τσιγγάνων*. Αθήνα: ΓΓΛΕ (Πρακτικά συνεδρίου).
- Παπακωνσταντίνου, Π. (1993, 2^η έκδοση συμπληρωμένη). *Εκπαιδευτικό έργο και αξιολόγηση στο σχολείο*. Αθήνα: Έκφραση.
- Παπαστάμου, Σ., & Μαντόγλου, Α., (Επιμ.) (1995). *Κοινωνικές Αναπαραστάσεις*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Park, B., Judd, C. M., Ryan, C. S. (1991). Social categorization and the representation of variability information. In W. Stroebe & M. Hewstone (Eds.), *European Review of Social Psychology, vol. 2*, 211-245. London: Wiley.
- Petigrew, T. F. (1989). The nature of modern racism in the United States. *Revue Internationale de Psychologie Sociale, 2*, 291-303.
- Petigrew, T. F., & Meertens, R. W. (1995). Subtle and blatant prejudice in Western Europe. *European Journal of Social Psychology, 25*, 57-75.
- Petigrew, T. F., & Meertens, R. W. (2001). In defense of the subtle prejudice concept: A retort. *European Journal of Social Psychology, 31*, 299-309.
- Potter, J., & Wetherell, M. (1995). Discourse Analysis. In A. J. Smith, R. Harre, & L. Van Langenhove (Eds.), *Rethinking Methods in Psychology*, pp. 80-92. London: Sage.

- Rubin, M., & Hewstone, M. (1998). Social identity theory's self-esteem hypothesis: A review and some suggestions for clarification. *Personality and Social Psychology Review*, 2, 40-62.
- Sabini, J. (1992). *Introduction to Social Psychology*. London: Blackwell.
- Sachdev, I., & Bourhis, R. Y. (1985). Social categorization and power differentials in group relations. *European Journal of Social Psychology*, 15, 415-434.
- Σακαλάκη, Μ. (2001). Η ανάλυση περιεχομένου. Στο Σ. Παπαστάμου (Επιμ.), *Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία, τόμος Α*, σελ. 477-494. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Sears, D. O. (1988). Symbolic racism. In P. A. Katz & D. A. Taylor (Eds.), *Eliminating Racism*, pp. 85-109. N.Y: Plenum.
- Secord, P. F., & Backman, C. W. (1974). *Social Psychology, 2nd Edition*. Tokyo: McGraw-Hill.
- Sherif, M. (1966). *Group Conflict and Co-operation: Their social psychology*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Sherman, S. J., Mackie, D. M., Discoll, D. M. (1994). Priming and the differential use of dimensions in evaluation. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 16, 405-418.
- Simpson, G. E., & Yinger, J. M. (1985). *Racial and Cultural minorities: An analysis of prejudice and discrimination*. N. Y: Harper & Row.
- Sinclair, L., & Kunda, Z. (2000). Motivated stereotyping of women: She's fine if she praised me but incompetent if she criticized me. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 26, 1329-1342.
- Smith, E. R. (1993). Social identity and social emotions: Toward new conceptualizations of prejudice. In D. M. Mackie & D. L. Hamilton (Eds.), *Affect*,

Cognition and Stereotyping. Interactive processes in group perception, pp. 297-316.

San Diego: Academic Press.

Smith, E. R., Stewart, T. L., & Butram, R. T. (1992). Inferring a trait from a behavior has long-term highly specific effects. *Journal of Personality and Social Psychology*, *62*, 753-759.

Stephan, W. G., & Stephan, C. W. (2000). An integrated threat theory of prejudice. In S. Oskamp (Ed.), *Reducing Prejudice and Discrimination*, pp. 23-46. Mahwah, NJ: Erlbaum.

Struhl, W. S. (1995). After four centuries in Finland, gypsies still live on the fringe. *UNESCO Sources*, *114*, 41-57.

Tajfel, H. (1969). Cognitive aspects of prejudice. *Journal of Social Issues*, *25*, 79-97.

Tajfel, H. (1981). Social stereotypes and social groups. In J. C. Turner & H. Giles (Eds.), *Intergroup Behaviour*, pp. 1-34. Oxford: Blackwell.

Tajfel, H. (1982). Social psychology of intergroup relations. *Annual Review of Psychology*, *33*, 1-39.

Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. In S. Worchel & W. G. Austin (Eds.), *Psychology of Intergroup Relations*. Chicago: Nelson-Hall.

Todosijevic, B., & Enyedi, Z. (2002). Authoritarianism vs. cultural pressure: Anti-gypsy prejudice in Hungary. *Journal of Racism and East European Psychology*, *40*(5), 31-54.

Τσουρβάκης, Ε. Γ. (1997). *Ποιοτική έρευνα: Οι εφαρμογές της στη μελέτη των ΜΜΕ*. Αθήνα: Εκδοτικός Όμιλος Συγγραφέων Καθηγητών.

Turner, J. C., Hogg, M. A., Oakes, P. J., Reicher, S. D., & Wetherell, M. (1987). *Rediscovering the Social Group: A self-Categorization Theory*. Oxford & N.Y: Blackwell.

Turner, J. C., & Reynolds, K. J. (2001). The social identity perspective in intergroup relations. Theories, themes and controversies. In R. Brown & S. Gaertner (Eds.), *Blackwell Handbook of Social Psychology: Intergroup processes*, pp. 133-152. Maiden, MA: Blackwell.

Turner, R. (2000). Gypsies and politics in Britain. *The Political Quarterly*, 71, 68-77.

Vonk, R. (2002). Effects of stereotypes on attitudes inference: Outgroups are black and white, ingroups are shaded. *British Journal of Social Psychology*, 41, 157-167.

Ward, C., & Rama-Deuba, A. (2000). Home and host cultural influences on sojourner adjustment. *International Journal of International Relations*, 24, 291-306.

Webster, L., & Miller, J. (2001). Making a living: Social security, social exclusion and New Travelers. *The Policy Press*, 12, 68-81.

Wilder, D., & Simon, A. F. (2001). Affect as a cause of intergroup bias. In R. Brown & S. Gaertner (Eds.), *Blackwell Handbook of Social Psychology: Intergroup processes*, pp. 153-172. Maiden, MA: Blackwell.

Wood, W. (2000). Attitude change: Persuasion and social influence. *Annual Review of Psychology*, 51, 559-570.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πρωτόκολλο Ερευνητικής Συνέντευξης

Γενικές αντιλήψεις

- Ποια είναι η γνώμη σου για τους τσιγγάνους;
- Πιστεύεις ότι η τρέχουσα κοινωνική τους θέση είναι αποτέλεσμα κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών ή τις ιδιοσυγκρασίας τους ως κοινωνικής ομάδας και των διαφορετικών πολιτισμικών αξιών τους;
- Πιστεύεις ότι οι τσιγγάνοι είναι ισότιμα μέλη της κοινωνίας που ζεις;
- Πιστεύεις ότι οι τσιγγάνοι μπορούν και πρέπει να ενσωματωθούν πλήρως στην κοινωνία ή είναι καλύτερο να διατηρηθεί η κοινωνική απόσταση;
- Θεωρείς ότι λόγω της πολιτισμικής τους διαφορετικότητας οι τσιγγάνοι αποτελούν απειλή για την κοινωνική συνοχή;
- Θα προτιμούσες οι τσιγγάνοι να φύγουν από την περιοχή που ζεις;

Εκπαίδευση

- Οι τσιγγάνοι πρέπει να έχουν τις ίδιες ευκαιρίες και τα ίδια δικαιώματα στη μόρφωση με τους υπόλοιπους;
- Σε ενοχλεί που τα παιδιά σου φοιτούν στην ίδια τάξη με τσιγγανόπαιδες;
- Σε ενοχλεί που τα παιδιά σου πηγαίνουν στο ίδιο σχολείο με τσιγγανόπαιδες;
- Θα σε ενοχλούσε αν το παιδί σου καθόταν στο ίδιο θρανίο με έναν τσιγγάνο;
- Πιστεύεις ότι θα ήταν καλύτερο οι τσιγγάνοι να φοιτούν σε ξεχωριστό σχολείο;
- Θα σε ενοχλούσε αν ένας τσιγγάνος ήταν καλύτερος μαθητής από το δικό σου παιδί;
- Θα σε ενοχλούσε αν ένας τσιγγάνος ήταν σηματοφόρος στο σχολείο του φοιτά και το δικό σου παιδί;

Συνύπαρξη

- Σε ενοχλεί να κατοικείς στην ίδια γειτονιά με τους τσιγγάνους;
- Θα σε ενοχλούσε αν στην πολυκατοικία που μένεις κατοικούσαν και τσιγγάνοι;
- Νομίζεις ότι οι τσιγγάνοι είναι καλύτερο να μένουν σε ξεχωριστό συνοικισμό;

- Κατά τη γνώμη σου η γειτονιά που μένουν οι τσιγγάνοι είναι υποβαθμισμένη και άρα το να ζεις και συ εκεί σημαίνει κοινωνική υποτίμηση;

Ανθρώπινες σχέσεις

- Κάνεις παρέα με τσιγγάνους;
- Θα μπορούσες να κάνεις ένα τσιγγάνο στενό σου φίλο;
- Θα σύνναπτες συναισθηματική σχέση με ένα τσιγγάνο;
- Θα είχες ερωτική επαφή με ένα τσιγγάνο;
- Θα σε ενοχλούσε αν μάθαινες κάτι από τα προηγούμενα για το παιδί σου;
- Θα σε ενοχλούσε αν το παιδί σου παντρευόταν τσιγγάνο; Η έστω αν ο τσιγγάνος προερχόταν από πολύ εύπορη οικογένεια;

Οικονομία - Εργασία

- Ποια πιστεύεις ότι είναι η οικονομική κατάσταση των τσιγγάνων;
- Νομίζεις ότι έχουν χρήματα αλλά δεν τα επιδεικνύουν;
- Πιστεύεις ότι οι τσιγγάνοι δεν αγαπούν ιδιαίτερα τη δουλειά και για αυτό δεν μπορούν να ορθοποδήσουν οικονομικά;
- Νομίζεις ότι οι τσιγγάνοι πρέπει να κάνουν συγκεκριμένες δουλειές ή είναι ικανοί για όλο το φάσμα των επαγγελματικών δραστηριοτήτων;
- Πιστεύεις ότι οι τσιγγάνοι πρέπει να δραστηριοποιούνται επαγγελματικά μόνο μεταξύ τους ή μπορούν να απευθύνονται στο σύνολο της κοινωνίας που ζεις;

Υγεία – πρόνοια

- Πιστεύεις ότι οι τσιγγάνοι έχουν την ίδια υγειονομική μέριμνα με τους υπόλοιπους πολίτες; Αν όχι το δικαιούνται;
- Πιστεύεις ότι η πολιτεία έχει βοηθήσει οικονομικά τους τσιγγάνους;
- Πιστεύεις ότι το κράτος φροντίζει για την υγεία, την πρόνοια και την εκπαίδευση των τσιγγάνων;
- Θεωρείς ότι οι τσιγγάνοι αποτελούν απειλή για τη δημόσια υγεία;